

Πρακτικά Συνεδρίων

(2024)

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ
Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

 ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

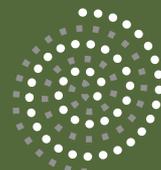
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Εισαγωγή

<https://doi.org/10.12681/praktika.6869>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eeproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,
Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια γενικότερη άνοδος του ενδιαφέροντος για τη δημόσια ιστορία των σύγχρονων ευρωπαϊκών κοινωνιών όσον αφορά την επίμαχη και τραυματική μνήμη του 20ού αιώνα.¹ Αναλυτικότερα, η εσωτερική κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου το 1989, η επανάκαμψη των εθνικισμών, το ασταθές διεθνές περιβάλλον, η χρηματοπιστωτική κρίση στη δεκαετία του 2010, το προσφυγικό ζήτημα, η καλπάζουσα περιβαλλοντική κρίση, καθώς και η πανδημία αποτελούν τους βασικούς παράγοντες που ενίσχυσαν το ενδιαφέρον για τη δημόσια ιστορία, την τραυματική μνήμη και την ιστορική δικαιοσύνη, παρέχοντας στο σύγχρονο κατακερματισμένο ευρωπαϊκό κοινό μια νοσταλγική αίσθηση ασφάλειας για το παρελθόν, η οποία όχι μόνο υπονομεύει την ιστορικοποίησή του, αλλά και περιορίζει τον «ορίζοντα προσμονής» και ελπίδας των ανθρώπων για το μέλλον.² Σύμφωνα, άλλωστε, με τον ιστορικό Έντσο Τραβέρσο, το 1989 και η πτώση του κομμουνισμού ράγισαν τη διαλεκτική μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, και ο κόσμος βρίσκεται εγκλωβισμένος στο παρόν. Η ιστορία του κομμουνισμού συρρικνώθηκε στην ολοκληρωτική της διάσταση και δημιούργησε ένα αφήγημα όπου η ιστορία της επανάστασης έχασε τη μνημονική της προοπτική, σκιάζοντας τις επαγγελίες της χειραφέτησης που συνδέονταν μαζί της μέσω της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος.³ Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα πάλι με τον Τραβέρσο,

η πτώση της ΕΣΣΔ ενέγραψε οριστικά την κομμουνιστική εμπειρία σε μια ιστορική προοπτική, εστιάζοντας σχεδόν αποκλειστικά στην εγκληματική της διάσταση (μαζικές εκτοπίσεις, μαζικές εκτελέσεις, στρατόπεδα συγκέντρωσης) και

-
1. Βλ. ενδεικτικά Ulf Brunnbauer, επιμ., *(Re)Writing History: Historiography in Southern Europe After Socialism* (Νέα Υόρκη και Μύνσπερ: Lit Verlag, 2004). Claudia-Florentina Dobre και Cristian Emilian Ghita, επιμ., *Quest for a Suitable Past: Myth and Memory in Central and Eastern Europe* (Βουδαπέστη: CEU Press, 2016). Norbert Frei, επιμ., *Transnationale Vergangenheitspolitik, Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Γκέτινγκεν: Wallstein Verlag, 2006). Monika Flacke, επιμ., *Mythen der Nationen, 1945 Arena der Erinnerung* (Βερολίνο: Deutsches Historisches Museum, 2005). István Deán, Jan T. Gross και Tony Judt, επιμ., *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Πρίνστον και Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press, 2000). Jan-Werner Müller, επιμ., *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2002). Maria Todo-rova, επιμ., *Balkan Identities: Nation and Memory* (Λονδίνο: Hurst & Company, 2004).
 2. Βλ. Kostas Korres, «Memento Park: A Semiotic Analysis of the Ironic Graveyard of Socialist Monuments in Hungary», στο *Political Monuments from the 20th to the 21st Century: Memory, Form, Meaning*, επιμ. Lia Yoka (Αθήνα: Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης, 2023), 139-162, 139.
 3. Βλ. Enzo Traverso, *Αριστερή μελαγχολία: Η δύναμη μιας κρυφής παράδοσης*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2017), 27.

ταυτόχρονα επισκιάζοντας τις προηγουμένως εξυψωμένες δυνατότητες χειραφέτησής της.⁴

Από ό,τι φαίνεται, πάντως, τα τριάντα χρόνια από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ήταν αρκετά για να διακηρυχθεί επιτακτικά η ανάγκη να «ξαναγραφτεί» η ιστορία, όπως δηλώνει το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με τίτλο «Η σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης»,⁵ το οποίο ουσιαστικά εξισώνει τον ναζισμό με τον κομμουνισμό και επιρρίπτει την ευθύνη της έναρξης του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στη Σοβιετική Ένωση λόγω της υπογραφής του Συμφώνου μη Επίθεσης Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζει, αν δεν ακυρώνει, τη μοναδικότητα της εβραϊκής γενοκτονίας. Αυτή η εξέλιξη δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Συνδέεται με την έκρηξη του εθνικισμού που σημειώθηκε παντού στην Ευρώπη μετά το 1989 και την τάση αναβίωσης των εθνικών ταυτοτήτων και των προσοσιαλιστικών αφηγημάτων – ειδικά στις χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, το κλείσιμο των λογαριασμών με το τραυματικό παρελθόν – το ναζιστικό ή το κομμουνιστικό – αποτέλεσε προτεραιότητα για τις ηγεσίες όλων των κρατών της γηραιάς ηπείρου που επιχειρήσαν άμεσα να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με την ιστορία ώστε να ενταχθούν το συντομότερο στους δημοκρατικούς και καπιταλιστικούς οργανισμούς.

Ο παρών τόμος συγκεντρώνει τα κείμενα της ημερίδας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας του Αλέξανδρου Τενεκετζή με τίτλο «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της Ανατολικής Γερμανίας». Αποπειράται να συνεχίσει μια συζήτηση για τις πολιτικές μνήμης και δημόσιας ιστορίας της Ευρώπης κατά την περίοδο και για την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, καθώς και για την παιδαγωγική τους αξιοποίηση – μια συζήτηση που άνοιξε μόλις πρόσφατα και στην Ελλάδα.

Διατρέχοντας τα κείμενα που ακολουθούν, γίνεται εύκολα σαφές ότι η μετασοσιαλιστική μνήμη και η μνήμη του Ψυχρού Πολέμου είναι άρρηκτα δεμένες όχι μόνο με τη μνήμη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και κυρίως με τους ιδεολογικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και τεχνολογικούς μετασχηματισμούς του μεταπολεμικού κόσμου: με τη διαδικασία συγκρότησης και ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας της Δύσης και τις διασυνδέσεις της με τις εθνικές ταυτότητες

4. Enzo Traverso, «Totalitarianism between History and Theory», *History and Theory*, τχ. 55 (Δεκέμβριος 2017): 97-118, 98.

5. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Η σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 19ης Σεπτεμβρίου 2019 σχετικά με τη σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης (2019/2819(RSP))», επίσκεψη 23 Σεπτεμβρίου 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EL.pdf.

των μελών της, με τη δημογραφική έκρηξη (baby-boom), τα ρεύματα οικονομικής μετανάστευσης από τον φτωχό ευρωπαϊκό νότο στον βιομηχανικό βορρά, τους περιφερειακούς πολέμους, τους συμβολικούς πολέμους στα πεδία των αθλητικών διοργανώσεων, τον ανταγωνισμό στους εξοπλισμούς και τους ανταγωνισμούς σε τεχνολογίες αιχμής, τα νεολαιίστικα και τα ειρηνιστικά κινήματα, την ιδεολογική πόλωση εντός ή εκτός των χωρών και την εκατέρωθεν προπαγάνδα, την οικοδόμηση και την αποδόμηση του κράτους πρόνοιας, την ανάπτυξη του τουρισμού, τη γιγάντωση της πολιτιστικής βιομηχανίας, τη διαμόρφωση της κοινωνίας της κατανάλωσης κ.λπ. Μέσα σε αυτή τη νέα μεταπολεμική συνθήκη, την προκλητικά καινοφανή και ασύμμετρα αισιόδοξη, η ιστορία κάθε άλλο παρά είναι απύσασα, όπως ίσως θα περίμενε κανείς. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά γεννιέται μέσα στα ερείπια του πολέμου και κληρονομεί συνειδητά ή υποσυνείδητα τα εμφανή ή υπόρρητα τραύματα, τις ενοχές ή την έπαρση που (μετα)φέρουν όσοι πήραν μέρος σε αυτόν – ως θύτες, θύματα ή συνηθέστερα και τα δύο μαζί. Για αυτή τη γενιά, ο πόλεμος και τα τραύματά του δεν έχουν εξοριστεί στην ακίνδυνη πλέον επικράτεια του τετελεσμένου. Το παρελθόν πρέπει να είναι παρόν –και μάλιστα εμφατικά στον δημόσιο χώρο– για να διδάξει, να παραδειγματίσει, να υποδείξει και να ανακηρύξει τους νικητές του ναζισμού· κυρίως, για να προσφέρει ιστορική νομιμοποίηση στις θέσεις που κατέλαβαν και σε όσα διεκδικούσαν οι νέες ηγετικές δυνάμεις και οι σύμμαχοί τους στην Ευρώπη και στον κόσμο. Για τους λόγους αυτούς, με το τέλος του ολοκληρωτικού πολέμου και την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου δημιουργήθηκαν και εμπεδώθηκαν στις ευρωπαϊκές κοινωνίες με πολλούς τρόπους νέοι ιδρυτικοί ιστορικοί μύθοι, που εξήραν τη συμβολή του λαού στον πόλεμο, διατρέωναν τα φιλελεύθερα ή σοσιαλιστικά ιδεώδη του, τον ηρωισμό και την αυτοθυσία του⁶ ή απλά προτιμούσαν να ξεχάσουν το τραυματικό παρελθόν.⁷

Ταυτόχρονα, όμως, υποδείκνυαν και δαιμονοποιούσαν τον νέο εχθρό. Είναι πλέον προφανές ότι το «τέλος της ιστορίας» δεν επήλθε ούτε με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ούτε με την κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, όπως είχε διακηρύξει αφελώς ο Φράνσις Φουκουγιάμα το 1992. Ο πόλεμος στην

6. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία* (Αθήνα: Νεφέλη, 2008), 57-65· Chiara Bottici και Benoit Challand, *Imaging Europe: Myth, Memory, and Identity* (Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2013), 65-86, 113-144. Για τη συγκρότηση της ιδέας της Ευρώπης την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, βλ. επίσης Gerard Delanty, *Επινοώντας την Ευρώπη: Ιδέα, ταυτότητα, πραγματικότητα*, μτφρ. Γιάννης Μπαχάρης (Αθήνα: Ασίνη, 2016), 261-290· πρώτη έκδοση στα αγγλικά 1995.

7. Βλ. ενδεικτικά Γιώργος Κόκκινος, «Το ιστορικό τραύμα του Ολοκαυτώματος και ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση: Η κριτική αναμέτρηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών με το οδυνηρό παρελθόν του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ως προϋπόθεση σφυρηλάτησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ενότητας», στο *Ιστορικά τραύματα και ευρωπαϊκή ιδέα: Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενσωμάτωσης*, επιμ. Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Σωτήρης Ντάλης (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2016), 105-406.

Ουκρανία, η ενεργειακή κρίση και οι ανταγωνισμοί στη Μαύρη Θάλασσα και την ανατολική Μεσόγειο, η επανάκαμψη της ρητορικής απειλής ενός παγκόσμιου πυρηνικού ολέθρου, η προσχώρηση στον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO) κρατών του πρώην ανατολικού συνασπισμού ή εμφατικά ουδέτερων είναι ορισμένα μόνο από τα στοιχεία που δείχνουν ότι ο κόσμος μας έχει εισέλθει πια σε μια «νεο-ψυχροπολεμική» περίοδο, της οποίας τα ιδεολογικά θεμέλια διαμορφώνονται με υλικά από την ιστορία του 20ού αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο η Γερμανία, περισσότερο από κάθε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, εύλογα αποτελεί παραδειγματική περίπτωση μελέτης: νέα αποικιακή και καπιταλιστική δύναμη ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, πεδίο ώσμωσης και συγκρούσεων όλων των ιδεολογικών τάσεων από τον φασισμό έως τον φιλελευθερισμό, τον κομμουνισμό και τον αναρχισμό, κράτος που πρωταγωνίστησε σε δύο παγκόσμιους πολέμους από τους οποίους βγήκε πολλαπλά ηττημένο, χώρα διαμελισμένη και παραδομένη σε ζώνες επιρροής μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με την πρωτεύουσά της, το Βερολίνο, να ανάγεται σε πόλη-σύμβολο του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και σε υπόδειγμα επανένωσης ενός αποκαθαρμένου λαού με δημοκρατική συνείδηση και ευρωπαϊκό όραμα.

Συνεπώς, το κεντρικό ερώτημα, όπως μαρτυρεί και ο τίτλος του παρόντος τόμου, είναι το εξής: Πώς τα ευρωπαϊκά κράτη και η ενωμένη Γερμανία, κυρίως οι κυβερνήσεις και οι επίσημοι φορείς, διαχειρίστηκαν τις εμπειρίες του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, του Ψυχρού Πολέμου και του ηττημένου σοσιαλισμού; Τι προτίμησαν να προσλάβουν και τι επέλεξαν να διατηρήσουν ζωντανό στην επίσημη εκδοχή μιας εθνικής, κρατικά επιβεβλημένης μνήμης, η οποία αποτυπώθηκε σε εκθέσεις τέχνης και στη χρήση του δημόσιου χώρου; Πώς τελικά αυτό το τραυματικό και διαιρεμένο παρελθόν παρουσιάζεται στις σχολικές αίθουσες στην Ελλάδα; Αντικείμενο των μελετών μας είναι η ιστορία της κατασκευής της δημόσιας μνήμης ή, αλλιώς, η ιστορία της πρόσληψης της ιστορίας της Ευρώπης μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι το 1989 στο πεδίο της δημόσιας ιστορίας, και συγκεκριμένα στο επίπεδο της δημόσιας επίσημης εκθεσιακής πρακτικής και της μουσειολογίας, καθώς και η ιστορία της μετασοσιαλιστικής μνήμης.

Η ιστορία της τέχνης, η μουσειολογία, οι μνημονικές σπουδές και η ιστορική εκπαίδευση μπορεί να έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και να λειτουργούν με τους δικούς τους όρους, τους κανόνες και τα εργαλεία τους, όμως αποτελούν μέρος της ευρύτερης γενικής ιστορίας και όχι απλώς κλειστά συστήματα τα οποία μπορούν να εξετάζονται μόνο με μορφολογικούς όρους. Η καλλιτεχνική παραγωγή, η μουσειακή πρακτική και η παιδαγωγική προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος είναι ακριβώς μέρος αυτών των συνθηκών σε ένα παιχνίδι αλληλεπίδρασης, όπου τα έργα τέχνης και οι αφηγήσεις των φορέων μνήμης δεν αντανakλούν απλώς το ιστορι-

κό πλαίσιο, αλλά συμβάλλουν στη διαμόρφωσή του και αποτελούν αυτά καθεαυτά συνιστώσα και ιστορική πηγή της εξεταζόμενης πραγματικότητας – με όποιες παραλείψεις και παρανοήσεις μπορεί να συνεπάγεται κάτι τέτοιο και με τον κίνδυνο παρερμηνειών και υπερερμηνειών.

Συνεπώς, οι έρευνες που παρουσιάζονται εδώ είναι επίκαιρες, αφού καθεμιά τους ευελπιστεί να καταστεί χρήσιμο και κριτικό επιστημονικό εργαλείο κατανόησης του παρελθόντος, αλλά και της συχνής εργαλειοποίησης της τραυματικής ευρωπαϊκής μνήμης του 20ού αιώνα μέσω των χρήσεων της δημόσιας ιστορίας. Παράλληλα, φιλοδοξούν να συμβάλουν στην ιστορική επίγνωση και, επομένως, στην ανάσχεση των εντεινόμενων διασπαστικών φαινομένων στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα οποία συνδέονται με την επίκληση της ιστορίας και έχουν συνάφεια με την αναθέρμανση του εθνικισμού, του ρατσισμού, του νεοναζισμού, της ξενοφοβίας, της ισλαμοφοβίας και της μισαλλοδοξίας: ιδεολογικών σχημάτων, αντιλήψεων και ψυχολογικών στάσεων που παρατηρούνται κατά το τελευταίο χρονικό διάστημα και επανέρχονται απειλητικά στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής ιστορίας, με αφορμή την αποσταθεροποίηση των ευρωπαϊκών υπερεθνικών θεσμών, το προσφυγικό ζήτημα και την οικονομική κρίση – εσχάτως με αφορμή την πανδημία και τον πόλεμο στην Ουκρανία.

Στο πλαίσιο αυτό, η Αρετή Αδαμοπούλου ασχολείται με τις εκθέσεις τέχνης την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και με την πολιτιστική διπλωματία ευρύτερα. Υπό αυτό το πρίσμα, μελετάει επίσης τον ψυχροπολεμικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο μεγάλα στρατόπεδα και την προσπάθειά τους να αποδείξουν την παγκόσμια υπεροχή τους, καθώς και το θέμα της ομοιογένειας ή μη της πολιτικής των εκθέσεων στο εσωτερικό των δύο στρατοπέδων και, τελικά, της ίδιας της εικαστικής παραγωγής την ψυχροπολεμική περίοδο.

Ο Λευτέρης Σπύρου μελετά επίσης τις εκθέσεις εικαστικών τεχνών και, πιο συγκεκριμένα, αυτές που διοργανώνονται υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης με στόχο την ανάδειξη της πολιτισμικής ενότητας της ηπείρου μας. Ως μελέτη περίπτωσης, μάλιστα, αξιοποιεί την τριακοστή έκθεση που πραγματοποιήθηκε στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο το 2012, στο Βερολίνο, με θέμα τις τέχνες στην Ευρώπη μετά το 1945. Έτσι, έχει την ευκαιρία να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν σήμερα οι ευρωπαϊκοί θεσμοί την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, τι προβάλλουν και τι αναθεωρούν από την πρόσφατη ιστορία μέσα από την εξέταση της καλλιτεχνικής παραγωγής πριν από την πτώση του βερολινέζικου Τείχους.

Η Άννα Μαρία Δρουμπούκη, από την πλευρά της, εξετάζει τη μνήμη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στην Ανατολική Γερμανία και, πιο συγκεκριμένα, τη χρήση της ιστορίας των στρατοπέδων συγκέντρωσης που βρισκόνταν στο έδαφος της μέσα από την ίδρυση μουσείων επί τόπου και την ανέγερση μνημείων. Στο

επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρίσκεται η πολιτική μνήμης της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, μια πολιτική με στόχο της να αναδείξει την αντιφασιστική νίκη και τον αγώνα των κομμουνιστών, αλλά και την πρωτοκαθεδρία του νέου σοσιαλιστικού κράτους. Την ίδια στιγμή, όμως, η Δρουμπούκη εξετάζει τις σιωπές που επιβλήθηκαν μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, με πιο σημαντική αυτήν της εξαφάνισης από τον δημόσιο λόγο της τραγικής ιστορίας των Εβραίων που βρέθηκαν έγκλειστοι στα στρατόπεδα της συγκεκριμένης χώρας, σε αντιδιαστολή με τη μνήμη που καλλιεργήθηκε στη Δυτική Γερμανία, αλλά και στην ενωμένη Γερμανία μετά το 1989.

Με την πολιτική των καλλιτεχνικών εκθέσεων σε μεγάλους πολιτικούς φορείς ασχολείται επίσης ο Αλέξανδρος Τενεκετζής, επικεντρώνοντας την έρευνά του στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο του Βερολίνου. Με αφορμή τον εορτασμό της επέτειου των τριάντα χρόνων από την πτώση του Τείχους, εξετάζει την ίδρυση του μουσείου και τις σημαντικότερες ιστορικές εκθέσεις με θέμα τον Ψυχρό Πόλεμο και τον υπαρκτό σοσιαλισμό, τις μουσειακές πρακτικές και τους τρόπους με τους οποίους ο γερμανικός φορέας ερμήνευσε τη διαιρεμένη ιστορία και μνήμη, αλλά και τη διαχείριση των μνημείων της Ανατολικής Γερμανίας από το 1989 μέχρι σήμερα.

Ο Κώστας Κορρές προσεγγίζει τη μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού σε έναν άλλο μεγάλο πολιτιστικό φορέα, ευρωπαϊκής εμβέλειας αυτή τη φορά, στο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται και εκτίθεται η ιστορία του, καθώς και τη συγκρότηση της συλλογής αντικειμένων από τις χώρες της κομμουνιστικής Ευρώπης, ο Κορρές επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανάδειξη μιας αρνητικής μνήμης από έναν ευρωπαϊκό φορέα, εν προκειμένω της μνήμης του υπαρκτού σοσιαλισμού και της εξίσωσής του με τον ναζισμό, ώστε να υπηρετηθούν η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας σήμερα, όπως την εκφράζει η επίσημη πολιτική μνήμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η Βασιλική Σακκά, στο άρθρο της «Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη: Παρατηρήσεις σε μια μικρή έρευνα», αφού επισημαίνει τις αναθεωρήσεις και τις νέες προσεγγίσεις της ιστορίας του Ψυχρού Πολέμου μετά τις πρόσφατες εξελίξεις στην Ουκρανία, παρουσιάζει και σχολιάζει τα πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα της έρευνας που διεξήγαγε η EuroClio, η Ευρωπαϊκή Ένωση Εκπαιδευτικών Ιστορίας, για τη διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου σε 18 ευρωπαϊκές χώρες.

Ο Παναγιώτης Γατσωτής μελετά συγκριτικά τη θέση και τους τρόπους προσέγγισης του Ψυχρού Πολέμου στα ισχύοντα και σε επιλεγμένα προηγούμενα σχολικά εγχειρίδια και αναλυτικά προγράμματα ιστορίας στην ελληνική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ αφιερώνει επίσης μια ειδική αναφορά στα προγράμματα σπουδών του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου, ακριβώς επειδή αντανα-

κλούν την εκπαιδευτική διαχείριση του ευαίσθητου και επίμαχου ιστορικού γεγονότος σε μια περιοχή που αποτέλεσε το συμβολικό κέντρο των εξελίξεων για μία τριακονταετία τουλάχιστον.

Ο Παναγιώτης Πυρπυρής παρουσιάζει ένα εκπαιδευτικό σενάριο με θέμα «Το Τείχος του Βερολίνου», το οποίο δημιούργησε μια ομάδα σχολικών συμβούλων και εκπαιδευτικών στο πλαίσιο ενός προγράμματος του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία. Το σενάριο, που βασίζεται σε σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία και αξιοποιεί ποικίλες πολυτροπικές και πολυπρισματικού χαρακτήρα ιστορικές πηγές, καλύπτει ένα σοβαρό κενό στην ελληνική ιστορική εκπαίδευση, αποτελώντας μια συγκροτημένη και πολύ χρήσιμη πρόταση διδακτικής αξιοποίησης.

Οι παραπάνω συνεισφορές, συνεπώς, επιτυγχάνουν να μελετήσουν ένα θέμα σχετικά άγνωστο στο ελληνικό κοινό, τη μνήμη του Ψυχρού Πολέμου, και να ενταχθούν σε ένα πεδίο που άρχισε να αναπτύσσεται πρόσφατα στην Ελλάδα, το πεδίο της μελέτης των πολιτικών μνήμης και δημόσιας ιστορίας των πολιτιστικών θεσμών, των καλλιτεχνικών φορέων και των εκπαιδευτικών πολιτικών. Ενώ λοιπόν υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τις σπουδές μνήμης, κυρίως με αναφορά στο Ολοκαύτωμα και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και ένας ικανοποιητικός όγκος επιστημονικών μελετών για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης πριν και μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, μέχρι στιγμής είναι μικρός ο αριθμός των μελετών που αξιοποιούν τα εργαλεία της δημόσιας ιστορίας και της ιστορικής εκπαίδευσης εξετάζοντας τη διαδικασία με την οποία διαμορφώθηκε η μνήμη μετά το 1989. Ο ανά χείρας τόμος προσπαθεί τελικά να καλύψει ως έναν βαθμό αυτό το κενό και φιλοδοξεί να ανοίξει τη συζήτηση στον ελληνικό επιστημονικό χώρο, από όπου απουσιάζει παντελώς μια μελέτη των επίσημων πολιτικών μνήμης για χώρες όπως η Γερμανία, η οποία μπορεί να αποτελέσει μελέτη περίπτωσης όσον αφορά τη διαχείριση της μετασοσιαλιστικής μνήμης μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, σε ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Αλέξανδρος Τενεκετζής
Άγγελος Παληκίδης

ΤΙΤΛΟΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη,
την ιστορία και την εκπαίδευση

Η ημερίδα θα πραγματοποιηθεί μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας zoom

Zoom Link: <https://us02web.zoom.us/j/89240410116?pwd=SE9GSTgxcExQcXBzazB1TTRneUZwQT09>

Meeting ID: 892 4041 0116 Passcode: 709010

9.45-10.00 ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Άντα Διάλλα, Καθηγήτρια ΑΣΚΤ, Πρόεδρος ΔΣ ΚΕΑΕ

Άγγελος Παληκίδης, Αναπλ. Καθηγητής ΔΠΘ, Διευθυντής ΕΤΕΕΕ

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

1ο ΜΕΡΟΣ

Συντονιστής Αλέξανδρος Τενεκετζής

10.00-10.20

Αρετή Αδαμοπούλου, Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης,

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: “Εικαστικές εκθέσεις τέχνης στον Ψυχρό Πόλεμο”.

10.20-10.40

Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, Ιστορικός, Μεταδιδακτορική ερευνήτρια,

Πανεπιστήμιο Μονάχου: “«Κανείς δεν θα μας απαλλάξει από αυτή την ντροπή»: Η διπλή μνήμη του πολέμου στη μεταπολεμική Γερμανία”.

10.40-11.00

Αθηνά Συριάτου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης: “Η μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην ψυχροπολεμική Βρετανία”.

11.00-11.15

Συζήτηση

11.15-11.30

ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

2ο ΜΕΡΟΣ

Συντονιστής Άγγελος Παληκίδης

11.30-11.50

Γιώργος Κόκκινος, Καθηγητής Ιστορίας και της Διδακτικής της,

Πανεπιστήμιο Αιγαίου: “Κουλτούρες μνήμης, τόποι μνήμης και μουσεία για την εβραϊκή γενοκτονία στη μετανεωτερικότητα. Η ενδεικτική περίπτωση του Polin”.

11.50-12.10

Κώστας Κορρές, Υποψήφιος Διδάκτορας, *Πανεπιστήμιο Αιγαίου*:

“Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας”.

12.10-12.30

Λευτέρης Σπύρου, Μεταδιδάκτορας Ερευνήτης, *Ινστιτούτο Μεσογειακών*

Σπουδών – I.T.E.: “Οι εκθέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο”.

12.30-12.50

Αλέξανδρος Τενεκετζής, Μεταδιδάκτορας ερευνήτης, *ΚΕΑΕ/Δημοκρίτειο*

Πανεπιστήμιο Θράκης: “Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας”.

12.50-13.20

Συζήτηση

13.20-13.30

ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Συντονιστής Άγγελος Παληκίδης

13.30-14.30

Στρογγυλή τράπεζα με θέμα: Ο Ψυχρός Πόλεμος και η διδασκαλία της ιστορίας

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ:

Βασιλική Σακκά, Πρόεδρος του Ομίλου για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα

Παναγιώτης Γατσωτής, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, 1ο ΠΕΚΕΣ Αττικής

Παναγιώτης Πυρπυρής, Συντονιστής Εκπαιδευτικού Έργου, 3ο ΠΕΚΕΣ Αττικής

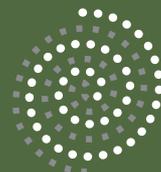
Άγγελος Παληκίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Διδακτικής της Ιστορίας,

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Αρετή Αδαμοπούλου

Εκθέσεις τέχνης στον Ψυχρό Πόλεμο

<https://doi.org/10.12681/praktika.6870>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://e proceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζικά

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,
Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Εκθέσεις τέχνης στον Ψυχρό Πόλεμο

Αρετή Αδαμοπούλου

Οι μελέτες για την πολιτιστική διπλωματία στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου αποτελούν σήμερα ένα πλούσιο σε δημοσιεύσεις ερευνητικό πεδίο, το οποίο ακολουθεί ακόμα την ψυχροπολεμική διαίρεση: σε αυτό κυρίαρχες είναι οι έρευνες κυρίως για τις ΗΠΑ και δευτερευόντως για τα κράτη της πρώην Δυτικής Ευρώπης. Οι δημοσιεύσεις που αφορούν την Ανατολική Ευρώπη –σίγουρα την ΕΣΣΔ και τον υπόλοιπο πρώην ανατολικό κόσμο– παραμένουν ευάριθμες και προέρχονται τα τελευταία χρόνια κυρίως από ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία πλέον είναι ή επιθυμούν να είναι ενταγμένα, πολιτικά και οικονομικά, στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για τον δυτικό κόσμο, οι έρευνες επικεντρώνονται στο πώς οικοδομήθηκαν τα νέα πολιτιστικά πρότυπα, με άξονα καταρχάς τη διάθεση πολιτιστικής διείσδυσης των ΗΠΑ στην Ευρώπη. Συχνά υπογραμμίζονται επίσης οι ενδοευρωπαϊκοί δυτικοί ανταγωνισμοί.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οι μελέτες για τις περιοδεύουσες και τις περιοδικές εκθέσεις τέχνης της περιόδου. Το είδος αυτό των εκθέσεων καθιερώθηκε σε παγκόσμια κλίμακα μετά το 1945 και είναι απότοκο των αναγκών και των τάσεων της πολιτιστικής διπλωματίας της εποχής.¹ Αφενός, παρήχθησαν από την πρόθεση να διαχυθεί η σύγχρονη αμερικανική και σοβιετική εικαστική παραγωγή σε διεθνές επίπεδο. Αφετέρου, ακολούθησαν τη διάθεση να προβληθεί η πολιτιστική κληρονομιά, αλλά και η τρέχουσα εικαστική δημιουργία κάθε δυτικοευρωπαϊκού κράτους, οι οποίες θα έπρεπε να αναδεικνύονται ως σημαίνουσες συμβολές στη δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού διαχρονικά. Παραδειγματικά αναφέρω τις πολύ πρώιμες χρονικά «*Moderne französische Malerei: vom Impressionismus bis zur Gegenwart*» (Μοντέρνα γαλλική ζωγραφική: Από τον ιμπρεσιονισμό μέχρι σήμερα)² στη Γερμανία το 1946 και τη γερμανική «απάντηση» σε αυτή,

1. Βλ. Αρετή Αδαμοπούλου, *Τέχνη και ψυχροπολεμική διπλωματία: Διεθνείς εκθέσεις τέχνης στην Αθήνα (1950-1967)* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2019), 23-31, όπου επισκοπείται η σχετική πρόσφατη βιβλιογραφία. Greg Barnhisel, *Cold War Modernists: Art, Literature, and American Cultural Diplomacy* (Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2015)· Myroslava Halushka, «Trojan Horses in a Cold War: Art Exhibitions as an Instrument of Cultural Diplomacy, 1945-1985» (MPhil, University of Oxford, 2014).

2. Jean Cassou, *Moderne französische Malerei: vom Impressionismus bis zur Gegenwart. La peinture française moderne: de l'Impressionisme à nos jours*, κατάλογος έκθεσης (Μπάντεν-Μπάντεν: Woldemar Klein, 1946). Βλ. επίσης Jean Cassou, *Moderne französische Malerei von der Impressionisten bis zur Gegenwart*, κατάλογος έκθεσης (Μόναχο: Haus der Kunst, Bayerische Staatskanzlei, 1947).

την «Des maîtres de Cologne à Albert Dürer: primitifs de l'école allemande» (Από τους Δασκάλους της Κολωνίας μέχρι τον Άλμπρεχτ Ντύρερ: Πρώιμοι καλλιτέχνες της γερμανικής σχολής)³ στη Γαλλία το 1950. Είναι κοινός τόπος να αναφερθεί ότι ο ψυχροπολεμικός πολιτιστικός ανταγωνισμός ήταν κομβικής σημασίας κυρίως για τις ακολουθούμενες πολιτικές, αφού οι δύο κόσμοι θεωρούσαν την πολιτιστική υπεροχή ως απόδειξη της επιτυχίας τους στο οικονομικό και το κοινωνικό επίπεδο.

Ίσως όμως ένα πιο έκκεντρο παράδειγμα είναι πιο διαφωτιστικό. Η «Πρώτη διεθνής έκθεση γλυπτικής: Παναθήναια συγχρόνου γλυπτικής»⁴ αποτελεί εντυπωσιακό παράδειγμα για τις εκθεσιακές προτιμήσεις και τις πολιτιστικές πρακτικές των πρώτων δεκαετιών του Ψυχρού Πολέμου. Οργανώθηκε στην Αθήνα, στον Λόφο Φιλοπάππου, από τον Σεπτέμβριο έως τον Νοέμβριο του 1965, με επιμελητή κυρίως τον Τώνη Σπητέρη, ο οποίος είχε αναλάβει το κύριο βάρος της διοργάνωσης στην Ελλάδα. Η έκθεση, ωστόσο, στο επίπεδο της επιλογής και της εξασφάλισης των έργων, στηρίχθηκε εκτός από τον Σπητέρη, στον ιταλό Τζιουζέπε Μαρκιόρι (Giuseppe Marchiori) και στον γάλλο Ντενί Σεβαλιέ (Denys Chevalier). Η τεχνοκριτική τριανδρία αποτελούσε τυπικά την οργανωτική της επιτροπή. Η έκθεση τέθηκε, από τη σύλληψή της, υπό την αιγίδα του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ). Αποτελούσε ένα πανόραμα της μοντέρνας γλυπτικής, με έργα που πρώτη φορά εκτίθεντο στην Ελλάδα, κάποια και για πρώτη φορά σε ανοιχτό δημόσιο χώρο. Μέσω της έκθεσης η σύνδεση της αρχαίας ελληνικής τέχνης με την πρόσφατη ευρωπαϊκή παραγωγή, ειδικά με την παρισινή μοντέρνα τέχνη του τέλους του 19ου και της αρχής του 20ού αιώνα, ήταν προφανής.⁵

Η έκθεση «Παναθήναια γλυπτικής» επιχειρούσε να δώσει την εντύπωση μιας πρωτότυπης προσέγγισης: να παρουσιάσει τη μοντέρνα τέχνη στη σκιά του Παρθενώνα. Προωθήθηκε συνεπώς και ως τουριστικό προϊόν: πρόσφερε μια μοναδική εμπειρία, που μόνο όσοι είχαν ταξιδέψει στην Αθήνα μπορούσαν να απολαύσουν. Επιπλέον, εμβληματικά έργα της έκθεσης φωτογραφήθηκαν στην ίδια θέση με φόντο τον Παρθενώνα και το Ηρώδειο, και οι σκηνοθετημένες αυτές λήψεις διαχύθηκαν στον παγκόσμιο Τύπο. Η έκθεση είχε εκπαιδευτικό χαρακτήρα για το τοπικό ακροατήριο, κάτι που συνηθιζόταν σε εκθέσεις τέχνης στις πρώην φασιστικές χώρες, κυρίως στην Ιταλία και τη Δυτική Γερμανία. Η διαφορά ήταν ότι στην Αθήνα με την έκθεση αυτή προτεινόταν ένας δυτικός δρόμος εκσυγχρονισμού για τους εγ-

3. Kurt Martin και Germain Bazin, *Des maîtres de Cologne à Albert Dürer: Primitifs de l'école allemande, exposition organisée sous les auspices de l'association française d'action artistique*, κατάλογος έκθεσης (Παρίσι: Musée de l'Orangerie, presses artistiques, 1950).

4. Τώνης Σπητέρης, *Πρώτη Διεθνής Έκθεση Γλυπτικής: Παναθήναια Συγχρόνου Γλυπτικής*, κατάλογος έκθεσης (Αθήνα: Εθνικός Οργανισμός Τουρισμού, 1965).

5. Τα στοιχεία για την έκθεση και ο σχολιασμός της προέρχονται από το Αδαμοπούλου, *Τέχνη και ψυχροπολεμική διπλωματία*, 265-360.

χώριους καλλιτέχνες και όχι η επιστροφή στην κοινή ευρωπαϊκή κοιτίδα μετά από μια τραυματική απομάκρυνση. Η έκθεση προωθούσε την κοινή ιστορική αφήγηση μιας Ευρώπης πολιτιστικά ενιαίας, αφήγηση που απαντά σε όλες τις δυτικές χώρες εκείνη την περίοδο.

Ως προς την επιλογή των έργων, ο Σπητέρης ακολούθησε κατά γράμμα τον δυτικό κανόνα των ομόχρονων εκθέσεων μοντέρνας τέχνης της περιόδου για την επιλογή των καλλιτεχνών. Η συνήθης αφήγηση στις εκθέσεις αυτές ήταν ότι η ευρωπαϊκή μοντέρνα τέχνη γεννήθηκε και αναπτύχθηκε κυρίως στο Παρίσι, ενώ κάποιες σύντομες αναφορές στους καλλιτέχνες του φουτουρισμού, του νταντά και του μπαουχάους υπογράμμιζαν στην ουσία την επίδραση της γαλλικής πρωτεύουσας σε άλλες περιοχές. Οι επισκοπήσεις της μοντέρνας τέχνης που γράφτηκαν στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και κυκλοφορούσαν σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες έθεσαν τον κανόνα και για τις εκθέσεις που οργανώθηκαν σε εκείνη την περίοδο.⁶ Στην πραγματικότητα, όλες οι επισκοπήσεις και οι εκθέσεις ακολουθούσαν το ίδιο αφήγημα και το ίδιο ταξινομικό σύστημα, οπότε παρουσιάζουν τα εξής κοινά χαρακτηριστικά:

1. τη γραμμική αφήγηση, επιλογή αξιοπερίεργη για τάσεις που εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα·
2. τη σταθερή προβολή του Παρισιού ως μοναδικού ή σημαντικότερου κέντρου παραγωγής καινοτομιών της μοντέρνας τέχνης·
3. την αποσιώπηση κάθε πολιτικής διάστασης των μεσοπολεμικών κινημάτων της πρωτοπορίας·
4. την παράβλεψη της παραγωγής των χωρών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, που κάποτε ανήκαν στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία ή ήταν σταθερά προσανατολισμένες πολιτιστικά στο Παρίσι, αλλά κινούνταν με βάση τις τοπικές δυναμικές και εθνικές εκφράσεις. Προφανώς, το πολιτικό παρόν καθόρισε τη συγγραφή της ιστορίας του παρελθόντος.

Ο Σπητέρης, κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας της έκθεσης, έγραφε σε μια επιστολή του προς τη Μαρία Ρεζάν, συνεργάτιδά του και υπάλληλο του ΕΟΤ εκείνη την εποχή:

6. Werner Haftmann, *Malerei im 20. Jahrhundert* (Μόναχο: Prestel-Verlag, 1954-1955)· Germain Bazin, *History of Modern Painting*, μτφρ. Rosamund Frost (Νέα Υόρκη: Hyperion Press, 1951)· Herbert Read, *A Concise History of Modern Painting* (Νέα Υόρκη: Praeger, 1959)· Herbert Read, *The Art of Sculpture* (Νέα Υόρκη: Pantheon Books, 1956).

Η Άννα [Σπητέρη] μου γράφει για συμμετοχή παραπετάσματος. Περί εμποροπανηγύρεως πρόκειται ή για καλλιτεχνική έκθεση με ορισμένη γραμμή; Έχουμε το[v] Mestronic από τη Γιουγκοσλαβία. Αν επιμένετε, μπορώ να βρω ένα[v] Πολωνό. [...] Όσο για τους Ρώσους [sic] υπάρχουν ersatz του χειρίστου είδους. Ουδέποτε, σε καμιά έκθεση της προκοπής παρουσιάστηκαν γλύπτες Ρώσοι [sic] της εποχής αυτής. Αν δεν υπάρχει, συνεπώς, πολύ επιτακτικός λόγος, αρνούμαι κατηγορηματικά να μπει. [...] Δεν μπορούμε για λόγους σκοπιμότητας να βάλουμε σκάρτα πράγματα. [...] Έχε υπόψη σου πως πρόκειται να κατέβουν στην Ελλάδα οι μεγάλοι κριτικοί και οι «ψείρες». Μια τέτοια γκάφα μπορεί να μας κάνει μεγάλη ζημιά.⁷

Επισημαίνω ότι ο Σπητέρης επιθυμούσε τα «Παναθήναια» να έχουν ιστορικό χαρακτήρα, καθώς σκεφτόταν την έκθεση ως την παρθενική μιας σειράς μπιεννάλε γλυπτικής, που θα πραγματοποιούνταν σε υπαίθριους χώρους σε διάφορες πόλεις της Δυτικής Ευρώπης. Σ' αυτή την ιστορική επισκόπηση δεν υπήρχε χώρος για Ρώσους ή Πολωνούς, για έργα που θεωρούνταν «σκάρτα πράγματα» στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής λογικής, εν γένει για καλλιτέχνες του «παραπετάσματος», για έργα που θα επιλέγονταν για πολιτικούς λόγους από το Καλλιτεχνικό Επιμελητήριο ή άλλους φορείς ή άτομα κύρους στην Ελλάδα. Οι πολιτικοί λόγοι που λάνθαναν στη δική του επιλογή είχαν πλήρως αισθητικοποιηθεί και συνεπώς «φυσικοποιηθεί». Δεν υπήρχε ούτε χώρος για έλληνες καλλιτέχνες, παρά μόνο για εκείνους που ακολούθησαν ετεροχρονισμένα τον δυτικό κανόνα της μοντέρνας γλυπτικής, οι οποίοι λόγω εθνικότητας αναγκαστικά έπρεπε να συμπεριληφθούν σε μια έκθεση που θα πραγματοποιούνταν στην Αθήνα. Επίσης, στο παραπάνω παράθεμα εντοπίζεται ο τελικός κριτής της επιτυχίας της έκθεσης: οι δυτικοευρωπαίοι τεχνοκρίτες, οι «μεγάλοι κριτικοί και οι “ψείρες”», όπως τους χαρακτήριζε, οι συνάδελφοι του Σπητέρη, μεταξύ των οποίων είχε διακριθεί και ο ίδιος κερδίζοντας το δεύτερο (1958) και το πρώτο (1960) βραβείο της Μπιεννάλε της Βενετίας στην κατηγορία της τεχνοκριτικής. Το πόσο επιτυχημένη είναι η οικοδόμηση και η διάχυση ενός κανόνα, εντέλει, αποδεικνύεται από τον βαθμό ενσωμάτωσής του, από τον τρόπο με τον οποίο «φυσικοποιείται».

Θεωρώ τα «Παναθήναια γλυπτικής» έκθεση εμβληματική για τις πρακτικές της πολιτιστικής διπλωματίας των πρώτων δεκαετιών του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και βοηθητική για την κριτική προσέγγιση της εποχής μετά το 1989. Οι εκθέσεις της ψυχροπολεμικής περιόδου αφορούν την οικοδόμηση του «Εγώ» και του «Άλλου» εντός μιας διαιρεμένης Ευρώπης και κινήθηκαν στο πλαίσιο του έντο-

7. Τώνης Σπητέρης προς Μαρία Ρεζάν, 22 Φεβρουαρίου 1965, Αρχείο Τώνη Σπητέρη, Τελλόγλειο Ίδρυμα, φάκ. u1A, αρ. 33.

νου και πολωτικού πολιτικού ανταγωνισμού. Μετά το 1989, ξεκίνησε εντατικά η οικοδόμηση μιας νέας ενιαίας ταυτότητας στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η οποία εξακολουθούσε να βασίζεται στη γραμμική αφήγηση της κοινής πολιτιστικής ευρωπαϊκής ιστορίας, αλλά αυτή τη φορά περιλάμβανε και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Αυτό σήμαινε επίσης σε μεγάλο βαθμό –για μια ακόμη φορά στον 20ό αιώνα στην Ευρώπη– τη διαχείριση της πρόσφατης μνήμης. Μιας μνήμης διαίρεσης, εκτός των άλλων, μνήμης απώλειας της πολυσχιδίας των εικαστικών τάσεων, καθάρσεως των σχέσεων και των επαφών μιας περιόδου ολόκληρης, της ψυχροπολεμικής.

Μόνον πρόσφατα, σχεδόν από το 2000 και εξής, η μοντέρνα και σύγχρονη εικαστική παραγωγή των ανατολικών χωρών απασχόλησαν έντονα τους ιστορικούς της τέχνης παγκοσμίως και συνεπώς αυξήθηκε η παραγωγή σχετικών εκθέσεων.⁸ Τα προηγούμενα χρόνια οι ανατολικές χώρες αντιμετώπιζονταν σαν ένα ενιαίο σύνολο υπό την ηγεσία της ΕΣΣΔ, και θεωρούσαν αυτονόητο ότι η τέχνη που παραγόταν εκεί κινούνταν στο φάσμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Οι χώρες αυτές, όμως, είχαν το 1945 διαφορετική ιστορική και πολιτιστική πορεία, ενώ στη διάρκεια του «σιδηρού παραπετάσματος» οι εξελίξεις τις επηρέασαν ανομοιόμορφα. Ο δυτικός κόσμος άρχισε να διαβάζει για τη μοντέρνα τέχνη που παράχθηκε σε αυτές πριν από το 1945 σε βιβλία των δεκαετιών του 1980 και του 1990, όπως για παράδειγμα, στο βιβλίο του Άντρζεϊ Τουρόφσκι *Existe-t-il un art de l'Europe de l'Est?*⁹ της Κριστίνα Πάσουτ *Les avant-gardes de l'Europe Centrale*¹⁰ ή του Στίβεν Μάνσμπαχ *Modern Art in Eastern Europe: From the Baltic to the Balkans, 1890-1939*.¹¹ Έτσι, ο σουρρεαλισμός και ο κυβισμός στην Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία και την Ουγγαρία του Μεσοπολέμου και στη δεκαετία του 1940 μέχρι την επιβολή αυστηρότερων ελέγχων το 1948 μελετάται και προβάλλεται σήμερα συστηματικά· το ίδιο και η δημιουργία μιας μη επίσημης, underground σκηνής, η οποία εμφανίστηκε από τη δεκαετία του 1960 και υποστήριζε την *art informel* ή την εννοιολογική τέχνη. Η σκηνή αυτή απαρτιζόταν από καλλιτέχνες και κολεκτίβες που λειτουργούσαν με διαφορετικό τρόπο και διακινούνταν σε άλλα fora από ό,τι στη Δυτική Ευρώπη.

Ομοίως και η διοργάνωση εκθέσεων για την τέχνη της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης δεν ενδιέφερε ιδιαίτερα τον δυτικό κόσμο. Ωστόσο, η κατάσταση

8. Ενδεικτικά αναφέρω την έκθεση «Επιθυμία για ελευθερία: Η τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945», Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο, Βερολίνο, 2012.

9. Andrzej Turowski, *Existe-t-il un art de l'Europe de l'Est? Utopie et idéologie* (Παρίσι: Éditions de la Villette, 1986).

10. Krisztina Passuth, *Les avant-gardes de l'Europe centrale, 1907-1927* (Παρίσι: Flammarion, 1988).

11. Steven Mansbach, *Modern Art in Eastern Europe: From the Baltic to the Balkans, 1890-1939* (Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 1999).

άλλαξε μετά το 1989.¹² Ακόμη και τότε, όμως, οι εκθέσεις αυτές είχαν τον χαρακτήρα της διερεύνησης ή της ανακάλυψης της «άλλης» Ευρώπης, εκείνης που διέφερε από την «κανονική» Ευρώπη, για να δανειστώ την έκφραση του Πιοτρ Πιοτρόφσκι.¹³ Τούτη η διερευνητική ματιά έχει πολλές ομοιότητες με εκείνη της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου.

Η πρώτη εκτενής προσπάθεια να παρουσιαστεί η τέχνη των Ανατολικοευρωπαίων στους δυτικούς¹⁴ ήταν η έκθεση «Europa, Europa, Das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa» που οργανώθηκε από τους Ρίσαρντ Στανισλάφσκι και Κρίστοφ Μπροκχάους το 1994 (28 Μαΐου-16 Οκτωβρίου) στη Βόννη. Μέχρι σήμερα, τόσο η έκθεση όσο και ο τετράτομος κατάλογός της¹⁵ αποτελούν σημείο αναφοράς για τους ερευνητές της περιόδου. Η κολοσσιαία έκθεση, που περιλάμβανε 700 έργα από 200 καλλιτέχνες, δεν αφορούσε μόνο την περίοδο πριν από το 1945, αλλά όλον τον 20ό αιώνα και δεν παρουσίαζε μόνο τα εικαστικά (ζωγραφική, γλυπτική, video art κ.ά.), αλλά όλους τους δημιουργικούς κλάδους (αρχιτεκτονική, μουσική, κινηματογράφο, θέατρο, λογοτεχνία κ.λπ.). Αρκετοί ζώντες ανατολικοευρωπαίοι καλλιτέχνες έκαναν στην έκθεση αυτή το ντεμπούτο τους στη δυτικοευρωπαϊκή αγορά και συζήτηση. Παρότι η έκθεση δημιούργησε ένα πλαίσιο αναφοράς, δεν έθεσε ερωτήματα σχετικά με το ίδιο το υλικό που παρουσίαζε, ούτε και προβληματισμούς για την εργαλειοποίηση της έκθεσης στο πλαίσιο του δυτικού κανόνα της ιστορίας της τέχνης. Για παράδειγμα, υιοθετήθηκε η αντίληψη ότι η συγγραφή της ιστορίας της τέχνης είναι γεωγραφικά και, συνεπώς, πολιτικά ουδέτερη. Δηλαδή, η έκθεση δεν κλόνισε, αντίθετα υιοθέτησε την αντίληψη του ενός παγκοσμιοποιημένου ή ενιαία ευρωπαϊκού μοντέλου για την ιστορία της τέχνης.¹⁶

Μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου ανέκυψαν νέοι ευρωπαϊκοί ανταγωνισμοί και πολιτικοί συσχετισμοί, αδιανόητοι μέχρι το 1989. Από τη δεκαετία του 1990, τόσο η ιστοριογραφία όσο και η ιστοριογραφία της τέχνης, αλλά και οι εκθέσεις μιας «άλλης» ευρωπαϊκής τέχνης πύκνωσαν και οι προσεγγίσεις εκλε-

12. Piotr Piotrowski, *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945-1989*, μτφρ. Anna Brzyski (Λονδίνο: Reaktion, 2009), 16.

13. Στο ίδιο, 15.

14. Είχαν προηγηθεί οι μικρότερης έκτασης εκθέσεις των Dieter Ronte και Meda Mladek, επιμ., *Expressiv: Mitteleuropäische Kunst seit 1960 / Central European Art since 1960*, κατάλογος έκθεσης (Βιέννη: Museum moderner Kunst/Museum des 20. Jahrhunderts, 1987), με διάρκεια από τις 30 Νοεμβρίου 1987 έως τις 26 Ιανουαρίου 1988, και στην Ουάσιγκτον, στο Hirshhorn Museum and Sculpture Garden, από τις 18 Φεβρουαρίου 1988 έως τις 17 Απριλίου 1988. Lóránd Hegyi, επιμ., *Reduktivismus: Abstraction in Polen, der Tschechoslowakei, Ungarn, 1950-1980*, κατάλογος έκθεσης (Βιέννη: Museum Moderner Kunst, 1992).

15. Ryszard Stanislawski και Christoph Brockhaus, *Europa, Europa, Das Jahrhundert der Avantgarde in Mittel- und Osteuropa*, κατάλογος έκθεσης (Βόννη: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland και Ostfildern Hatje Cantz Verlag, 2004).

16. Piotrowski, *In the Shadow of Yalta*, 18-19.

πτύνθηκαν. Οι ανατολικές χώρες δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως αρραγές, ενιαίο όλο στην ιστοριογραφία. Από την άλλη πλευρά, η πολιτιστική διπλωματία κάθε κράτους του ανατολικού συνασπισμού εντάθηκε και διευρύνθηκε. Είναι ενδιαφέρον ότι οι μηχανισμοί έκθεσης του πολιτιστικού κεφαλαίου του καθενός θυμίζουν έντονα την πρώτη ψυχροπολεμική περίοδο. Οι εκθέσεις τέχνης σε κρατικό και ιδιωτικό επίπεδο επιδιώκουν την αναγνώριση από αυτό που θεωρούν επιθυμητό κέντρο σήμερα και την ενσωμάτωσή τους σε αυτό: αφενός την ενσωμάτωση στην ενιαία αφήγηση της ευρωπαϊκής ιστορίας της τέχνης και αφετέρου την ένταξη στο διεθνές πεδίο της αγοράς της γνώσης και της τέχνης. Επιπλέον, οι εκθέσεις για την τέχνη της Ανατολικής Ευρώπης φανερώνουν και τις πολιτικές σχετικά με τη μνήμη των προηγούμενων δεκαετιών. Όπως στην περίπτωση της Ελλάδας κατά τη δεκαετία του 1960, ένα πρόσφατο (τραυματικό;) παρελθόν πρέπει να ξεχαστεί, η κεντρική επιδίωξη είναι η ενσωμάτωση στους νέους πολιτικούς συσχετισμούς και οι νεοεισερχόμενοι νιώθουν ότι προασπίζονται μεθοριακά τον ευρωπαϊκό πολιτισμό έναντι του εκάστοτε «Άλλου». Οι εκθέσεις αποτελούν μέχρι σήμερα ένα κομβικό σημείο συνάντησης ποικίλων δυναμικών, κομμάτι ενός συστήματος εξουσίας, στο οποίο η πολιτική, η διπλωματία και η οικονομία παίζουν κομβικό ρόλο.

Θα κλείσω πάλι με ένα παράδειγμα. Στο πρόσφατο βιβλίο μου για τη σχέση μεταξύ των εκθέσεων τέχνης και της ψυχροπολεμικής διπλωματίας συζήτησα σύντομα τη γαλλική πολιτική σχετικά με τις εκθέσεις στις δύο πρώτες ψυχροπολεμικές δεκαετίες, η οποία έθετε τον γαλλικό πολιτισμό –και ειδικά το Παρίσι– στο κέντρο της ευρωπαϊκής τέχνης. Η πολιτική αυτή παραμένει ενεργή μετά το 1989 και διατηρεί το ενδιαφέρον της για μελέτη. Μετά την ένταξη οκτώ νέων κρατών-μελών στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2004 (Πολωνία, Ουγγαρία, Τσεχία, Σλοβακία, Σλοβενία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία), η γαλλική προεδρία φρόντισε να συνεργαστεί με τις κυβερνήσεις των κρατών αυτών για να πραγματοποιηθούν μεγάλης κλίμακας εκθέσεις-αφιερώματα στο Παρίσι. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Γαλλία και οι ανατολικοευρωπαϊκές χώρες διάλεξαν να προβάλουν στις εκθέσεις αυτές τη συμμετοχή τους πριν από το 1919 ή το 1939 στην «ευρωπαϊκή» μοντέρνα τέχνη. Αναφέρω, για παράδειγμα, την «*Allegro Barbaro: Béla Bartók et la modernité hongroise, 1905-1920*» (Βαρβαρικό αλέγκρο: Ο Μπέλα Μπάρτοκ και η ουγγρική μοντερνικότητα, 1905-1920) στο Μουσείο Ορσέ το 2013-2014,¹⁷ την «*Âmes sauvages: Le symbolisme dans les pays baltes*» (Άγριες ψυχές: Ο συμβολισμός στις χώρες της Βαλτικής) στο ίδιο μουσείο το 2018,¹⁸ την «*Pologne 1840-1918: Peindre l'âme d'une*

17. Gergely Barki, *Allegro Barbaro: Béla Bartók et la modernité hongroise, 1905-1920*, κατάλογος έκθεσης (Παρίσι: Hazan, 2013).

18. Rodolphe Rapetti, επιμ., *Âmes sauvages: Le symbolisme dans les pays baltes*, κατάλογος έκθεσης (Παρίσι: Musée d'Orsay, Réunion des musées nationaux-Grand Palais, 2018).

nation» (Πολωνία 1840-1918: Ζωγραφίζοντας την ψυχή ενός έθνους) στο Λούβρο-Λενς το 2019-2020,¹⁹ αλλά και εκθέσεις-αφιερώματα σε καλλιτέχνες, όπως εκείνο στον Φράντισεκ Κούπκα το 2018²⁰ στο Grand Palais.

Η ιστοριογραφία της τέχνης για την περίοδο 1945-1989 έχει να καλύψει ακόμα πολλά κεφάλαια, που δεν αφορούν μόνο τα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά και τις πολιτικές δρώσες δυνάμεις που την επηρέασαν. Για παράδειγμα, υπάρχει σήμερα εκτενής βιβλιογραφία για τις εκθέσεις ως όπλα της δημόσιας διπλωματίας των ΗΠΑ, για τις περιοδεύουσες εκθέσεις που διοργάνωσε το MoMA της Νέας Υόρκης, για τις χρηματοδοτήσεις ιδιωτικών ιδρυμάτων στη συγκρότησή τους, για τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στην επιμέλειά τους. Όμως, πόσα ξέρουμε για τις περιοδεύουσες εκθέσεις που οργάνωσε η ΕΣΣΔ σε ευρωπαϊκό έδαφος και διεθνώς; Για την πολιτιστική πολιτική και τις πρακτικές που εφάρμοσε; Για τα δρώντα πρόσωπα πίσω από αυτές; Τι σήμαινε η πρόσληψή τους ομόχρονα και ετερόχρονα; Η ιστορία μιας ολόκληρης περιόδου περιμένει να διερευνηθεί και να επανεξεταστεί. Μέχρι σήμερα τα περισσότερα κείμενα εξετάζουν την Ευρώπη διαιρεμένη στα δύο και ασχολούνται με τον ένα ή τον άλλο συνασπισμό. Ως ένα βαθμό αυτό δικαιολογείται, αφού στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου η πρόσβαση στα αρχεία και η σχετική συζήτηση ήταν δυσχερής λόγω των πολιτικών αποκλεισμών, αλλά και λόγω περιορισμών που έθετε η γλώσσα. Στις χώρες του ανατολικού κόσμου, εκτός από τις τοπικές γλώσσες, ήταν η κυρίαρχη η ρωσική, μια γλώσσα ελάχιστα δημοφιλής στον δυτικό κόσμο, που λίγοι επιδίωκαν ή επιθυμούσαν να μάθουν. Από την άλλη πλευρά, τα αγγλικά, η κυρίαρχη γλώσσα του δυτικού κόσμου, δεν ήταν διαδεδομένα στον άλλο συνασπισμό. Ωστόσο, τα αίτια της μονόπλευρης εξέτασης είναι πιο περίπλοκα και η προσέγγισή τους απαιτεί σύνθετη ανάλυση, η οποία σχετίζεται μεταξύ άλλων με τις πολιτικές και τις δυναμικές εντός του κάθε στρατοπέδου.

Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν περίοδος διαίρεσης, αλλά δεν είχε απόλυτα στεγανά. Η επικοινωνία μεταξύ των δύο κόσμων και η αλληλεπίδρασή τους είναι ένα επόμενο βήμα στη διεθνή έρευνα. Το θέμα είναι περίπλοκο και εξαιρετικά εκτενές. Είναι όμως και ένα γόνιμο έδαφος για τον αναστοχασμό σχετικά με την οικοδόμηση του πολιτιστικού παρόντος στην Ευρώπη. Εξακολουθούμε να εξετάζουμε την τέχνη της ψυχροπολεμικής περιόδου μέσα από τις δυναμικές του παρελθόντος; Τι επιλέγουμε να προβάλλουμε με τις εκθέσεις μας και για ποιον; Τελικά, ποιος είναι ο Άλλος ή ο «κριτής» μας σήμερα;

19. Iwona Danielewicz, Agnieszka Rosales Rodriguez, Marie Lavandier και Luc Piralla-Heng Vong, *Pologne 1840-1918: Peindre l'âme d'une nation*, μτφρ. Anna Kiełczewska, κατάλογος έκθεσης (Γάνδη: Snoeck και Lens: Louvre-Lens, 2019).

20. Η έκθεση «Kupka: Pionnier de l'abstraction» πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι, στο Grand Palais, από τις 21 Μαρτίου έως τις 30 Ιουλίου 2018.

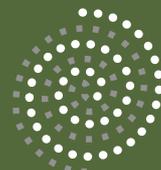
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Λευτέρης Σπύρου

**Η τριακοστή έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης με τίτλο
«Επιθυμία για ελευθερία: Η τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945»
(Βερολίνο, Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο, 2012)**

<https://doi.org/10.12681/praktika.6871>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://e-proceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,
Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η τριακοστή έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης με τίτλο «Επιθυμία για ελευθερία: Η τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945» (Βερολίνο, Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο, 2012)

Λευτέρης Σπύρου

Οι μεταπολεμικές θεσμικές παρεμβάσεις για τη δημιουργία της ενωμένης Ευρώπης και ο ρόλος του Συμβουλίου της Ευρώπης

Το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου σηματοδότησε, μεταξύ άλλων, την έναρξη μιας ευρύτερης προσπάθειας δυτικοευρωπαϊών πολιτικών και διανοουμένων να προωθήσουν με τρόπο πιο συστηματικό το σχέδιο για μια ενωμένη Ευρώπη κυρίως μέσα από τη συγκρότηση κοινών θεσμικών οργάνων. Στις 5 Μαΐου του 1949 ιδρύθηκε το Συμβούλιο της Ευρώπης (Council of Europe), ενώ σχεδόν έναν χρόνο αργότερα, στις 9 Μαΐου του 1950, ο γάλλος υπουργός εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν παρουσίασε την πρότασή του για τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα, η οποία εντέλει ιδρύθηκε επίσημα στις 18 Απριλίου του 1951. Μερικά χρόνια αργότερα, στις 25 Μαρτίου του 1957, υπογράφηκε στη Ρώμη η Συνθήκη περί Ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), με στόχο τη δημιουργία μιας κοινής αγοράς και κατ' επέκταση την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων στα κράτη-μέλη.

Παράλληλα με τις θεσμικές αυτές διεργασίες, στη δυτικοευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα είχαν πυκνώσει και οι συζητήσεις γύρω από το περιεχόμενο της ιδέας της Ευρώπης. Αρκετοί διανοούμενοι στράφηκαν προς την ιστορία με σκοπό να βρεθούν οι ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού και να αναδειχτούν οι κοινές πνευματικές αξίες και το κοινό πολιτιστικό παρελθόν των ευρωπαϊκών κρατών. Οι παραδόσεις, λόγου χάρη, του Λυσιέν Φέβρ στο Κολέγιο της Γαλλίας το 1944/1945, στο μόλις πρόσφατα απελευθερωμένο Παρίσι, είχαν τον εύγλωττο τίτλο «Ευρώπη: Η γένεση ενός πολιτισμού».¹ Λίγα χρόνια αργότερα, ο βρετανός ιστορικός Τζον

1. Lucien Febvre, *L'Europe: Genèse d'une civilisation. Cours professé au Collège de France en 1944-1945*, επιμ. Thérèse Charmasson και Brigitte Mazon, πρόλογος Marc Ferro (Παρίσι: Librairie Académique Perrin, 1999). Βλ. επίσης Vittorio Dini, «Lucien Febvre and the Idea of Europe», στο *Europe in Crisis: Intellectuals and the European*

Μπολ, καθηγητής στο νεοϊδρυθέν Κολέγιο της Ευρώπης στην Μπρυζ, εξέδωσε το βιβλίο *The Unity of European History: Political and Cultural Survey* (Η ενότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας: Πολιτική και πολιτισμική έρευνα), τονίζοντας στην εισαγωγή ότι είχε θέσει ως σκοπό του να παρουσιάσει την ενότητα και την εξέλιξη των μεγάλων κοσμοπολιτικών παραδόσεων της Ευρώπης, να συσχετίσει τα οικονομικά και πολιτιστικά επιτεύγματα με το πολιτικό υπόβαθρο και να «τοποθετήσει τις μυθολογίες του σημερινού εθνικισμού στη σωστή τους θέση».²

Υπό αυτό το πρίσμα, η πολιτισμική ενότητα των ευρωπαϊκών κρατών θεωρήθηκε βασική προϋπόθεση για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και η καταλληλότερη απάντηση στους πολιτικούς και εθνικούς ανταγωνισμούς που είχαν οδηγήσει την Ευρώπη στον ολέθριο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο ελβετός συγγραφέας και διανοούμενος Ντενί ντε Ρουζμόν, ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στα πρότυπα μιας ομοσπονδίας κρατών, το 1957 συνόψιζε τις παραπάνω αντιλήψεις ως εξής:

Αρκεί μόνο να απομακρυνθούμε από την Ευρώπη, προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, για να συνειδητοποιήσουμε την πραγματικότητα της πολιτισμικής μας ενότητας. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ήδη, στη Σοβιετική Ένωση αναμφισβήτητα και στην Ασία πέρα από κάθε αμφιβολία, Γάλλοι και Έλληνες, Άγγλοι και Ελβετοί, Σουηδοί και Καστιλιάνοι θεωρούνται Ευρωπαίοι. Πρέπει να υπάρχει κάποιος λόγος για αυτό και εξετάζοντάς το από όλες τις πλευρές, δεν βλέπω καλύτερο επιχείρημα από τη φημισμένη ενότητα του πολιτισμού μας, που τόσο εύκολα ξεφεύγει από τους ορισμούς μας, αλλά είναι τόσο δύσκολο να την αποκρύψεις από τους άλλους λαούς.³

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από την εισαγωγή του Ρουζμόν στο βιβλίο του Μαξ Μπέλοφ *Europe and the Europeans*, στο οποίο ο συγγραφέας παρουσίασε τα συμπεράσματα δύο επιστημονικών συναντήσεων που διοργανώθηκαν υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης στις αρχές της δεκαετίας του 1950, όπου ιστορικοί και διανοούμενοι συζήτησαν το θέμα της ενωμένης Ευρώπης.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης αναδείχτηκε από τη δεκαετία του 1950 ως ο σημαντικότερος υπερεθνικός διακυβερνητικός οργανισμός, ο οποίος προσπάθησε συστηματικά να προωθήσει, μεταξύ άλλων, την ιδέα της ενωμένης Ευρώπης αναδεικνύοντας το κοινό πολιτισμικό παρελθόν των ευρωπαϊκών κρατών. Χάρη στις

Idea, 1917-1957, επιμ. Mark Hewitson και Matthew D' Auria (Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Berghahn, 2012), 271-284.

2. John Bowle, *The Unity of European History: Political and Cultural Survey* (Λονδίνο: Cape, 1948), 7.

3. Max Beloff, *Europe and the European: An International Discussion*, αναφορά κατά παραγγελία του Συμβουλίου της Ευρώπης, εισαγωγή Denis de Rougemont (Λονδίνο: Chatto and Windus, 1957), xii.

πρωτοβουλίες του, τον Δεκέμβριο του 1954 τέθηκε προς υπογραφή στο Παρίσι η «Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Σύμβαση», σύμφωνα με την οποία «κάθε συμβαλλόμενο μέλος πρέπει να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για να διαφυλάξει και να ενθαρρύνει την ανάπτυξη της εθνικής συνεισφοράς του στην κοινή πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης». ⁴ Η συνθήκη αποτελεί την πρώτη επίσημη διακήρυξη ενός ευρωπαϊκού θεσμού που αφορούσε τον πολιτισμό και το πρώτο επίσημο έγγραφο στο οποίο χρησιμοποιήθηκε ο όρος «κοινή ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά». ⁵

Μόλις λίγες ημέρες νωρίτερα, είχε εγκαινιαστεί στο Palais des Beaux-Arts στις Βρυξέλλες η έκθεση «Η Ουμανιστική Ευρώπη», η οποία τελούσε υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης και έμελλε να είναι η πρώτη από μια σειρά εκθέσεων οι οποίες, σύμφωνα με το σκεπτικό των αρμόδιων οργάνων του, θα παρουσίαζαν «τις σημαντικότερες εποχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού» και θα έδειχναν «τον οικουμενικό χαρακτήρα του ευρωπαϊκού πνεύματος και την ενότητα της καλλιτεχνικής του κληρονομιάς ανά τους αιώνες». Οι εκθέσεις θα απευθύνονταν όχι μόνο στο μορφωμένο κοινό, αλλά και στα ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού, λειτουργώντας ως «πολύτιμη πηγή πνευματικής προπαγάνδας» με το να «διεγείρουν την ευρωπαϊκή συνείδηση χωρίς ταυτόχρονα να υποβάλλονται σε κριτική από πολιτικές ή εθνικιστικές πλευρές». ⁶

Μετά την «Ουμανιστική Ευρώπη», ακολούθησαν άλλες πέντε εκθέσεις σε διάφορες δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες, στις οποίες παρουσιάστηκε μια επισκόπηση της ιστορίας της ευρωπαϊκής τέχνης μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, με τους εξής τίτλους:

1. «Ο θρίαμβος του μανιερισμού: Από τον Μιχαήλ Άγγελο στον Ελ Γκρέκο», Άμστερνταμ, Rijksmuseum, 1 Ιουλίου-2 Οκτωβρίου 1955·
2. «Ο 17ος αιώνας στην Ευρώπη: Ρεαλισμός, κλασικισμός και μπαρόκ», Ρώμη, Palazzo delle Esposizioni, 1 Δεκεμβρίου 1956-31 Ιανουαρίου 1957·
3. «Το ευρωπαϊκό ροκοκό: Τέχνη και πολιτισμός κατά τον 18ο αιώνα», Μόναχο, Residenz, 15 Ιουνίου-15 Σεπτεμβρίου 1958·
4. «Το ρομαντικό κίνημα», Λονδίνο, Tate Gallery και The Arts Council Gallery, 10 Ιουλίου-27 Σεπτεμβρίου 1959·

4. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, Ρώμη 1950, επίσκεψη 19 Οκτωβρίου 2022, <https://rm.coe.int/1680063765>.

5. Oriane Calligaro, «From “European Cultural Heritage” to “Cultural Diversity”? The Changing Core Values of European Cultural Policy», *Politique européenne*, τχ. 45 (2014): 65.

6. Βλ. σχετικά Memorandum Presented by the Belgian Delegation in the Meeting of Art Specialists, Στρασβούργο, 10-12 Σεπτεμβρίου 1953, Αρχεία Συμβουλίου της Ευρώπης, EXP/Cult/Art (53) 1.

5. «Οι πηγές του 20ού αιώνα: Οι τέχνες στην Ευρώπη κατά την περίοδο 1884-1914», Παρίσι, Musée National d'Art Moderne, 4 Νοεμβρίου 1960-23 Ιανουαρίου 1961.

Οι εκθέσεις αυτές ήταν το προϊόν μιας πρωτοφανούς για τα ευρωπαϊκά δεδομένα διακρατικής συνεργασίας ανάμεσα σε επιφανείς ιστορικούς τέχνης, διευθυντές και επιμελητές μουσείων, ακαδημαϊκούς και άλλους διανοούμενους, όπως διαπιστώνουμε από τα ονόματα που συμμετέχουν στις οργανωτικές επιτροπές, αλλά και στους πλούσια εικονογραφημένους καταλόγους.⁷ Τα εκθέματα δεν περιορίζονταν μόνο σε πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά και χαρακτηριστικά, αλλά περιλάμβαναν και βιβλία, μετάλλια, διακοσμητικά αντικείμενα κ.λπ., σε μια προσπάθεια των διοργανωτών να παρουσιάσουν μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή. Όπως παρατηρούσε ο Κένεθ Κλαρκ στο εισαγωγικό του κείμενο στον κατάλογο της έκθεσης «Το ρομαντικό κίνημα», οι εκθέσεις του Συμβουλίου αποσκοπούσαν στο να δείξουν «πώς τα σημαντικότερα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κινήματα, παρά τις εθνικές και θρησκευτικές τους διαφορές, ήταν αλληλεξαρτώμενα και βοήθησαν να δημιουργηθεί ο ενιαίος πολιτισμός που τώρα γνωρίζουμε».⁸ Υπό αυτή την οπτική, οι τέχνες και ο πολιτισμός καλούνταν να δείξουν τον δρόμο για τη συγγραφή μιας διαφορετικής ευρωπαϊκής ιστορίας, βασισμένης στις κοινές πνευματικές και καλλιτεχνικές τάσεις, και όχι στους καταστροφικούς εθνικούς ανταγωνισμούς. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, το Συμβούλιο της Ευρώπης επιχείρησε συστηματικά κατά την ίδια χρονική περίοδο, μέσα από επιστημονικά συνέδρια, ημερίδες και εκδόσεις να προχωρήσει στην αναθεώρηση των εθνικών εγχειριδίων ιστορίας που χρησιμοποιούνταν στη μέση εκπαίδευση των κρατών-μελών του και να εισαγάγει τη διδασκαλία της Ευρωπαϊκής Ιδέας στα εκπαιδευτικά τους συστήματα.⁹

7. Ανάμεσά τους οι Αντρέ Σαστέλ, Ζαν Κασού, Κένεθ Κλαρκ, Έλις Γουστερχάους, Έμπερχαρντ Χανφστενγκλ, Νικόλαους Πέβονερ, Τζιούλιο Κάρλο Αργκάν, Μάριο Σάλμι, Λιονέλο Βεντούρι, Τσαρλς Στέρλινγκ, Άντονι Μπλαντ και άλλοι.
8. Kenneth Clark, «Introduction», στο *The Romantic Movement: Fifth Exhibition to Celebrate the Tenth Anniversary of the Council of Europe*, κατάλογος έκθεσης των The Tate Gallery και The Arts Council Gallery, 10 Ιουλίου-27 Σεπτεμβρίου 1959 (Λονδίνο: The Arts Council of Great Britain, 1959), 10.
9. Για τις πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής ιστορίας στη μέση εκπαίδευση, βλ. Council for Cultural Co-operation, *Against Bias and Prejudice: The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks* (Στρασβούργο: Council for Cultural Co-operation, 1995). Luigi Cajani, «History Teaching for the Unification of Europe: The Case of the Council of Europe», στο *The Palgrave Handbook of State-Sponsored History after 1945*, επιμ. Berber Bevernage και Nico Wouters (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2018), 289-305. Βλ. επίσης Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, «Μετασχηματισμοί στην Ευρώπη και μεταρρυθμίσεις στα εκπαιδευτικά συστήματα», στο *Ιστορικά τραύματα και ευρωπαϊκή ιδέα: Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης*, επιμ. Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Σωτήρης Ντάλης (Αθήνα: Παπαζήσης, 2016), 407-500.

Μέχρι την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το 1989 διοργανώθηκαν συνολικά είκοσι εκθέσεις υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, οι περισσότερες παρουσιάζοντας διάφορες καλλιτεχνικές περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας της τέχνης, όπως για παράδειγμα η έκθεση για τη ρομανική τέχνη το 1961 (Βαρκελώνη και Σαντιάγκο ντε Κομποστέλα), τη βυζαντινή τέχνη το 1964 (Αθήνα) ή τη γοτθική τέχνη το 1968 (Παρίσι). Ορισμένες εκθέσεις, επίσης, επικεντρώθηκαν στην παρουσίαση προσωπικοτήτων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον καλλιτεχνικό χώρο, όπως λόγω χάρη ο Καρλομάγνος (Άαχεν, 1965), η βασίλισσα Χριστίνα της Σουηδίας (Στοκχόλμη, 1966) ή οι Μέντικοι (Φλωρεντία, 1980). Στόχος των διοργανωτών ήταν να δείξουν, μεταξύ άλλων, τη συμβολή των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης στη διαμόρφωση του κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού και για τον λόγο αυτό δόθηκε προτεραιότητα στη διοργάνωση εκθέσεων από τις χώρες που είχαν πρόσφατα ενταχθεί στον διακυβερνητικό οργανισμό, όπως για παράδειγμα η Μάλτα (με την έκθεση «Το Τάγμα του Αγίου Ιωάννη της Μάλτας», Βαλέτα, 1970) και η Πορτογαλία («Οι πορτογαλικές ανακαλύψεις και η αναγεννησιακή Ευρώπη», Λισαβόνα, 1983).¹⁰

Η έκθεση «Επιθυμία για ελευθερία: Η Τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945»

Η πλήρης κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το 1989 είχε άμεσες επιπτώσεις και στη λειτουργία του Συμβουλίου της Ευρώπης, αφού αυξήθηκαν σημαντικά τα μέλη του με την προσχώρηση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (Ουγγαρία, Πολωνία, Βουλγαρία, Εσθονία, Λιθουανία, Σλοβενία, Τσεχία κ.λπ.). Ο θεσμός των καλλιτεχνικών εκθέσεων, ωστόσο, συνεχίστηκε κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, με τη διαφορά ότι τώρα η κάθε έκθεση διοργανωνόταν σε περισσότερες από μία ευρωπαϊκές πόλεις. Τα θέματα που επιλέγονταν εξακολουθούσαν συνήθως να προέρχονται από το απώτερο παρελθόν της ευρωπαϊκής ιστορίας: «Από τους Βίκινγκς στους Σταυροφόρους: Η Σκανδιναβία και η Ευρώπη, 800-1200» (Παρίσι, Βερολίνο και Κοπεγχάγη, 1992-1993), «Θεοί και ήρωες στην Εποχή του Χαλκού» (Κοπεγχάγη, Βόννη, Παρίσι και Αθήνα, 1998-1999), «Όθων ο Μέγας: Μαγδεμβούργο και Ευρώπη. Μέρος I» (Μαγδεμβούργο, 2001) και «Το κέντρο της Ευρώπης γύρω στο 1000 μ.Χ. Μέρος II» (Βουδαπέστη, Βερολίνο, Μάνχαιμ,

10. Για τις εκθέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. Council of Europe, Culture and Cultural Heritage, Culture, επίσκεψη 2 Νοεμβρίου 2022, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/past-exhibitions>.

Πράγα και Μπρατισλάβα, 2000-2002), «Ο οικουμενικός Λεονάρντο» (Φλωρεντία, Λονδίνο, Οξφόρδη και Μιλάνο, 2006), «Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους, 962-1806» (Μαγδεμβούργο και Βερολίνο, 2006). Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η εικοστή τρίτη κατά σειρά έκθεση, με τίτλο «Τέχνη και εξουσία στην Ευρώπη των δικτατόρων, 1930-1945», η οποία εγκαινιάστηκε στη γκαλερί Hayward του Λονδίνου στις 26 Οκτωβρίου του 1995 και τον επόμενο χρόνο μεταφέρθηκε πρώτα στη Βαρκελώνη (Centre de Cultura Contemporània) κι έπειτα στο Βερολίνο (Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο). Για πρώτη φορά μια έκθεση υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης εκτεινόταν χρονικά μετά τη δεκαετία του 1920,¹¹ δηλαδή αφορούσε μια περίοδο του σχετικά πρόσφατου ευρωπαϊκού παρελθόντος, οι μνήμες του οποίου εξακολουθούσαν να παραμένουν ζωντανές κατά τη δεκαετία του 1990. Σκοπός των διοργανωτών ήταν να παρουσιαστούν οι εικαστικές τέχνες και η αρχιτεκτονική στις χώρες με δικτατορικά καθεστώτα (Ιταλία, Γερμανία, Σοβιετική Ένωση και Ισπανία), προκαλώντας έτσι τους επισκέπτες να σκεφτούν πάνω στη χρήση της τέχνης ως προπαγάνδας. Στις αίθουσες, όμως, εκτέθηκαν επίσης έργα των «μοντέρνων» καλλιτεχνών, όπως για παράδειγμα των Μπέκμαν, Μπάρλαχ, Κόλβιτς, Μιρό, Πικάσο κ.ά., γεγονός που υπογράμμιζε την πρωταρχική σημασία που είχε για τη δημοκρατία, η ελευθερία της τέχνης και της έκφρασης.¹²

Από αυτό εδώ ακριβώς το σημείο, τόσο χρονικά όσο και θεματικά, εκκινούσε και η τριακοστή και χρονικά τελευταία έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία είχε τον τίτλο «Verführung Freiheit: Kunst in Europa seit 1945» (Επιθυμία για ελευθερία: Η Τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945), και εγκαινιάστηκε στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο στις 17 Οκτωβρίου του 2012. Κατά τα δύο επόμενα χρόνια παρουσιάστηκε κατά σειρά στο Μιλάνο (Palazzo Reale), το Ταλίν (Eesti Kunstimuseum, Kumu Kunstimuseum) και την Κρακοβία (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, MOCAK),¹³ ενώ το ίδιο χρονικό διάστημα διοργανώθηκε και μια σειρά παράλληλων εκθέσεων σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, μεταξύ των οποίων και η Θεσσαλονίκη (Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης),¹⁴ με τη διαφορά ότι εκεί δεν αναρτήθηκαν τα έργα του Βερολίνου, αλλά τα εκθέματα προέρχονταν από την κατά τόπους

11. Η έκθεση αποτελούσε συνέχεια της έκθεσης «Τάσεις της δεκαετίας του 1920» («Tendenzen der Zwanziger Jahre»), που είχε διοργανωθεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης στο Βερολίνο το 1977.

12. David Britt, επιμ., *Art and Power: Europe under the Dictators 1930-1945*, κατάλογος έκθεσης (Λονδίνο: The South Bank Centre, 1995).

13. Monika Flacke, επιμ., *Verführung Freiheit: Kunst in Europa seit 1945*, κατάλογος έκθεσης, Deutsches Historisches Museum, 17 Οκτωβρίου 2012-10 Φεβρουαρίου 2013 (Βερολίνο: Sandstein, 2012).

14. Ντένης Ζαχαρόπουλος, επιμ., *Η τέχνη στην Ευρώπη μετά το 1945: Πέρα από σύνορα*, κατάλογος έκθεσης, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 8 Φεβρουαρίου-6 Μαΐου 2014 (Θεσσαλονίκη: Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2014). Εκθέσεις διοργανώθηκαν επίσης στο Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Dox της Πράγας και στην Εθνική Πινακοθήκη του Σεράγεβο.

εθνική εικαστική παραγωγή, πάντα όμως μέσα στο γενικότερο πλαίσιο που είχαν θέσει οι διοργανωτές της έκθεσης του Βερολίνου.

Τη βασική ευθύνη για την οργάνωση της έκθεσης είχε η ιστορικός τέχνης Μόνικα Φλάκε, η οποία είχε ήδη επιμεληθεί στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο δύο εκθέσεις σταθμούς, με τίτλο «Οι μύθοι των εθνών», και με υπότιτλο «Ένα ευρωπαϊκό πανόραμα» η πρώτη το 1998, ενώ η δεύτερη με υπότιτλο «Αρένα των αναμνήσεων» το 2004-2005.¹⁵ Στους επιμελητές της έκθεσης περιλαμβάνονταν επίσης ο βρετανός Χένρι Μέρικ Χιουζ, γενικός σύμβουλος του Συμβουλίου της Ευρώπης και ομότιμος πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Τεχνοκριτικών (AICA), καθώς επίσης η γερμανίδα ιστορικός της τέχνης Ουλρίκε Σμίγκελτ. Τέλος, σημαντικό ρόλο στη σύλληψη και την εκτέλεση της ιδέας είχε ο Χορστ Μπρέντεκαμπ, καθηγητής της ιστορίας της τέχνης στο Πανεπιστήμιο Χούμπολτ στο Βερολίνο.

Όπως και στις προηγούμενες εκθέσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, έτσι και τώρα ένας από τους στόχους ήταν να τονιστεί η ενότητα μέσα από τις διαφορές του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στον χαιρετισμό του στον κατάλογο της έκθεσης, ο γενικός γραμματέας του Συμβουλίου της Ευρώπης Θορμπγιόρν Γιάγκλαντ ανέφερε χαρακτηριστικά ότι είχε έρθει η στιγμή να «εστιάσουμε τον καλλιτεχνικό φακό στη διαιρεμένη Ευρώπη του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα και, μαζί της, η ευκαιρία να εντοπίσουμε όχι μόνο διαφορές, αλλά και κοινά σημεία κυρίως». Συνεχίζοντας, μάλιστα, τόνισε ότι «τώρα μπορούμε να δούμε πιο καθαρά από ποτέ ότι όσο διαφορετικές και αν ήταν οι πολιτικές τους αντιλήψεις για τον εαυτό τους, οι αξίες και τα ιδανικά των κοινωνιών μας ήταν πάντα σταθερά αγκυροβολημένα στον Διαφωτισμό του 18ου αιώνα. Από αυτή την άποψη, τα ιδεολογικά όρια που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου φαίνονται πιο αναχρονιστικά από ποτέ».¹⁶

Κριτική και κρίση: Οι ιδέες του Ράινχαρτ Κοζέλεκ ως αφετηρία για τον σχεδιασμό της έκθεσης

Ο Διαφωτισμός ως κοινή αφετηρία για την εξέλιξη των μεταπολεμικών κοινωνιών, τόσο στην Ανατολική όσο και στη Δυτική Ευρώπη, αποτέλεσε την κεντρική ιδέα πά-

15. Monika Flacke, επιμ., *Mythen der Nationen: Ein europäisches Panorama*, κατάλογος έκθεσης, Deutsches Historisches Museum, Βερολίνο, 20 Μαρτίου-9 Ιουνίου 1998 (Μάιντς: Koehler und Amelang, 1998)· Monika Flacke, επιμ., *Mythen der Nationen: Arena der Erinnerungen*, 2 τ., κατάλογος έκθεσης, Deutsches Historisches Museum, 2 Οκτωβρίου 2004-27 Φεβρουαρίου 2005 (Βερολίνο: Deutsches Historisches Museum, 2004).

16. Thorbjørn Jagland, «Grusswort», στο Flacke, *Verführung Freiheit*, 6-7.

νω στην οποία σχεδιάστηκε η έκθεση στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο. Η Φλάκε και ο Μπρέντεκαμπ στράφηκαν στις ιδέες του Ράινχαρτ Κοζέλεκ, ενός από τους σημαντικότερους θεωρητικούς ιστορικούς της μεταπολεμικής Γερμανίας. Στο βιβλίο του *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Κριτική και κρίση: Μια μελέτη της παθογένειας του αστικού κόσμου) που εκδόθηκε το 1959 και αποτελεί τη διδακτορική διατριβή που είχε υποστηρίξει μερικά χρόνια νωρίτερα στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης (1954), ο Κοζέλεκ ερμήνευσε την πορεία της Ευρώπης από τον Διαφωτισμό και μετά μέσα από τη διαλεκτική σχέση αυτών των δύο εννοιών – κριτική και κρίση.¹⁷ Η «κριτική» υπήρξε το κατεξοχήν όπλο της ανερχόμενης αστικής τάξης και των διανοουμένων της κατά των εκπροσώπων και των αξιών του Παλαιού Καθεστώτος, και ήταν εκείνη που οδήγησε στην Επανάσταση του 1789 και στις ουτοπικές αντιλήψεις για μια νέα κοινωνία, αλλά και στην «κρίση» που ακολούθησε, με την Τρομοκρατία και τη ναπολεόντεια Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, ο Διαφωτισμός είχε στην πραγματικότητα πυροδοτήσει μια διαδικασία συνεχούς «κριτικής» και «κρίσης» που ήταν αναπόφευκτη μέχρι σήμερα και, στην καλύτερη περίπτωση, ήταν συνώνυμη με την πρόοδο.

Με βάση λοιπόν τις ιδέες του Κοζέλεκ, ο Μπρέντεκαμπ σημείωσε ότι τόσο η δυτική κοινοβουλευτική δημοκρατία όσο και η σοσιαλιστική λαϊκή δημοκρατία ήταν σε κάθε περίπτωση και οι δύο παιδιά του Διαφωτισμού. Και τα δύο συστήματα είχαν διακηρύξει τις αξίες της διαφώτισης, της ελευθερίας και της ισότητας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής και τεχνικής προόδου, και είχαν ισχυριστεί ότι ήταν σε θέση να προσφέρουν μια ευτυχισμένη εκπλήρωση της ανθρωπίνης ζωής. Μια τέτοια προσέγγιση είχε για τον Μπρέντεκαμπ το πλεονέκτημα ότι μας απομακρύνει από τις καθιερωμένες αντιλήψεις για τους δύο αντίπαλους συνασπισμούς του Ψυχρού Πολέμου και μας επιτρέπει να συγκρίνουμε τις διαφορετικές απαντήσεις που έδωσαν στα ίδια δομικά προβλήματα.¹⁸

Αντίστοιχες ήταν και οι απόψεις της Φλάκε, η οποία υπογράμμισε στο εισαγωγικό κείμενό της ότι θέμα της έκθεσης ήταν ακριβώς η σημασία της «κρίσης» και της «κριτικής», όταν θεωρούνται κινητήριες δυνάμεις του μεταπολεμικού κόσμου. Η επιμελήτρια της έκθεσης τόνισε ότι μετά το 1945 και τα δύο «αντίπαλα» συστήματα υποσχέθηκαν ένα καλύτερο, πιο ανθρώπινο μέλλον, έπειτα από τη φρίκη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, διασφαλίζοντας για τους πολίτες τους τις αρχές του Διαφωτισμού για ελευθερία και ισότητα, δικαιοσύνη και ευημερία. Πρόσθεσε, ωστόσο, ότι αυτό που ονομάζουμε «υπαρκτός σοσιαλισμός» δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί σε αυτή την υπόσχεση και ότι οι προγραμματικές δηλώσεις

17. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Φράιμπουργκ: Karl Alber: 1959).

18. Horst Bredekamp, «Die Kunst als Freiheit», στο Flacke, *Verführung Freiheit*, 20-27.

για κοινωνική ευτυχία και μια καλύτερη ζωή παρέμειναν ευσεβείς πόθοι. Αυτό συνέβη κατά βάση επειδή οι «κρίσεις» ερμηνεύτηκαν από τα ανατολικά καθεστώτα ως «μεταβατικά φαινόμενα» και τα συμπτώματα της κρίσης είτε καταπιέστηκαν είτε συγκαλύφθηκαν. Η ανικανότητα των καθεστώτων για κριτική και αυτοκριτική, μαζί με τη βαθύτερη στασιμότητα της οικονομίας, οδήγησαν σύμφωνα με τη Φλάκε σε μια υπαρξιακή κρίση νομιμότητας και, τελικά, στο τέλος του «υπαρκτού» σοσιαλισμού.¹⁹

Αντίθετα, οι δυτικές δημοκρατίες έβλεπαν τόσο την «κριτική» όσο και την «κρίση» ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής προόδου και, κατά συνέπεια, σε αντίθεση με τα ολοκληρωτικά συστήματα στον ανατολικό συνασπισμό, ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές συγκρούσεις χωρίς να εμπλέκονται σε μεσοσιανικές πολιτικές και σε ιδανικά σχέδια για την κοινωνία. Η συνεχής προσπάθεια για βελτίωση των δημοκρατικών θεσμών και των αρχών της ελευθερίας και της πρακτικής εφαρμογής τους οδήγησε, σύμφωνα με τη Φλάκε, στην επίτευξη μιας ευρείας ισορροπίας ανάμεσα στην ελευθερία, την ισότητα και τη δικαιοσύνη, τόσο από την άποψη των θεσμών όσο και από την πλευρά της κοινωνίας των πολιτών.²⁰

Το χρονικό όριο, ωστόσο, της έκθεσης δεν ήταν το 1989, αφού σύμφωνα με την επιμελήτρια η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και η εμφάνιση ενός πολυπολικού κόσμου πυροδότησε νέες κρίσεις: είτε στην οικονομία με το χρέος του ευρώ· είτε στην πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις μετά την τρομοκρατική επίθεση στους Δίδυμους Πύργους του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου στη Νέα Υόρκη στις 11 Σεπτεμβρίου του 2001, τα κινήματα του Occupy Wall Street και της Αραβικής Άνοιξης· είτε στο περιβάλλον, με το πυρηνικό ατύχημα της Φουκουσίμα το 2011. Το καπιταλιστικό σύστημα, θριαμβευτής μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, βρίσκεται πλέον αντιμέτωπο με την «κρίση» και η Φλάκε διερωτήθηκε στο κείμενό της αν «μπορούν οι παλιές δημοκρατίες της Δύσης να αντέξουν καλύτερα το αιώνιο εκκρεμές μεταξύ κριτικής και κρίσης». Και πρόσθετε: «Ή μήπως χρειαζόμαστε νέους δημοκρατικούς θεσμούς, νέα κοινωνικά κινήματα και προσεγγίσεις;». Η ίδια πάντως εμφανίστηκε αισιόδοξη σημειώνοντας ότι η διαδικασία κριτικής και κρίσης «όχι μόνο οδήγησε στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της Δύσης, αλλά μπόρεσε επίσης να τις διατηρήσει σχετικά σταθερές και θα μπορέσει να το κάνει και στο μέλλον».²¹

19. Monika Flacke, «Die Reise», στο Flacke, *Verführung Freiheit*, 15.

20. Στο ίδιο.

21. Στο ίδιο.

Η δομή της έκθεσης

Οι διοργανωτές της έκθεσης αναγνώρισαν τον κομβικό ρόλο της τέχνης και των καλλιτεχνών μέσα στη διαλεκτική σχέση «κρίσης» και «κριτικής», αφού σύμφωνα με τα λεγόμενα της Φλάκε οι καλλιτέχνες έχουν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται εγκαίρως τις «κρίσεις» και να διατυπώνουν την «κριτική» τους. Εκκινώντας, λοιπόν, από τη βασική θέση ότι η ελευθερία της κριτικής βοηθά στην υπέρβαση κοινωνικών και πολιτικών κρίσεων, το κύριο θέμα της έκθεσης ήταν η «ελευθερία» και πώς ερμήνευσαν, κατόνησαν και υπερασπίστηκαν αυτή την έννοια οι καλλιτέχνες στην Ευρώπη μετά το 1945.

Με αυτό το σκεπτικό, η Φλάκε μαζί με τον Χιούζ και τη Σμίγκελτ ταξίδεψαν για δύο χρόνια στην Ανατολική Ευρώπη κυρίως, με σκοπό να συναντήσουν επιμελητές μουσείων, καλλιτέχνες, ιστορικούς τέχνης, κριτικούς κ.ά., και να επιλέξουν αντιπροσωπευτικά έργα για να υλοποιήσουν την ιδέα τους. Τελικά, στις αίθουσες του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου εκτέθηκαν 196 έργα (πίνακες ζωγραφικής, σχέδια, γλυπτά, φωτογραφίες, βίντεο, εγκαταστάσεις) από 113 καλλιτέχνες που προέρχονταν από 28 ευρωπαϊκές χώρες. Η έκθεση χωρίστηκε σε δώδεκα επιμέρους θεματικά «κεφάλαια», τα οποία δεν ακολουθούσαν κάποια χρονολογική ή γεωγραφική κατανομή, αλλά σε κάθε ενότητα παρουσιάστηκαν έργα που φιλοτεχνήθηκαν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους από διαφορετικής εθνικότητας καλλιτέχνες – απόρροια της συνειδητής επιλογής των επιμελητών, οι οποίοι ήθελαν να δείξουν ότι η «κριτική» που άσκησαν οι καλλιτέχνες αφορούσε ζητήματα που ήταν κοινά στις χώρες της μεταπολεμικής Ευρώπης.

Η πρώτη ενότητα, με τίτλο «Gerichtshof der Vernunft» (Το δικαστήριο της Λογικής)²² αποτελούσε την αφετηρία της έκθεσης, αφού συνδεόταν με τον Διαφωτισμό του 18ου αιώνα και τις ιδέες του Λόγου και της Επανάστασης, μια εποχή που αποτελούσε για τους επιμελητές, όπως προαναφέρθηκε, το κοινό υπόβαθρο των δύο αντίπαλων ιδεολογικών στρατοπέδων στη μεταπολεμική Ευρώπη. Τα έργα των Ίαν Χάμιλτον Φίνλεϊ (*Je vous salue Marat / Hail Marat*, 1989) και Γιάννη Κουνέλλη (*Άτιτλο*, 1969) –ένα είδος επιταφίου των δύο ηρώων της Γαλλικής Επανάστασης, του Μαρὰ και του Ροβεσπιέρου– σηματοδοτούσαν εκείνη την αποφασιστική στιγμή της Γαλλικής Επανάστασης που μετέτρεψε την απελευθέρωση από τον απολυταρχισμό σε μια πολύ πιο τρομερή καταπίεση. Η νομιμοποίηση της βίας στο όνομα της Λογικής, όμως, δεν περιορίστηκε μόνο στην εποχή εκείνη, αλλά

22. Τα στοιχεία που αφορούν τις δώδεκα ενότητες της έκθεσης προέρχονται από την εμπλουτισμένη ηλεκτρονική μορφή του καταλόγου της έκθεσης, ο οποίος είναι διαθέσιμος με τη χρήση κωδικών, στην ιστοσελίδα του εκδοτικού οίκου Sandstein.

συνεχίστηκε στη μεταπολεμική Ευρώπη, όπως έδειξαν τα έργα των Γίνκα Σονιμπάρε, Μόνα Χατούμ, Μαρσέλ Μπροντέρς και άλλων.

Η επόμενη ενότητα αφορούσε την έννοια της ουτοπίας και είχε τον τίτλο «Die Revolution sind wir» (Η Επανάσταση είμαστε εμείς), δάνειο από το ομότιτλο έργο του Γιόζεφ Μπόις *La rivoluzione siamo Noi* (1972). Τα έργα αποτελούσαν εδώ ένα μικρό πανόραμα ανεκπλήρωτων και αποτυχημένων ελπίδων, όπως έδειχνε ο διάλογος ανάμεσα στον πίνακα του Φερνάν Λεζέ *Μελέτη για τους «Οικοδόμους»* (*Étude pour «Les Constructeurs»*, 1950), με το όραμα ενός σοσιαλιστικού μέλλοντος και τους εργάτες που το οικοδομούν, και το έργο του Αλεξάντερ Μπρόντσκι *Η προτελευταία ημέρα της Πομπηίας* (*Predposlednij deň Pompei*, 1997), που παρουσίαζε τη διάψευση και την απώλεια της ουτοπίας.

Η ικανότητα των καλλιτεχνών να δουν κριτικά την ιστορία και κατ' επέκταση να αποδομήσουν τις κυρίαρχες εθνικές αφηγήσεις και μύθους, επαναπροσδιορίζοντας έτσι τη συλλογική ιστορική συνείδηση, εξετάστηκε στο κεφάλαιο «Reise ins Wunderland» (Ταξίδι στη Χώρα των Θαυμάτων). Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα των ασπρόμαυρων φωτογραφιών του Άνσελμ Κίφερ από τη σειρά *Besetzungen* (1969), στις οποίες παρουσιάζεται ο ίδιος ο καλλιτέχνης να χαιρετάει ναζιστικά μέσα σε διαφορετικά τοπία – μια απόπειρα να τεθεί προς συζήτηση ένα θέμα ταμπού στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία, όπως αυτό της συλλογικής ενοχής για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν από τον εθνικοσοσιαλισμό.

Η ενότητα «Schrecken und Finsternis» (Τρόμος και σκοτάδι) έφερνε τον επισκέπτη της έκθεσης αντιμέτωπο με τα βασανιστήρια και τον τρόπο, που δεν περιορίστηκαν μόνο σε όσους είχαν φυλακιστεί στα απολυταρχικά καθεστώτα, αλλά απλώθηκαν σε ολόκληρες κοινωνίες που στερήθηκαν τις θεμελιώδεις αρχές της αδελφότητας και της αλληλεγγύης. Ωστόσο, στα έργα που εκτέθηκαν συγκαταλέγονται και εκείνα που έδειχναν ότι η τυραννία και η βία δεν ήταν μόνο γνώρισμα των δικτατορικών καθεστώτων, αλλά συχνά εμφανίζονταν και σε κοινωνίες που βασίζονταν σε δημοκρατικά συντάγματα, όπως για παράδειγμα ο μνημειακός διαστάσεων πίνακας *Μεγάλος αντιφασιστικός συλλογικός πίνακας* (*Grand Tableau antifasciste collectif*, 1960) των Ενρίκο Μπαί, Ρομπέρτο Κρίπα, Τζιάνι Ντόβα, Ερό, Ζαν-Ζακ Λεμπέλ και Αντόνιο Ρεκαλκάτι, οι οποίοι επέκριναν μέσω της τέχνης τη βία που άσκησαν τα γαλλικά στρατεύματα κατά του πληθυσμού της Αλγερίας στη διάρκεια του απελευθερωτικού πολέμου.

Ο «Realismus des Politischen» (Ρεαλισμός της πολιτικής) ερευνούσε πώς είδε η τέχνη τον ρόλο της *πολιτικής* δράσης στην εξισορρόπηση των αντικρουόμενων συμφερόντων μέσα στην κοινωνία και την ικανότητα (ή την ανικανότητά) της να επιλύει τις συγκρούσεις μεταξύ κράτους, κοινωνίας και ατόμου κατά τρόπο ειρηνικό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα προέρχονταν από την πρώην Γιουγκοσλαβία

(όπως το βίντεο της Σάνια Ιβέκοβιτς *Personal Cuts* του 1982), τις συγκρούσεις στη Βόρεια Ιρλανδία (οι τρεις πίνακες του Ρίτσαρντ Χάμιλτον), αλλά και την Αγγλία της θατσερικής περιόδου με τις μαζικές διαδηλώσεις και την εκτεταμένη αστυνομική βία (η εγκατάσταση του Τόνι Κραγκ με τίτλο *Policeman* το 1988).

Το εύθραυστο αγαθό της ελευθερίας ήταν το θέμα της ενότητας «*Bedrängnis der Freiheit*» (Η καταπίεση της ελευθερίας). Η υπεράσπισή της αποτέλεσε βασικό αίτημα πολλών καλλιτεχνών, κυρίως στις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας, όπου οι πληθυσμοί τους υπέστησαν τον περιορισμό των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων μέσα από πολιτικές διώξεις, όπως δείχνουν τα έργα του Ζαν Φοτριέ, του εσθονού Κάγιο Πόλου, της ομάδας *KwieKulik* από την Πολωνία (Ζόφια Κούλικ και Πζεμέσλαβ Κιέκ), και του τσεχοσλοβάκου Γιαν Μλτσοχ.

Στις επόμενες ενότητες, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται περισσότερο στο ίδιο το άτομο και τη σχέση του με το κοινωνικό του περιβάλλον. Στο «99 Cent» (99 λεπτά) οι καλλιτέχνες εξετάζουν την αδυσώπητη πρόοδο η οποία οδήγησε, στο όνομα της νεωτερικότητας, στη σύνθετη και παράλογη δομή των αγορών και του χρηματοπιστωτικού συστήματος που έρχεται σε αντιπαράθεση με τις άυλες αξίες που οφείλουν να χαρακτηρίζουν μια κοινωνία (βλ. για παράδειγμα τα έργα των Πίτερ Μπλέικ, Μάριο Σκιφάνο, Σιλβί Φλερί κ.ά.). Η ενότητα «*Hundert Jahre*» (Τα εκατό χρόνια) εστιάζει στο θέμα του φυσικού περιβάλλοντος και των διαθέσιμων φυσικών πόρων, θέτοντας το ερώτημα εάν θα είμαστε ακόμα σε θέση να ζούμε στον πλανήτη μας σε εκατό χρόνια. Καλλιτέχνες όπως οι Κρίστο (*Wrapped Oil Barrels*, 1958/1959), Πάολα Πίβι (*What goes round – art comes round*, 2010) και Μπέλα Κόντορ (*Katasztrófa I–XIX / Csend I–XII*, 1972) καλούν τον θεατή να αναδιαμορφώσει το παρόν περιορίζοντας την κατανάλωση στο όνομα της οικονομικής ανάπτυξης, ώστε να μην επιβαρυνθούν οι μελλοντικές γενιές με αυξανόμενο όγκο άλυτων προβλημάτων και για να παραμείνει η γη σπίτι της ανθρώπινης ζωής μετά από εκατό χρόνια.

Το ένατο κεφάλαιο με τίτλο «*Lebenswelten*» (Κόσμοι που ζούμε) επικεντρώνεται στη σχέση της τέχνης με τους χώρους μέσα στους οποίους οι άνθρωποι ζουν και οι οποίοι λειτουργούν ως «καταφύγια», ως περιβάλλοντα προστασίας και ασφάλειας, ως εχέγγυα ελευθερίας και αξιοπρέπειας, αλλά και ως χώροι που συχνά διακόπτουν κάθε δίαυλο επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, ως περιβάλλοντα περιορισμού και εγκλεισμού. Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν η εγκατάσταση του Αντρέας Σλομίνσκι (*Ohne Titel*, 1990), με θέμα το ποδήλατο ενός αστέγου από το οποίο κρέμονται δεκάδες πλαστικές σακούλες με τα αντικείμενα που κουβαλά καθημερινά μαζί του, ή η σειρά φωτογραφιών της Μαρίας Παπαδημητρίου (*Χωρίς Τίτλο / Temporary Autonomous Museum for All*) με θέμα τη ζωή των Ρομά. Επίσης αξιοσημείωτο είναι το βίντεο από την ομάδα «*Iced Architects*» (Αλεξέι Κονονένκο,

Ίλια Βοζνεσένσκι, Βέρα Σαμαρόντοβα, Ίγκορ Μπούρι) που αποτελεί την πρότασή της για το πολύ σοβαρό πρόβλημα της αδυναμίας εύρεσης στέγης στις μεγαλουπόλεις και τις υψηλές τιμές στην αγορά και την ενοικίαση ακινήτων (*The Cradle / Outdoor Suspension Device for Around-The-Clock Habitation*, 2003).

Στο δέκατο κεφάλαιο «Der andere Ort» (Ο άλλος χώρος), οι καλλιτέχνες βλέπουν τον κόσμο μέσα από τα μάτια ενός ανυπεράσπιστου ατόμου και επινοούν τον «Άλλο χώρο» για να ξεφύγουν από μια πραγματικότητα που έχει γίνει αφόρητη, ειδικά σε περιόδους πολέμων, δικτατοριών και καταπιέσεων. Στον πίνακα του Πικάσο *Σφαγή στην Κορέα, 18 Ιανουαρίου 1951*, όπου ο καλλιτέχνης καταδικάζει τη στρατιωτική βία που στρέφεται κατά των αμάχων, διακρίνεται ένα μονοπάτι που οδηγεί προς το βάθος του ορίζοντα και συγκεκριμένα προς μια διέξοδο από τη φρίκη του πολέμου. Στη σειρά των κολάζ με φωτογραφίες με τίτλο *Rapportage* (1951-1952), οι τσεχοσλοβάκοι Ζντένεκ Ουρμπάνεκ, Βλαντιμίρ Φούκα και Γίρζι Κολάρζ θέλησαν να τονίσουν ότι η χαρά και η οδύνη συνυπήρχαν πάντοτε στον κόσμο και θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν ανεξαρτήτως χώρου ή χρόνου· στην περίπτωση αυτή, ακόμη και στη σκληρή περίοδο του σταλινισμού, η ελπίδα για αλλαγή ήταν πάντοτε ζωντανή. Υπό αυτή την οπτική, οι ουτοπίες, χώρες που δεν υπήρξαν ποτέ στην πραγματικότητα, είναι πάντα χρήσιμες όταν η «κόλαση» είναι παρούσα στον πραγματικό κόσμο.

Η ενδέκατη και προτελευταία ενότητα αφορά την «αυτογνωσία και την εμπειρία των ορίων» («Selbst- und Grenzerfahrung»). Το αυτοαναφορικό έργο της Αλίνα Σαποτονίκοφ (*Pogrzeb Aliny / Alina's Funeral*, 1970) εξετάζει την αντιπαράθεσή μας με τον θάνατο· η ίδια η καλλιτέχνη είχε διαγνωστεί με καρκίνο. Ο έγκλειστος σε ψυχιατρική κλινική λόγω σχιζοφρένειας Αντονέν Αρτώ προβάλλει στο σχέδιό του *La Machine de l'être ou dessin à regarder de travers* (1946) τις εσωτερικές του διαμάχες και την προσπάθειά του για διανοητική και σωματική ελευθερία. Ο πίνακας του Φράνσις Μπέικον *Fragment of a Crucifixion* (1950) απεικονίζει τη σχέση του εγώ με την κοινωνία, της απελπισίας και αγωνίας του ομοφυλόφιλου καλλιτέχνη απέναντι σε μια κοινωνία που δεν κατανοεί και δεν αποδέχεται τις προσωπικές του εμμονές. Ο ούγγρος Τίμπορ Χάιιας θυσιάζει, όπως ο Ιησούς, το σώμα του και δείχνει τους διάφορους σταθμούς του μαρτυρίου και της αναστάσης του· πρόκειται, ωστόσο, για μια αποτυχημένη απόπειρα σωτηρίας, κάτι που τον μεταμορφώνει τελικά σε έναν αποτυχημένο λυτρωτή (*Húsfestmény I. / Flesh Painting I*, 1978). Ο Όλεγκ Κούλικ μεταβάλλεται στο βίντεό του σε τρελό σκύλο (*Bešenyi rjos ili poslednija tabu odinokogo cerbera / Mad Dog or the Last Taboo Guarded by Lonely Cerberus*, 1999), ένα άγριο θηρίο που επιτίθεται και δαγκώνει τους περαστικούς, διατυπώνοντας ένα κριτικό σχόλιο για τα πρώτα χρόνια μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, όταν σε μια διαλυμένη κοινωνία η ανομία και η διαφθορά ήταν ο κυρίαρχος κανόνας.

Το δωδέκατο και τελευταίο κεφάλαιο έχει τίτλο «Die Welt im Korfb» (Ο κόσμος στο κεφάλι μας), και περιλαμβάνει έργα των Γιόζεφ Μπόις, Αντρέ Καντέρε, Αλμπέρτο Τζιακομέτι, Ντανιέλ Μπουρέν, Τόμας Ρουφ, Βλαντιμίρ Μίτρεφ και άλλων. Η έμφαση εδώ δίνεται στον κόσμο των ιδεών και την καλλιτεχνική φαντασία, έναν κόσμο που κανείς δεν μπορεί να τον δει, παρά μόνο αν πάρει μορφή, με την ομιλία, τον γραπτό λόγο ή το έργο τέχνης. Στο κεφάλι του καλλιτέχνη δημιουργούνται οι ελεύθερες σκέψεις και οι ιδέες που αντιστρατεύονται μια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από ανελευθερία και καταναγκασμούς. Οι πνευματικές αυτές δημιουργίες, τα έργα τέχνης, περνάνε στον πραγματικό κόσμο και παραμένουν εκεί για πάντα, ξεκινώντας το ταξίδι τους στον χρόνο. Οι τίτλοι των έργων αποτελούν τα «κατώφλια» που αποτρέπουν τους θεατές από το να παραμείνουν στο μυαλό τους και τους προσκαλούν να μπουν στον κόσμο των καλλιτεχνών και να αλληλεπιδράσουν μαζί τους. Η τελευταία αυτή ενότητα συνδέεται άμεσα με την πρώτη – το «δικαστήριο της Λογικής» – και με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένας θεματικός κύκλος στη διαδρομή του επισκέπτη.

Μερικά συμπεράσματα

Οι δώδεκα ενότητες της έκθεσης αποσκοπούσαν στο να δείξουν πώς οι καλλιτέχνες και από τα δύο μέρη της Ευρώπης είχαν παρόμοιες ιδέες, επιθυμίες και όνειρα, αφού οι κοινωνίες στις οποίες δραστηριοποιήθηκαν ήταν «παιδιά του Διαφωτισμού»· επιδίωκαν, συνάμα, να δείξουν πώς απάντησαν μέσω της τέχνης τους στα ίδια διαρθρωτικά προβλήματα της νεωτερικότητας. Η Φλάκε σημείωσε χαρακτηριστικά πως οι καλλιτέχνες δεν ήθελαν να προτείνουν «απλοϊκές» λύσεις στα προβλήματα αυτά, αλλά να θέσουν τις βάσεις για μια κριτική συζήτηση μέσα από μια σύγχρονη και ταυτόχρονα στραμμένη προς το μέλλον προοπτική, ενώ την ίδια στιγμή υπερασπίζονται τις αξίες του Διαφωτισμού με κριτικό τρόπο. Επίσης, πρόσθεσε ότι οι εικαστικές τέχνες, σε αντίθεση με τον γραπτό λόγο, αποτελούν μια «παγκόσμια γλώσσα» που δεν χρειάζεται μετάφραση για να γίνει κατανοητή – κανένα τείχος και κανένα «σιδηρούν παραπέτασμα» δεν μπορεί να εμποδίσει τον εικαστικό καλλιτέχνη από το να διατυπώσει και να μεταδώσει τις ιδέες του για δημοκρατία και καλλιτεχνική ελευθερία.²³

Πρόκειται αναμφίβολα για μια τολμηρή ερμηνεία της τέχνης μετά το 1945 στην Ευρώπη και για την πρώτη χρονικά έκθεση που επιχείρησε μια τέτοια συνολική

23. Monika Flacke, «Die Reise», στο Flacke, *Verführung Freiheit*, 17.

προσέγγιση της μεταπολεμικής εικαστικής παραγωγής. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία για τη Γερμανία, όπου μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου οργανώθηκαν ορισμένες σημαντικές εκθέσεις με θέμα την τέχνη στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, όπως για παράδειγμα οι «Άνοδος και πτώση του Μοντέρνου» («Aufstieg und Fall der Moderne», Βαϊμάρη, 1999), «Η τέχνη στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, μια αναδρομή» («Kunst in der DDR, eine Retrospektive», Βερολίνο, Neue Nationalgalerie, 2003) και «Αποχαιρετισμός στον Ίκαρο: Κόσμοι των εικόνων στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας – μια νέα ματιά» («Abschied von Ikarus: Bildwelten in der DDR – neu gesehen», Βαϊμάρη, Neues Museum, 2012-2013). Στις ίδιες μάλιστα αίθουσες του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου είχε λάβει χώρα μερικά χρόνια νωρίτερα και η έκθεση «Τέχνη και Ψυχρός Πόλεμος: Οι γερμανικές θέσεις 1945-1989» («Kunst und Kalter Krieg: Deutsche Positionen 1945-1989»), μια παραγωγή του Μουσείου Τέχνης της Κομητείας του Λος Άντζελες (Los Angeles County Museum of Art, LACMA), στο οποίο εγκαινιάστηκε πριν από τη μεταφορά της στο Βερολίνο. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τις παραπάνω εκθέσεις, η «Επιθυμία για ελευθερία» φιλοδοξούσε να δώσει για πρώτη φορά στον γερμανόφωνο χώρο μια συνολική εικόνα της μεταπολεμικής εικαστικής παραγωγής στην Ευρώπη. Χάρη στις άοκνες προσπάθειες και τα ταξίδια των επιμελητών, συγκεντρώθηκαν στις αίθουσες του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου έργα εξαιρετικής καλλιτεχνικής ποιότητας φιλοτεχνημένα όχι μόνο από γνωστά ονόματα της μεταπολεμικής εικαστικής σκηνής (όπως λόγου χάρη οι Φράνσις Μπέικον, Γιόζεφ Μπόις, Γιάννης Κουνέλλης κ.ά.), αλλά και (κυρίως) από άγνωστους μέχρι τότε καλλιτέχνες προερχόμενους από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Η έμφαση στην ιδέα της ελευθερίας έδωσε, επίσης, τη δυνατότητα στους διοργανωτές να προτείνουν μια διαφορετική ανάγνωση της καλλιτεχνικής παραγωγής κατά την ψυχροπολεμική περίοδο, ξεπερνώντας έτσι το δίπολο ανάμεσα στον αφηρημένο εξπρεσιονισμό (σύμβολο της δυτικής ελευθερίας) και τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό (δείκτη της αυταρχικής κομμουνιστικής Ανατολής).

Ωστόσο, η μουσειογραφική πρακτική που επιλέχθηκε για την παρουσίαση των έργων εγείρει ορισμένα ερωτήματα. Η θεματική ταξινόμησή τους σε ενότητες χωρίς χρονολογική ή γεωγραφική διάκριση (μια συνειδητή επιλογή των διοργανωτών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω), και με τίτλους αρκετά ποιητικούς (λόγου χάρη «Ταξίδι στη Χώρα των Θαυμάτων») εξυπηρετούσε μεν τον γενικότερο σκοπό να υπερβούν το δίπολο Ανατολή έναντι Δύσης, ταυτόχρονα όμως δεν επέτρεπε στον θεατή να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την εικαστική παραγωγή μέσα στο ειδικότερο περιβάλλον της παραγωγής της, να κοιτάξει δηλαδή τις συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε το κάθε έργο ξεχωριστά. Όπως εύστοχα επισημάνθηκε σε μια κριτική στον γερμα-

νικό Τύπο, «από το 1945 έως σήμερα, όλα στροβιλίζονται εδώ, οι εποχές, καθώς και τα κράτη, οι περιφέρειες και οι σφαίρες εξουσίας. Στην έκθεση υπάρχει μόνο η μία μεγάλη Ευρώπη – όχι η Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά το Συμβούλιο της Ευρώπης, το οποίο με τα 47 κράτη-μέλη του εκτείνεται από τη Γροιλανδία μέχρι το Αζερμπαϊτζάν και μέχρι τα πέρατα της Σιβηρίας».²⁴ Το πρόβλημα αυτό εντεινόταν ακόμη περισσότερο από την απουσία εκτενέστερων συνοδευτικών κειμένων στις αίθουσες του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου: ένα σύντομο εισαγωγικό κείμενο και δώδεκα ακόμη πιο σύντομα κείμενα για την κάθε ενότητα ήταν τα μόνα βοηθήματα του επισκέπτη. Ο τελευταίος έπρεπε να ανατρέξει αρχικά στον κατάλογο της έκθεσης και στη συνέχεια στην ηλεκτρονική του, πιο εμπλουτισμένη μορφή για να αντλήσει ουσιαστικές πληροφορίες για το κάθε έκθεμα.²⁵ Όπως εύστοχα παρατήρησε ο αρθρογράφος της εφημερίδας *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, «για να δώσουμε σε κάθε μεμονωμένο έργο μια θέση στο ιστορικό συνεχές, θα έπρεπε να μιλήσουμε για τον Ψυχρό Πόλεμο, την πυρηνική εποχή, το γυναικείο κίνημα, την κατάρρευση του κομμουνισμού και ούτω καθεξής. Η έκθεση αφήνει μόνο την τέχνη να μιλήσει. Γι' αυτό, παρ' όλη την ένταση των εκθεμάτων της, παραμένει ουσιαστικά σιωπηλή».²⁶ Η συγκεκριμένη επιλογή των επιμελητών να «αφήσουν» τα ίδια τα έργα να μιλήσουν, χωρίς την παρουσία αρχειακού ή κάποιου άλλου συνοδευτικού υλικού για παράδειγμα, επικρίθηκε επίσης για το γεγονός ότι ο χώρος διοργάνωσης της έκθεσης ήταν το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο και όχι μια πινακοθήκη, όπως η Νέα Εθνική Πινακοθήκη (Neue Nationalgalerie) στο Βερολίνο.

Η συμπερίληψη αυτή έργων διαφορετικών καλλιτεχνών, χρονολογιών και ειδών σε κάθε ενότητα δημιουργούσε, εξάλλου, ένα πρόσθετο πρόβλημα: ο θεατής δεν ήταν σε θέση να αντιληφθεί ποια έργα θεωρήθηκαν σημαντικά κατά την εποχή της δημιουργίας τους και από ποιους, αν αποτέλεσαν τμήμα μιας «επίσημης» καλλιτεχνικής σκηνης ή αν ήταν κομμάτι μιας underground εικαστικής ζωής και, κατά συνέπεια, πέρασαν απαρατήρητα όταν φιλοτεχνήθηκαν.

Μια τέτοια παρουσίαση εγείρει, επομένως, και το ερώτημα εάν τελικά η ένταξη των έργων σε κάθε ενότητα αντιστοιχεί σε μια *υπαρκτή* ιστορική πραγματικότητα ή αν η σχέση αυτή υπάρχει ουσιαστικά μόνο μέσα στο μυαλό των διοργα-

24. Sebastian Preuss, «Alles auf kunst», *Die Zeit*, 18 Οκτωβρίου 2012.

25. Η σημαντικότερη ίσως συμβολή της πενταετούς αυτής συστηματικής έρευνας για τη μεταπολεμική τέχνη είναι ο κατάλογος της έκθεσης και πολύ περισσότερο η εμπλουτισμένη ηλεκτρονική μορφή του, η οποία περιλαμβάνει αναλυτικά κείμενα για το κάθε έργο ξεχωριστά, καθώς και εισαγωγικά κείμενα για την κάθε ενότητα, τις σκέψεις της Φλάκε και του Μπρέντεκαμπ σχετικά με τη σύλληψη και την υλοποίηση της έκθεσης, αλλά και τις εισηγήσεις των συμμετεχόντων στο συμπόσιο με τίτλο «Η ευρωπαϊκή ιδέα στην τέχνη και την ιστορία της τέχνης» (The european idea in art and art history) που διοργανώθηκε στις 25/26 Σεπτεμβρίου 2015 στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο.

26. Andreas Kilb, «Geschichtsstunde mit europäischem Akzent», *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 Οκτωβρίου 2012.

νωτών.²⁷ Αν δηλαδή τα έργα τέχνης της έκθεσης εξαναγκάζονται να λειτουργήσουν σε ένα φιλοσοφικό και πολιτικό πλαίσιο που μπορεί να μην έχει μεγάλη σχέση με τις πρωτότυπες ιδέες των καλλιτεχνών. Ως προς αυτό πάντως, η ίδια η Φλάκε επισήμανε σε συνέντευξή της ότι η επιλογή των θεματικών ενοτήτων υπήρξε μια συνεχής διαδικασία κατά τη διάρκεια των ταξιδιών των επιμελητών και της συγκέντρωσης των έργων: «Η μόνη εξαίρεση ήταν η πρώτη ενότητα: ενώ μιλάς για τον Διαφωτισμό, πρέπει να ασχοληθείς με την κατηγορία της λογικής, και αυτό είναι επίσης ένα σημαντικό θέμα στην ιδέα της επανάστασης. Τα υπόλοιπα κεφάλαια βγήκαν κοιτάζοντας τα έργα τέχνης, γιατί οι καλλιτέχνες αντιμετώπιζαν ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων: περιβάλλον, φύση, ελπίδα, πώς ζούμε, πώς θέλουμε να ζήσουμε, τι θέλουμε (να κάνουμε), τι σκεφτόμαστε, πώς νιώθω, πώς αντιμετωπίζουμε τα μέρη όπου ζούμε κ.λπ. Έτσι, ήταν πολύ εύκολο να βρούμε αυτά τα δώδεκα θέματα».²⁸

Παρά τις παραπάνω ενστάσεις, η έκθεση στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο κατόρθωσε να δείξει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι καλλιτέχνες προσέγγισαν μια σειρά σημαντικών ζητημάτων της μεταπολεμικής Ευρώπης υπό την οπτική της ελευθερίας: το Ολοκαύτωμα, τον Παγκόσμιο Πόλεμο, τις καταπιεστικές κυβερνήσεις στα ανατολικά καθεστώτα, τον καταναλωτισμό της Δύσης, τη διαμαρτυρία και την εξέγερση σε κάθε μορφή καταπίεσης και στους δύο αντίπαλους ιδεολογικά συνασπισμούς, συμπεριλαμβανομένης της οικογενειακής βίας, τις μεγάλες ουτοπίες και την αποτυχία τους κ.λπ. Φυσικά, το ζήτημα της ελευθερίας δεν αφορά αποκλειστικά την Ευρώπη, αλλά έχει αναδιατυπωθεί με διαφορετικούς τρόπους από καλλιτέχνες σε όλο τον κόσμο. Στην ψυχροπολεμική Ευρώπη, ωστόσο, η έννοια της ελευθερίας αποτελούσε βασικό τμήμα του δημόσιου λόγου στις δύο πλευρές του παραπετάσματος και για τον λόγο αυτό αποκτά ιδιαίτερη θέση στις προσπάθειες ερμηνείας της εικαστικής παραγωγής της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Θέτοντας την έννοια της ελευθερίας στην αφετηρία του αφηγήματός τους, οι επιμελητές της έκθεσης κατόρθωσαν να προσφέρουν μια χαρογράφηση του ποικιλόμορφου μεταπολεμικού καλλιτεχνικού τοπίου και συνάμα να δομήσουν μια εναλλακτική ιστορία της Ευρώπης, ως *τόπου* με κοινές πολιτιστικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις, παρά τις ιδεολογικές και πολιτικές διαφορές. Αυτός ήταν, άλλωστε, ο γενικότερος στόχος των καλλιτεχνικών εκθέσεων που είχαν αρχίσει να οργανώνονται υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης από

27. Βλ. σχετικά Joes Segal, «Rezension zu: Verführung Freiheit. Kunst in Europa seit 1945, 17.10.2012-10.02.2013 Berlin», *H-Soz-Kult*, 12 Ιανουαρίου 2013, επίσκεψη 2 Νοεμβρίου 2022, www.hsozkult.de/exhibitionreview/id/rezausstellungen-165.

28. «To Find Something in Common, Not To Talk Again About Differences», Artishok, συνέντευξη της Elnara Taidre με τη Monika Flacke, 17 Οκτωβρίου 2013, επίσκεψη 2 Νοεμβρίου 2022, http://artishok.blogspot.com/2013/10/to-find-something-in-common-not-to-talk_17.html.

τη δεκαετία του 1950 και έπειτα. Η έκθεση «Επιθυμία για ελευθερία» συνέβαλε κι αυτή με τη σειρά της στην προβολή ενός κοινού ευρωπαϊκού παρελθόντος, βασισμένου στις αξίες της ελευθερίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται τόσο από την άνοδο των ακροδεξιών και εθνικιστικών κομμάτων στην Ευρώπη, όσο και από μια γενικότερη αμφισβήτηση του σχεδίου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

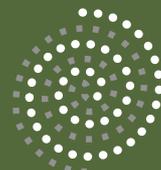
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Άννα Μαρία Δρουμπούκη

«Κανείς δεν θα μας απαλλάξει απ' αυτή την ντροπή»: Η «διπλή μνήμη» του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στην Ανατολική Γερμανία

<https://doi.org/10.12681/praktika.6872>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζικά

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

«Κανείς δεν θα μας απαλλάξει απ’ αυτή την ντροπή»: Η «διπλή μνήμη» του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στην Ανατολική Γερμανία¹

Άννα Μαρία Δρουμπούκη

Το στρατόπεδο Μπούχενβαλντ καθαρίστηκε, οι άρρωστοι και τα πτώματα απομακρύνθηκαν, ώστε να έχουν μείνει ελάχιστες αποδείξεις για τη φρίκη. Αυτό μειώνει την επιμορφωτική αξία της επίσκεψης ανθρώπων που θα θελήσουν να ενημερωθούν από πρώτο χέρι στο στρατόπεδο για τις γερμανικές θηριωδίες που διαπράχθηκαν εδώ.²

στρατηγός Ομάρ Μπράντλεϊ

Είναι γνωστή η χρήση ή μάλλον η κατάχρηση των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης από την Ανατολική Γερμανία στην πολιτική της δημαγωγία ενάντια στη Δυτική Γερμανία.³

Η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας επισήμως ιδρύθηκε στις 7 Οκτωβρίου του 1949 και εκπροσωπείται στη συλλογική μνήμη από συγκεκριμένους τόπους μνήμης. Οι τρεις αντιπροσωπευτικότεροι είναι η γνωστή φωτογραφία του Γεβγκένι Χαλντέι με τον στρατιώτη που υψώνει την κόκκινη σημαία (ή, σωστότερα, ένα τεράστιο κόκκινο πανί) στο μνημονικό σύμβολο του καταρρέοντος Δεύτερου και Τρίτου Γερμανικού Ράιχ, το Reichstag. Ακολουθώντας είναι το Treptower Park, πάρκο στο Βερολίνο που δημιουργήθηκε μεταξύ των ετών 1946-1949, με αγάλματα σοβιετικών στρατιωτών και εικόνες μαχών. Η φωτογραφία του Χαλντέι και το πάρκο Treptower αποτελούσαν μέχρι το τέλος της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας τις δύο πιο κεντρικές εικόνες της μνήμης της «Απελευθέρωσης».⁴ Τέλος, στην πιο σημαντική κατηγορία ανήκουν οι πρωτογενείς τόποι μνήμης, δηλαδή τα στρατόπεδα συγκέ-

-
1. «Κανείς δεν θα μας απαλλάξει από αυτή την ντροπή»: φράση του προέδρου της Δυτικής Γερμανίας Τίοντορ Χόις σε τελετή μνήμης στο στρατόπεδο Μπέργκεν-Μπέλσεν το 1952. Ο Χόις πρότεινε την ιδέα της «συλλογικής ντροπής» (Kollektivscham) αντί της «συλλογικής ενοχής» (Kollektivschuld) του γερμανικού λαού για τα κρίματα του παρελθόντος. Βλ. Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Κέμπριτζ: Harvard University Press, 1997), 312.
 2. Βλ. Volkhard Knigge, «Gedenkstätten und Museen», στο *Verbrechen erinnern: Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, επιμ. Volkhard Knigge και Norbert Frei (Μόναχο: C.H. Beck, 2002), 399.
 3. British National Archives London (Βρετανικά Εθνικά Αρχεία Λονδίνου, στο εξής NA), FCO 33/968, East Germany, External Department, British Military Government Berlin, 21 Απριλίου 1970.
 4. Βλ. Monika Flacke και Ulrike Schmiegelt, «Deutsche Demokratische Republik. Aus dem Dunkel zu den Sternen: Ein Staat im Geiste des Antifaschismus», στο *Mythen der Nationen: 1945-Arena der Erinnerung*, επιμ. Monika Flacke (Βερολίνο: Deutsches Historisches Museum, 2004), 174-175, 178-179.

ντρωσης Μπούχενβαλντ, Ζαξενχάουζεν και Ράβενσμπρουκ, που αποτέλεσαν μέχρι το 1989 εμβλήματα της κομμουνιστικής αντίστασης για τη ΛΔΓ.⁵

Το κράτος της Ανατολικής Γερμανίας επέδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις μνημειοποιήσεις των στρατοπέδων συγκέντρωσης, σε αντίθεση με τη Δυτική Γερμανία, στην οποία τα ναζιστικά κολαστήρια ανακαλύφθηκαν πολύ αργά, στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Τα στρατόπεδα αποτελούσαν τη βάση της εκπαιδευτικής πολιτικής του «πρώτου αντιφασιστικού κράτους σε γερμανικό έδαφος», και οι επισκέψεις σε αυτά ήταν υποχρεωτικές για τις σχολικές τάξεις. Οι μαθητές στην Ανατολική Γερμανία μάθαιναν από μικρές ηλικίες τα ονόματα των αντιφασιστών αγωνιστών, και μια συμπαγής, στέρα γραμμή χαρασσόταν στο εκπαιδευτικό σύστημα, που έθετε σε προτεραιότητα τη διαπαιδαγώγηση των μαθητών στα αντιφασιστικά και αντιναζιστικά ιδεώδη, με συνέπεια που αποτελούσε συνδιαμορφωτικό παράγοντα μιας αποτελεσματικής παιδείας. Παρ' όλα αυτά, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας δινόταν η εντύπωση πως σχεδόν όλα τα θύματα του ναζισμού και όλοι οι αντιστασιακοί ήταν κομμουνιστές αντιφασίστες.⁶ Στο κείμενο αυτό θα επιχειρηθεί να αναδειχτεί ο έντονος «διπολισμός της μνήμης» μέσα από τις μνημειοποιήσεις που πραγματοποιήθηκαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στα εμβληματικά στρατόπεδα συγκέντρωσης Μπούχενβαλντ, Ζαξενχάουζεν και Ράβενσμπρουκ.

Μπούχενβαλντ

Πέρασα δεκαπέντε χρόνια προσπαθώντας να μην είμαι επιζήσας, κατάφερα να μη γίνω μέλος κανενός συνδέσμου παλαιών κρατουμένων, καμίας ένωσης. Τα προσκυνήματα, όπως αποκαλούσαν τα ταξίδια που οργανώνονταν για τους κρατούμενους και τις οικογένειές τους, στις τοποθεσίες των παλιών στρατοπέδων μου προκαλούσαν πάντοτε φρίκη.⁷

Το Μπούχενβαλντ χτίστηκε το 1937 κοντά στην πόλη της Βαϊμάρης. Σε αυτό το στρατόπεδο στον λόφο Έτερσμπεργκ κρατήθηκαν άνδρες, νέοι και παιδιά, πολιτικοί αντίπαλοι του ναζισμού ως επί το πλείστον, εγκληματίες, «αντικοινωνικοί» (Asoziale), ομοφυλόφιλοι, μάρτυρες του Ιεχωβά, Εβραίοι, Σίντι και Ρομά. Με το ξέσπασμα του

5. Για το ζήτημα της διαιρεμένης μνήμης στις δύο Γερμανίες, βλ. επίσης το αναλυτικό και πολύ σημαντικό βιβλίο του Αλέξανδρου Τενεκετζή, *Τα μνημεία για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)* (Αθήνα: Ασίνη, 2020).

6. Wolfgang Wippermann, *Denken statt Denkmälern: Gegen den Denkmalwahn der Deutschen* (Βερολίνο: Rotbuch, 2010), 108.

7. Χόρχε Σεμπρούν, *Τι ωραία Κυριακή!*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης (Αθήνα: Εξάντας, 1989), 47. Αναλυτικά για τον Σεμπρούν, βλ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Το λογοτεχνικό πορτρέτο του ισπανού γαλλόφωνου συγγραφέα: Ποιος είναι ο Χόρχε Σεμπρούν», *Το Βήμα*, 30 Σεπτεμβρίου 2001.

πολέμου εκτοπίστηκαν στο Μπούχενβαλντ άνθρωποι από όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες και το 1945, όταν ο αμερικανικός στρατός απελευθέρωσε το στρατόπεδο, το 95% των κρατουμένων εκεί δεν ήταν γερμανικής υπηκοότητας. Περίπου 56.000 άνθρωποι, ανάμεσά τους και περισσότεροι από 8.000 σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου, βρήκαν τον θάνατο στο Μπούχενβαλντ και στα 136 θυγατρικά του στρατόπεδα. Από το τέλος του πολέμου μέχρι το 1950, μετατράπηκε σε σοβιετικό «ειδικό στρατόπεδο» (Speziallager), στο οποίο κρατήθηκαν εχθρικά στοιχεία, κυρίως πρώην ναζί, αλλά όχι μόνο.

Η «διπλή» μνήμη του Μπούχενβαλντ περιλάμβανε τη μουσειοποίησή του από το κράτος της Ανατολικής Γερμανίας και την παράλληλη αποσιώπηση του εβραϊκού μαρτυρίου. Στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας το ζήτημα της συνυπευθυνότητας για το Ολοκαύτωμα δεν είχε εξεταστεί καθόλου μέχρι το 1989. Το Ισραήλ θεωρούνταν προπύργιο του δυτικού ιμπεριαλισμού στην κατά τα άλλα «φιλική» Μέση Ανατολή. Η κυρίαρχη αφήγηση ήταν πως η ΛΔΓ ήταν ένα αντιφασιστικό κράτος που δεν ευθυνόταν για κανένα έγκλημα απέναντι στην ανθρωπότητα.⁸ Η αποσιώπηση της εβραϊκής γενοκτονίας ήταν έντονη στην Ανατολική Γερμανία και αυτό αποδεικνύεται από την απουσία πρωτοβουλιών του κράτους για αποζημιώσεις στα θύματα της Σοά, σε αντίθεση με τη Δυτική Γερμανία, από τις πολλαπλές και ηχηρές μνημονικές αποσιωπήσεις, καθώς και από την εκπαραθύρωση εβραίων και «φιλοσημιτών» στελεχών του κόμματος, όπως του Πάουλ Μέρκερ, ο οποίος προπολεμικά ήταν ηγετικό μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (ΚΚΓ) και μετά του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands).⁹ Ο «Κανονισμός για την εξασφάλιση της νομικής θέσης των αναγνωρισθέντων ως καταδικωμένων από το ναζιστικό καθεστώς», που εξέδωσε η ΛΔΓ το 1949, περιλάμβανε τη διάκριση μεταξύ των κομμουνιστών αγωνιστών και των εβραίων θυμάτων και άνισες επανορθώσεις, ενώ δεν γινόταν κανένας λόγος για την επιστροφή των κλεμμένων περιουσιών στις εβραϊκές κοινότητες.¹⁰ Στόχος ήταν μονάχα να αναδειχτούν οι αγώνες της κομμουνιστικής αντίστασης και το Μπούχενβαλντ αποτέλεσε ιδανικό πεδίο εκδίπλωσης του κομμουνιστικού αφηγήματος. Μέχρι την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, οι εκθέ-

8. Flacke και Schmiegelt, «Deutsche Demokratische Republik», 183.

9. Ο Τζέφρι Χερφ εξηγεί τους λόγους για αυτή την αποσιώπηση του εβραϊκού ζητήματος στην Ανατολική Γερμανία, που εστιάζονται κυρίως στην αντιμετώπιση του ναζισμού μέσα από το μαρξιστικό σχήμα της πάλης των τάξεων. Η αντισημιτική ιδεολογία ήταν δευτερεύουσα και ελάχιστονο σημασίας. Οι κομμουνιστές που πίστευαν ότι ο ναζιστικός αντισημιτισμός είχε ιδιαίτερη πολιτική σημασία ήταν λίγοι, και συνήθως τιμωρούνταν με φυλάκιση, όπως στην περίπτωση του Πάουλ Μέρκερ, ο οποίος καταδικάστηκε ως πράκτορας των σιωνιστών επειδή συνηγορούσε υπέρ της αναγνώρισης του Ισραήλ και της πληρωμής αποζημιώσεων. Jeffrey Herf, *Divided Memory*, 14-16, 43-68.

10. Herf, *Divided Memory*, 95.

σεις στο Μπούχενβαλντ στόχευαν στην προβολή του σοβιετικού καθεστώτος και στις ξεναγήσεις· στην έρευνα και στο εκθεσιακό υλικό τονιζόταν μόνον ο ρόλος της αριστερής αντίστασης, του επαναστατικού εργατικού κινήματος και του μαρξιστικού-λενινιστικού κόμματος.¹¹ Η πρώτη φορά που έγινε λόγος για εβραίους θύματα του ναζισμού από επίσημο εκπρόσωπο της ΛΔΓ, τον Χορστ Ζίντερμαν, ήταν το 1985, σε μια εκδήλωση μνήμης.¹² Μέχρι τότε στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας εορταζόταν η 8η Μαΐου ως «ημέρα νίκης της Σοβιετικής Ένωσης ενάντια στον χιτλεροφασισμό και απελευθέρωσης του γερμανικού λαού από τον ναζισμό». Η ημέρα αυτή εργαλειοποιήθηκε προκειμένου να αναδειχτεί η «αυτοαπελευθέρωση» της ΛΔΓ από τον ναζισμό.

Σύμφωνα με πηγές ρωσικών αρχείων που αποκαλύφθηκαν το 1990, μεταξύ του 1945 και του 1950 νέοι τάφοι για τους γερμανούς αιχμαλώτους δημιουργήθηκαν λίγο έξω από το Μπούχενβαλντ, ενώ συνολικά στη σοβιετική ζώνη κρατήθηκαν σε στρατόπεδα 122.671 Γερμανοί και 42.889 από αυτούς πέθαναν από κακουχίες, πείνα και επιδημίες.¹³ Ομάδες θυμάτων όπως οι Εβραίοι και οι Σίντι ή Ρομά αποσιωπούσαν από τη θεσμοθετημένη σοβιετική μνήμη του στρατοπέδου ως την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, ενώ και μετά την ενοποίηση των δύο Γερμανιών η ανακάλυψη των ομαδικών τάφων Γερμανών στο Μπούχενβαλντ, αλλά και στο Ζαξενχάουζεν, οδήγησε σε μια «μνημονική κρίση» που περιστρεφόταν γύρω από την πλήρη εξομοίωση των δύο «ολοκληρωτικών» καθεστώτων, του ναζισμού και του σταλινισμού, ένα αφήγημα διαστρεβλωτικό και ανιστορικό.¹⁴

Παραδείγματα των επιλεκτικών χρήσεων του παρελθόντος βρίσκουμε πάλι στις επίσημες κρατικές εκδηλώσεις. Το Μπούχενβαλντ άνοιξε επίσημα «τις πύλες του» στις 14 Σεπτεμβρίου του 1958, με μια μεγάλη τελετή που πλαισιωνόταν

11. Das Konzentrationslager Buchenwald. Eine Geschichte des Verbrechens. Konzeption für ein Historisches Museum zur Geschichte des Konzentrationslagers Buchenwald, οδηγός μουσείου, 3. Μολονότι η πολιτική της ΛΔΓ δεν προσανατολιζόταν στη διαχείριση του «εβραϊκού ζητήματος», το 1960 η Γραμματεία Εθνικού Συμβουλίου και η Επιτροπή Αντιφασιστικού Αγώνα καλούσαν σε «παλλαϊκό αγώνα ενάντια στον νεοναζισμό και στον αντισημιτισμό» που διέπει τη Δυτική Γερμανία, σύμφωνα με τη ΛΔΓ. Bundesarchiv Berlin (Ομοσπονδιακό Αρχείο Βερολίνου, στο εξής BA), DY 6/0332, Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer, Sekretariat des Büros des Präsidiums, Βερολίνο, 15 Μαρτίου 1960, Tgb-Nr. 8/60/485/46.

12. Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland: Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur in Politik und Justiz* (Μόναχο: Beck, 2007), 207.

13. Sarah Farmer, «Symbols that Face Two Ways: Commemorating the Victims of Nazism and Stalinism at Buchenwald and Sachsenhausen», *Representations*, τχ. 49 (1995): 97.

14. Sarah Farmer, 98. Το 1995, στους εορτασμούς για την απελευθέρωση του στρατοπέδου, ο Χόρχε Σεμπρούν, πρώην κρατούμενος του στρατοπέδου και συγγραφέας, μίλησε για «τον μοναδικό λαό της Ευρώπης, τον γερμανικό, που μπόρεσε να αντιμετωπίσει στην ιστορία του 20ού αιώνα δύο απολυταρχικά καθεστώτα». Επίσης, τόνισε το γεγονός πως μετά το 1945 το στρατόπεδο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται με τους ίδιους ακριβώς τρόπους και σκοπούς. Βλ. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 Απριλίου 1995.

από πολιτιστικές εκδηλώσεις στην κοντινή «πόλη των ποιητών», τη Βαϊμάρη.¹⁵ Την ίδια χρονιά, στις 17 Αυγούστου, εγκαινιάστηκε στη Βαϊμάρη το άγαλμα του Ερνστ Τέλμαν, ο οποίος υπήρξε εμβληματική προσωπικότητα του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας και έδρασε ως γραμματέας του· όντας ο ίδιος φανατικός υποστηρικτής του Ιωσήφ Στάλιν, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη σταλινοποίηση του ΚΚΓ.¹⁶

Στη συνεδρίαση του πολιτικού γραφείου του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, στις 28 Απριλίου του 1958, τονίστηκε πως οι συνδηλώσεις της ανέγερσης του μνημείου στις 14 Σεπτεμβρίου του 1958 θα πρέπει να αφορούν κυρίως τον ρόλο της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας ως «πρώτου ειρηνικού και δημοκρατικού γερμανικού κράτους όπου τα ιδεώδη του αντιστασιακού κινήματος βρήκαν την εκπλήρωσή τους».¹⁷ Τα τρία εμβληματικά μνημεία «για τα θύματα του φασισμού» ανεγέρθηκαν στη ΛΔΓ το 1958, το 1959 και το 1961, στο Μπούχενβαλντ, το Ράβενσμπρουκ και το Ζαξενχάουζεν αντίστοιχα. Στις τελετές που έλαβαν χώρα στο Μπούχενβαλντ, ο Ότο Γκρότεφολ (πρώτος πρωθυπουργός της ΛΔΓ) και ο Βάλτερ Ούλμπριχτ (πρώτος γραμματέας του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας και κατόπιν αρχηγός κράτους), εξήραν αποκλειστικά την ηρωική θυσία των πεσόντων ρώσων στρατιωτών. Στην ομιλία του στο Μπούχενβαλντ, ο Ούλμπριχτ έκανε λόγο για χιλιάδες κομμουνιστές, σοσιαλδημοκράτες, σοβιετικούς αιχμάλωτους πολέμου, κατοίκους της Πολωνίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας, της Αυστρίας, αλλά δεν έγινε κανένας λόγος για Εβραίους. Προέκυπτε το ξεκάθαρο μήνυμα πως η Ανατολική Γερμανία ήταν η διάδοχος του αντιφασιστικού αγώνα και της αντίστασης, ενώ η Δυτική Γερμανία ήταν απόγονος φασιστών και ναζιστών. Το κεντρικό μνημείο του Φριτς Κρέμερ στο Μπούχενβαλντ, με την ονομασία «οι απελευθερωμένοι κρατούμενοι» συμβόλιζε ακριβώς αυτή την ηρωοποιητική εκδοχή του παρελθόντος: το σύμπλεγμα ενός παιδιού και δέκα ανδρών με σφιγμένες γροθιές και σημαίες ενσαρκώνουν τους αυτοαπελευθερωθέντες κρα-

15. Παρ' όλα αυτά, ήδη από το 1955, στους εορτασμούς για τα δέκα χρόνια από την απελευθέρωση του στρατοπέδου, η Κεντρική Πολιτική Επιτροπή της ΛΔΓ έκανε έκκληση να γίνει καμπάνια ενημέρωσης στους νέους για τα τρία στρατόπεδα και τη σημασία τους—με έκδοση ειδικών φυλλαδίων— και για την οργάνωση συλλαλητηρίων με μαζική συμμετοχή. Το κεντρικό σύνθημα των εορτασμών ήταν «Ο όρκος μας: Εμπρός για τον θρίαμβο του λαού ενάντια στον Μιλιταρισμό και τον Φασισμό!». Μάλιστα, στα πρακτικά της συνεδρίασης του Πολιτικού Γραφείου στις 17 Μαρτίου του 1955 βρίσκουμε στα θέματα της ημερήσιας διάταξης και τον σχηματισμό μιας επιτροπής εργασίας για την «προπαγανδιστική και οργανωτική προετοιμασία» των τριών στρατοπέδων. ΒΑ, SAPMO, DY 6/0311, Bürovorschläge 31 Ιανουαρίου 1955, Lösungen zur 10. Wiederkehr des Internationalen Befreiungstages και Protokoll Nr. 11/55 der Bürositzung am 17. Marz 1955. Σε άλλη «ντιρεκτίβα» για το 1955 δίνονται οδηγίες στους συντρόφους σχετικά με ενδεχόμενη αρθρογραφία για τα στρατόπεδα. Θα έπρεπε οπωσδήποτε να τονίσουν πως αυτά συμβολοποιούν τον αντιφασιστικό αγώνα ενάντια στη Δυτική Γερμανία και τη Συνθήκη του Παρισιού. ΒΑ, SAPMO, DY 6/0311, Berlin, den 23.3.1955, Tgb.-Nr. 12/55/679/8.

16. Το άγαλμα ήταν «το πρώτο αυτού του είδους στη ΛΔΓ»· βλ. ΒΑ, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, Bl. 8, 17 Αυγούστου 1958.

17. Βλ. Thomas Hofmann, «Buchenwald-Gedenktage in Weimar 1945-1995», *Frankfurter Hefte*, τχ. 42, (1995): 357.

τούμενους, την εργατική τάξη, τους εκπροσώπους του προλεταριάτου και εν συνεχεία, την ίδια τη ΛΔΓ.¹⁸ Άλλωστε ο Γκρότεφολ, στις συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου για τη μουσειοποίηση του Μπούχενβαλντ το 1958,¹⁹ κατέδειξε τη σημασία του στρατοπέδου για την πολιτική του κράτους του με τα εξής λόγια: «Το Μπούχενβαλντ βρίσκεται στην καρδιά του κράτους μας. Η μνημόνευση ενός τέτοιου μνημείου είναι καθήκον και υποχρέωση όλου του γερμανικού λαού και όχι μόνο της ΛΔΓ».²⁰ Σε ομιλία του στην Επιτροπή Αντιστασιακών Αντιφασιστικού Αγώνα, ο Γκρότεφολ επιτέθηκε στο αντίζηλο κράτος της Βόννης, που «επιζητά έναν νέο πόλεμο». Το Μπούχενβαλντ, επομένως, όφειλε να ενσαρκώσει το ιδεώδες του αντιφασιστικού αγώνα ενάντια στα σχέδια για πυρηνικό πόλεμο.²¹ Ο Χόρχε Σεμπρούν, κρατούμενος του στρατοπέδου που ανέπτυξε αντιστασιακή δράση στη Γαλλία και μεταπολεμικά αποτέλεσε εμβληματική μορφή της διάνοησης, σε ένα σπουδαίο αυτοβιογραφικό του βιβλίο για τη ζωή του στο Μπούχενβαλντ, αλλά και στο μετέπειτα ισπανικό κομμουνιστικό κόμμα, γράφει με δηκτικό τρόπο για τις μνημειοποιήσεις της ΛΔΓ:

Είχε ανεγείρει [το καθεστώς] έναν τύμβο αναμνηστικό, μεγάλου πλαστικού πλούτου. Κουνούσα το κεφάλι, είχα δει φωτογραφίες, ήξερα, μια αηδία ήταν. Ένας πύργος, γλυπτά, μάρμαρο, μια αλέα με τοίχους που είχαν ανάγλυφα και πελώριες σκάλες. [...] Όχι, δεν θα πήγαινες στη Βαϊμάρη να επισκεφτείς το μνημείο του Μπούχενβαλντ. Δεκάρα δεν δίνεις για το μνημείο. Έχεις δει φωτογραφίες του, δεν έχεις καμία δουλειά με αυτό. Τόσο το χειρότερο για τον Μπέρτολντ Μπρεχτ αν αληθεύει ότι η ιδέα του βρωμομνημείου αυτού είναι δική του. Τον μεγάλο εκείνο κακοτράχαλο πύργο, με το γιγάντιο καμπαναριό στην κορυφή του, το Glockenturm, φρικαλέο φαλλό ορθωμένο στο λόφο του Έτερσμπεργκ, ας τον έβαζαν εκεί που ήξεραν. Χώνοντας μαζί, για συμπλήρωμα, και το γλυπτό εκείνο σύνολο του καθηγητή Φριτς Κρέμερ, έμπειρου καλλιτέχνη του λαού αναμφίβολα, που είναι στημένο μπροστά στο Glockenturm.²²

18. Μια περίπτωση ανάλογη περίπτωση αποτελεί το στρατόπεδο Μαουτχάουζεν στην Αυστρία, που συμβολοποιήθηκε ως τόπος του αυστριακού μαρτυρολογίου χωρίς να ληφθεί υπόψη πως μόνο μια μειοψηφία κρατουμένων σε αυτό ήταν αυστριακής υπηκοότητας. Βλ. Bertrand Perz, «Österreich», στο *Verbrechen erinnern: Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*, επιμ. Volkhard Knigge και Norbert Frei (Μόναχο: C. H. Beck, 2002), 175.

19. Στις ίδιες συνεδριάσεις συζητήθηκε και το ζήτημα της ανέγερσης μνημείου για τον Ερνστ Τέλμαν.

20. BA, SAPMO, DY/1026, Protokoll der 3. Sitzung des Rates der Stadt Weimar am 23.1.1958. Στη συνεδρίαση αυτή αποφασίστηκε η ανέγερση του μνημείου να συνοδεύεται από το σύνθημα «Τα θύματα του φασιστικού τρόμου προειδοποιούν: Οι λαοί όλης της Ευρώπης πρέπει να υπερασπιστούν το μεγαλύτερο αγαθό της ανθρωπότητας, την Ειρήνη».

21. BA, SAPMO, DY/1026, Sitzung des Komitees der antifaschistischen Widerstandskämpfer, Montag, 30 Ιουνίου 1958.

22. Χόρχε Σεμπρούν, *Τι ώραία Κυριακή!*, 48, 251-252.

Ο Γκρότεφολ, στα εγκαίνια του «ειδικού στρατοπέδου» του Μπούχενβαλντ, στις 14 Σεπτεμβρίου του 1958, νομιμοποίησε με τον λόγο του τις πολλαπλές λειτουργίες του μνημείου προς την κατεύθυνση της σοσιαλιστικής ανασυγκρότησης:

Τίμιοι και θαρραλέοι, έπεσαν σε αυτό τον χώρο άνθρωποι όπως ο κομμουνιστής Τέλμαν, ο ιερέας Σνάιντερ, οι αμέτρητοι σοβιετικοί κρατούμενοι, οι βασανισμένοι εργάτες καταναγκαστικών έργων και χιλιάδες άλλοι [...] Ο χιτλεροφασισμός ηττήθηκε το 1945, αλλά μόνο σε ένα κομμάτι της Γερμανίας ξεριζώθηκε από τις ρίζες του, στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας. [...] Εμείς μάθαμε από τα λάθη της γερμανικής ιστορίας. Αντίθετα, το αντιδραστικό κράτος της Δυτικής Γερμανίας διατηρεί τον ίδιο φασιστικό και επιθετικό χαρακτήρα. Όμως στη Γερμανία υπάρχει ένα ειρηνικό κράτος, αυτό της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, το κράτος των εργατών και των αγροτών.

Στον λόγο του ο Γκρότεφολ ονομάτισε υψηλά στελέχη της Δυτικής Γερμανίας με «σκοτεινό» παρελθόν που «έβαλαν νέες στολές, ενώ φορούν παλιά παράσημα για τα φρικτά τους εγκλήματα».²³ Ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις της Επιτροπής Ανέγερσης Μνημείου στο Μπούχενβαλντ διαφαινόταν η έμφαση στην κυριότερη λειτουργία του: «Η μνήμη από μόνη της δεν επαρκεί, έχουμε καθήκον να ενημερώσουμε τους λαούς και να συνδράμουμε παραδειγματικά στην παγίωση της ειρήνης».²⁴

Το μουσείο του στρατοπέδου είχε ως σκοπό του να ενδυναμώσει τα σοσιαλιστικά ιδανικά και να επιτεθεί στη «στρατοκρατική» Δυτική Γερμανία που εκείνη την εποχή συνεχώς αύξανε τους πολεμικούς εξοπλισμούς και προμηθευόταν, υποτίθεται, πυρηνικές βόμβες.²⁵ Αλλά και τα επίσημα σχεδιαγράμματα για την ανέγερση του μνημείου στο Ράβενσμπρουκ δεν διέφεραν ως προς τις επιδιώξεις τους: το μνημείο προσκαλούσε σε «αγωνιστικό συλλαλητήριο ενάντια στη милитарιστική απειλή της φασιστικής Δυτικής Γερμανίας».²⁶ Για τους πρώην κρατούμενους του ειδικού στρατοπέδου συγκέντρωσης το μνημείο ήταν εντυπωσιακή απόδειξη της ετοιμότητας του λαού της ΛΔΓ για νέους αγώνες.

23. BA, DY 6/VORL, 0791/1, Rede des Ministerpräsidenten Otto Grotewohl, 14 Σεπτεμβρίου 1958.

24. BA, DY 6/VORL, 0791/1, Tagung des Komitees für die Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Buchenwald, 13 Ιανουαρίου 1958.

25. Πολλοί σύντροφοι εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους για τη μονοδιάστατη πολιτιστική πολιτική του κόμματος. Ο γενικός γραμματέας της σοβιετικής επιτροπής ειρήνης Κότοφ, μετά την επίσκεψή του στο μουσείο, ήταν της άποψης πως η παρουσίαση της ιστορίας του εργατικού κινήματος είναι πολύ αναλυτική και πως το Μπούχενβαλντ θα έπρεπε να έχει διεθνή χαρακτήρα. BA, Institut für Marxismus-Leninismus, NY 4007, Hinweise des Genossen Kotow, 4 Σεπτεμβρίου 1956.

26. BA, SAPMO, DY/1026, Plan für die Einweihung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück am 12. September 1959.

Τα τρία στρατόπεδα στο έδαφος της ΛΔΓ αποτελούν μια ενδιαφέρουσα μείξη αποσιωπήσεων, επιλεκτικής χρήσης του παρελθόντος και πολιτικής εργαλειοποίησης για χάρη της «σοσιαλιστικής ανασυγκρότησης της ΛΔΓ, της σοσιαλιστικής κοσμοθεώρησης και των επαναστατικών παραδόσεων του λαού». ²⁷ Οι αποσιωπήσεις έγκεινται στην εξύμνηση της αριστερής αντίστασης που αποτέλεσε τον ιδρυτικό λίθο του «πρώτου γερμανικού σοσιαλιστικού κράτους». Οι τρεις μνημονικοί τόποι συνδέθηκαν με θεμελιώδεις προσωπικότητες της κομμουνιστικής αντίστασης, όπως ο Τέλμαν, και αποτέλεσαν μέχρι την επανένωση βασικό μέσο άσκησης πολιτικής κριτικής προς τη Δυτική Γερμανία, συχνότατα με έντονα καταγγελτικό τόνο. Ορισμένα πρόσωπα που στελέχωναν την ανώτερη διοίκηση της Δυτικής Γερμανίας, όπως ο Χανς Γκλόμπκε, ²⁸ ένας από τους δημιουργούς της έκτακτης νομοθεσίας που έδωσε στον Χίτλερ τεράστια δύναμη και νομικός σύμβουλος στο Γραφείο Εβραϊκών Υποθέσεων του Υπουργείου Εσωτερικών του Τρίτου Ράιχ, συγκέντρωσαν τα πυρά των επιθέσεων της ΛΔΓ. Τα στρατόπεδα αποτέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση το ισχυρότερο μέσο άσκησης πολιτικής πίεσης. Οι μνημειοποιήσεις τους επιταχύνθηκαν προκειμένου να προβληθούν ως αντεπιχείρημα για την πολεμική πολιτική των δυτικών, που «στελεχώνουν αδιακρίτως με δεκάδες πρώην ναζί τις επίσημες θέσεις του κράτους ως δικαστές και σύμβουλοι του κράτους». ²⁹ Σε ένα ενδιαφέρον βρετανικό έγγραφο ξεκαθαρίζεται και η επίσημη βρετανική πολιτική για τις μνημειοποιήσεις των στρατοπέδων: «Υπήρξαν και υπάρχουν τόσοι πρώην ναζί στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας όσοι και στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Όσον αφορά το Νταχάου, το μόνο διατηρημένο στρατόπεδο στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, είναι χρήσιμο να το συντηρούμε για πάντα για όλες τις δυτικές χώρες, καθώς οι κομμουνιστές χρησιμοποιούν με πολύ διαφορετικό τρόπο τα ειδικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, κάτι που δεν επιθυμούμε να δούμε να συμβαίνει στο Νταχάου». ³⁰

27. Απόσπασμα από την προπαγανδιστική δράση της Freie Deutsche Jugend (Οργάνωση νεολαίας των ελεύθερων νέων) της ΛΔΓ για «την αποστολή των θεατρικών παραστάσεων, των μουσειακών εκθέσεων, των μνημείων και των εκδρομών σε σοσιαλιστικά εργοστάσια». Βλ. BA, DY 24/2623 FDJA Protokoll Nr. 174, 18 Αυγούστου 1958.

28. Διευθυντής της Καγκελαρίας της Δυτικής Γερμανίας, από τους κοντινότερους συνεργάτες του Αντενάουερ από το 1953 μέχρι το 1963.

29. BA, DY 24/3.749-FDJ, Offene Brief des Zentralrats der Freien Deutschen Jugend an die westdeutsche Jugend, Nr. 79/VI/60.

30. NA, FCO 33/2194, Commonwealth War Graves Association, 17 Αυγούστου 1973.

Ράβενσμπρουκ

Ο δεύτερος μνημονικός τόπος της ΛΔΓ, το γυναικείο στρατόπεδο Ράβενσμπρουκ, το 1956 είχε ακόμα μεγάλες ποσότητες διασκορπισμένου αρχαιακού υλικού των Ες Ες.³¹ Η κατάσταση αποδιοργάνωσης μέχρι την τελική αποκατάστασή του το 1959 αντικατοπτρίζεται στην επιστολή του Γκρότεφολ προς τον αρχηγό των σοβιετικών στρατευμάτων Γκρέτσκο (15 Νοεμβρίου 1956), στην οποία τονίζεται πως οι επισκέπτες σχηματίζουν κακή γνώμη αντικρίζοντας το παραμελημένο στρατόπεδο. Επιπλέον, στην κεντρική πλατεία βρίσκονται πεταμένα σκουπίδια και οι επιφάνειες «έχουν πνιγεί στα ζιζάνια», με αποτέλεσμα την καταστροφή του μνημείου. Ο Γκρότεφολ, στο τέλος της επιστολής, παρακαλεί για την άμεση εξέταση της κατάστασης, καθώς «πληγώνονται τα αισθήματα των συντρόφων μας και των ξένων επισκεπτών που φυλακίστηκαν στο Ράβενσμπρουκ. Η σημερινή κατάσταση τραυματίζει ανεπανόρθωτα τον σεβασμό απέναντι στα θύματα του φασισμού».³² Πάντως, ο Γκρέτσκο απάντησε με επιστολή του στις 27 Νοεμβρίου πως το στρατόπεδο καθαρίστηκε και ήταν πλέον επισκέψιμο.

Το μουσείο ονομάστηκε «Μουσείο Αντιστασιακού Αγώνα». Βάρος δόθηκε στην παρουσίαση του προλεταριάτου και της μεσοαστικής τάξης, δηλαδή το εκθεσιακό υλικό δεν είχε καμιά συνάφεια με το στρατόπεδο και την ιστορία του. Το σενάριο του μουσείου περιλάμβανε τις εξής θεματικές ενότητες: ατομική βόμβα στη Δυτική Γερμανία, εικόνες από την καθημερινότητα στη ΛΔΓ (εικόνες εργατριών, οικοδόμων, επιστημόνων, καλλιτεχνών, οι οποίες πλαισίωναν τα κείμενα), παραθέματα από την Κλάρα Τσέκιν, εμβληματικές φιγούρες της αντίστασης (π.χ. Τέλμαν) και η αντίσταση στις υπό κατάληψη χώρες με αναφορά και στην Ελλάδα (ο ΕΛΑΣ ως σημαντικότερη και μαζικότερη αντιστασιακή οργάνωση στη χώρα). Στην ενότητα για τη Δυτική Γερμανία τονιζόταν εμφaticά πως οι πρωταγωνιστές του χιτλερισμού στελέχωναν πλέον την κυβέρνηση, όπως για παράδειγμα ο στρατηγός Χανς Σπάιντελ (πλέον στρατηγός του ΝΑΤΟ) ή ο Γκλόμπκε. Εντύπωση προκαλούν τα κείμενα της έκθεσης που αποκαλούν «ναζί» τον Σπάιντελ, ο οποίος υπηρέτησε στο ανατολικό μέτωπο, αλλά μετέστρεψε τη στάση του συμμετέχοντας στην απόπειρα κατά του Χίτλερ στις 20 Ιουλίου του 1944 και συνελήφθη από τη Γκεστάπο. Μάλιστα, οι φωτογραφίες του Σπάιντελ στο μουσείο τοποθετήθηκαν

31. Η επιτροπή του Ράβενσμπρουκ παρακαλεί τον πρόεδρο Γκρότεφολ να στείλει μια επιστολή στον Γκρέτσκο, αρχηγό των σοβιετικών μονάδων στη Γερμανία, ώστε να επιληφθεί του θέματος και να εξεταστούν αυτά τα έγγραφα που αποτελούν σημαντικό μουσειακό υλικό ενόψει της ανέγερσης του μουσείου στο στρατόπεδο. BA, NY 4090, Archivsignatur 554, Otto Grotewohl Nachlass, επιστολή, 14 Νοεμβρίου 1956.

32. BA, NY 4090, 554, Otto Grotewohl Nachlass, επιστολή Grotewohl στις 15 Νοεμβρίου 1956, Betr. Gedenkstätte im ehemaligen KZ Ravensbrück.

δίπλα στις φωτογραφίες του Χίτλερ και του Αντενάουερ.³³ Το μουσείο του στρατοπέδου εγκαινιάστηκε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1959. Η οδηγία ήταν μία: «Στο επίκεντρο της έκθεσης δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να σταθούν οι θηριωδίες των Ες Ες, αλλά ο αντιφασιστικός αγώνας των γυναικών του στρατοπέδου και η επιτακτικότητα της διατήρησης της ειρήνης για την αποτροπή μιας επανάληψης της φασιστικής βαρβαρότητας».³⁴ Παράλληλα, στηλιτεύτηκε η πολιτιστική πολιτική της Δυτικής Γερμανίας, που ξεχνούσε τα δικά της στρατόπεδα όπως το Νταχάου, στο οποίο μόνο μια αναμνηστική πλάκα υπενθύμιζε τις αθλιότητες της ναζιστικής περιόδου.³⁵

Από τα έγγραφα της ΛΔΓ φαίνεται πως το 1957 ήταν χρονιά έντονων ζυμώσεων στις αίθουσες συνεδριάσεων του κόμματος.³⁶ Συστάθηκε το πρώτο καλλιτεχνικό και επιστημονικό συμβούλιο για τη μουσειακή οργάνωση των τριών στρατοπέδων ως «εθνικών μνημειακών χώρων» (Kuratorium für den Aufbau Nationaler Gedenkstätten) υπό την προεδρία του Γκρότεφολ, ο οποίος θα επόπτευε την πρόοδο των εργασιών στα τρία στρατόπεδα. Στις 26 Νοεμβρίου του ίδιου χρόνου αποφασίστηκε η ανέγερση ενός μνημείου στο Ράβενσμπρουκ αποκλειστικά με αντρικές φιγούρες. Στην απόφαση αυτή αντέδρασαν οι γυναίκες της επιτροπής των κρατουμένων του Ράβενσμπρουκ, με το σκεπτικό πως πρόκειται για το μοναδικό στρατόπεδο στην Ευρώπη στο οποίο κρατήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες 18 διαφορετικών εθνικοτήτων. Έτσι, αντέτειναν στην αρχική πρόταση μια νέα: οι δευτερεύουσες φιγούρες να καταργηθούν, να παραμείνει η κεντρική και να πλαισιώνεται από δύο γυναικείες φιγούρες με μαντίλι και κομμένα μαλλιά.³⁷

Το μνημείο εγκαινιάστηκε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1959. Τα εγκαινία αποτελούσαν για τη ΛΔΓ εθνικό και διεθνές γεγονός με πολιτικές συνδηλώσεις. Δέκα χρόνια είχαν περάσει από την ίδρυση του κράτους και η τελετή των εγκαινίων συν-

33. BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, Protokoll über die Sitzung des Ravensbrück-Kommission am 17.10.58. BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, Protokoll II: Besprechung über das Drehbuch Ravensbrück am 4.12.1958.

34. BA, NY 4049, Institut für Marxismus-Leninismus, NL 49/31, Bl. 127-202, Einige Gedanken zur Ausgestaltung des Ravensbrück-Museums. Χαρακτηριστικό του πολεμικού κλίματος που είχε αναπτυχθεί κατά της Δυτικής Γερμανίας (ή αλλιώς του «κράτους του Αντενάουερ» όπως αναφέρεται συνεχώς στα έγγραφα της ΛΔΓ) είναι ο προτεινόμενος τίτλος ενός άρθρου προς έγκριση: «Η πολιτική του Αντενάουερ στα ίχνη του Χίτλερ» BA, DY 6/VORL. 0791/2, SAPMO.

35. BA, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, DDR, Blatt 20, Βερολίνο, 13 Σεπτεμβρίου 1958.

36. Τον επόμενο χρόνο, το 1958, αποφασίστηκε στη ΛΔΓ η απονομή χρυσού μεταλλίου στον πιο «δραστήριο αντιστασιακό αγωνιστή ενάντια στο χιτλερικό καθεστώς». Οι δεκαπέντε προϋποθέσεις για τις υποψηφιότητες σχετίζονταν με την κατάθεση τεκμηρίων του υποψηφίου που θα αποδείκνυαν την αντιστασιακή του δράση, κάτι αρκετά δύσκολο, καθώς δεν μπορούμε να φανταστούμε τους χειροπιαστούς τρόπους απόδειξης αυτής της δράσης. BA, DY/1026, Direktiven zur Verleihung der Medaille «Kämpfer gegen den Faschismus».

37. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- Otto Grotewohl Nachlass, 30 Νοεμβρίου 1957, Prot. 5879.

δεόταν αποκλειστικά με αυτό το γεγονός και τη μνημόνευσή του.³⁸ Η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας αυτοπροσδιοριζόταν emphaticά ως το πρώτο ειρηνικό κράτος «στην ιστορία και στο έδαφος της Γερμανίας» που μαχόταν ενάντια στον милитарισμό και τον φασισμό, και διέφερε ριζικά από το «πολεμοχαρές και διοικούμενο από παλαιούς ναζί δυτικογερμανικό κράτος».³⁹

Ζαξενχάουζεν

Εκατοντάδες επιζώντες του Ζαξενχάουζεν επέστρεψαν στο στρατόπεδο στις 23 Απριλίου του 1961, ακριβώς δεκαέξι χρόνια μετά την απελευθέρωσή τους, αυτή τη φορά οικειοθελώς. Οι μαυρόασπρες ριγωτές στολές τους, που τις φορούσαν άλλοτε στον τόπο του μαρτυρίου τους, ήταν πλυμένες και σιδερωμένες. Ξυπνούσαν μνήμες σαφώς επώδυνες, αυτή τη φορά όμως η επιστροφή στο κολαστήριο γινόταν για σημαντικό λόγο, την ανέγερση του μνημείου στο Ζαξενχάουζεν από το κομμουνιστικό Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας. Εντούτοις, ο πρόεδρος της ΛΔΓ Βάλτερ Ούλμπριχτ, στην κεντρική ομιλία του, αναφέρθηκε ελάχιστα στους ανθρώπους αυτούς. Κυρίως αναλώθηκε στην επίθεση ενάντια στη «στρατοκρατική Δυτική Γερμανία». Τα εγκαίνια πραγματοποιούνταν σε μια σημαντική περίοδο κορύφωσης του Ψυχρού Πολέμου. Δύο μέρες πριν από την τελετή ο πρόεδρος Κένεντι παραδέχτηκε δημοσίως την παταγώδη αποτυχία της εισβολής στον Κόλπο των Χοίρων με σκοπό την ανατροπή του Φιντέλ Κάστρο, ενώ στο ενδογερμανικό ψυχρό μέτωπο συνεχιζόταν με αμείωτη ένταση η φυγή πολλών Ανατολικογερμανών προς δυσμάς, προς αναζήτηση της γης της επαγγελίας. Μόνο τις τρεις πρώτες εβδομάδες του Απριλίου, 15.000 πρόσφυγες πέρασαν τα σύνορα της διαιρεμένης τους χώρας.

Η συγκυρία, λοιπόν, έδωσε στο καθεστώς την ευκαιρία να εργαλειοποιήσει για πολιτικούς λόγους το μνημείο του Ζαξενχάουζεν. Παρόλο που οι Εβραίοι απουσίαζαν από τη συλλογική μνημόνευση του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, ο Ούλμπριχτ αναφέρθηκε στη δίκη του Άιχμαν, που είχε ξεκινήσει στην Ιερουσαλήμ εκείνο το διάστημα. Στον κατάλογο των καλεσμένων υπήρχαν ακόμα και ονόματα όπως η Μάρλεν Ντίτριχ, ο Τσάρλι Τσάπλιν και ο ιταλός σκηνοθέτης Λουκίνο Βισκόντι, οι οποίοι εντούτοις τελικά δεν προσκλήθηκαν λόγω του υψηλού

38. Βλ. το σχέδιο για την προετοιμασία των εγκαίνιων του Ράβενσμπρουκ, BA, DY 6/0329, Βερολίνο, 21 Απριλίου 1959, Plan für die Vorbereitung und Durchführung der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück.

39. Αυτό τονίζει και η Ίλσε Τιέλε, πρόεδρος του Δημοκρατικού Συλλόγου Γυναικών Γερμανίας σε συνεδρίαση της Επιτροπής Ανέγερσης Μνημείου στο Ράβενσμπρουκ στις 19 Ιανουαρίου του 1959. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- Otto Grotewohl Nachlass.

ταξιδιωτικού κόστους. Αυτό που δεν ξεχνούσε το αντίπαλο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας ήταν πως μετά το 1945 στο συγκεκριμένο ειδικό στρατόπεδο συγκέντρωσης δεν φυλακίζονταν μόνον ναζί, αλλά και ιδεολογικά όμοροι αντίπαλοι του κομμουνιστικού καθεστώτος, μεταξύ τους και πολλοί σοσιαλδημοκράτες. Γι' αυτό την ημέρα των εγκαινίων μοιράστηκαν φυλλάδια του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας που έγραφαν ότι «το Ζαξενχάουζεν δεν ήταν μόνο ναζιστικό κολαστήριο αλλά και κομμουνιστικό».⁴⁰ Τέσσερις μήνες αργότερα, το καθεστώς κατασκεύαζε το Τείχος που θα χώριζε το Βερολίνο επί είκοσι οκτώ χρόνια.

Η Επιτροπή Αντιστασιακών Αντιφασιστικού Αγώνα (ΕΑΑΑ) ήδη από το 1954 είχε προτείνει να αποτελέσει το Ζαξενχάουζεν –άλλοτε το κύριο κέντρο εκπαίδευσης, μαζί με το Νταχάου, για διοικητές και στελέχη του ναζιστικού στρατοπεδικού συστήματος– το εθνικό μνημείο της ΛΔΓ στο οποίο θα τιμούνται «τα θύματα που έπεσαν για τη νίκη του Σοσιαλισμού».⁴¹ Για να πραγματοποιηθεί αυτό, θα έπρεπε να ανακατασκευαστεί και να συντηρείται σε μόνιμη βάση.⁴² Πριν από την ανακατασκευή του, οι Σοβιετικοί διατήρησαν το στρατόπεδο ως χώρο κράτησης και σωφρονισμού των Γερμανών και αντιφρονούντων στο νεοεπιβληθέν καθεστώς. Από το 1945 ως το 1950, σύμφωνα με εκθέσεις εκείνης της εποχής, φυλακίστηκαν σε αυτό 50.000, εκ των οποίων οι 26.000 σκοτώθηκαν.⁴³

Το σενάριο για το μουσείο του Ζαξενχάουζεν υπερτόνιζε την ειρηνική πολιτική της ΛΔΓ, κάτι που προκάλεσε ακόμα και την αντίδραση μελών του κόμματος. Σε συνεδρίαση της Γραμματείας Εθνικού Συμβουλίου των μετωπικών κομμάτων και οργανώσεων της ΛΔΓ τον Φεβρουάριο του 1961, ο σύντροφος Σπίλμαν υπογράμμισε την έλλειψη διαλόγου με τους επισκέπτες από τη Δυτική Γερμανία και ο σύντροφος Μπρας τόνισε την αναγκαιότητα να επισκέπτονται οι Δυτικογερμανοί το μουσείο.⁴⁴ Φαίνεται πως οι λιγοστές αντίθετες φωνές δεν λήφθηκαν υπόψη. Στα εγκαίνια του Ζαξενχάουζεν στις 23 Απριλίου του 1961, η Γραμματεία Εθνικού Συμβουλίου με επιστολή της ανέφερε: «Εδώ στη ΛΔΓ, σε αντίθεση με τη Δυτική Γερμανία, έχουμε ως κληροδότημα τον ηρωισμό των αγωνιστών μας».⁴⁵ Ο ίδιος ο Ούλμπριχτ είχε δηλώσει περήφανος ήδη τρία χρόνια νωρίτερα:

40. Ana Saliste, «Sachsenhausen: Wie eine KZ-Gedenkstätte instrumentalisiert wurde», *Welt*, 17 Απριλίου 2011, επίσκεψη 24 Απριλίου 2022, <http://www.welt.de/kultur/article13190295/Wie-eine-KZ-Gedenkstaette-instrumentalisiert-wurde.html?print=true#reqdrucken>.

41. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- Otto Grotewohl Nachlass, επιστολή του αρχιτέκτονα Lingner του Υπουργείου Έργων-Ανοικοδόμησης, 21 Οκτωβρίου 1955.

42. BA, NY 4090, Archivsignatur 554- Otto Grotewohl Nachlass, Vorlage 1 Οκτωβρίου 1954.

43. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Αθήνα (ΙΑΥΕ), 1950, φάκελος 94, υποφάκελος 1. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται πως τον Ιανουάριο του 1950 το ειδικό στρατόπεδο είχε 15.000 κρατούμενους, εκ των οποίων το 10% ήταν γυναίκες και 40 παιδιά.

44. BA, DY 6/0337, Sekretariat des Büros des Präsidiums des Nationalrats, Berlin, den 1.2.1961.

45. BA, DY 6/0337, Büro des Präsidiums des Nationalrats, 23 Απριλίου 1961.

Η σοσιαλιστική ανασυγκρότηση ενοχλεί μονάχα εκείνους που καθαιρέθηκαν προ πολλού από την εξουσία στο δικό μας κράτος, δηλαδή τους γαλαζοαίματους μεγαλοκτηματίες, τα πρωτοπαλίκαρα των μονοπωλίων και τους ναζί στρατηγούς, που όλοι τους βρήκαν περιποίηση στην Ομοσπονδιακή Γερμανία όπως σε ένα εθνικό πάρκο.⁴⁶

Η έντονα προβληματική διαχείριση του παρελθόντος στην Ανατολική Γερμανία αποτελεί ένδειξη της πάσχουσας «Vergangenheitsaufarbeitung» (επεξεργασίας του παρελθόντος) έως το 1989. Πώς να γίνει μνημονικός τόπος η Σοά, όταν η Ανατολική Γερμανία αντιμετώπιζε με δυσπιστία ακόμα και σημαντικά πρόσωπα της αντίστασης αποσιωπώντας τη δράση τους; Παράλληλα, η ηρωοποίηση του Ερνστ Τέλμαν στη ΛΔΓ λάμβανε τεράστιες διαστάσεις. Το άγνωστο⁴⁷ μνημείο στην κωμόπολη Ζίγκενχαλς του Βρανδεμβούργου, αφιερωμένο στον Τέλμαν, συνέθετε ένα πλέγμα ιδιαιτεροτήτων στο μνημονικό τοπίο της ΛΔΓ. Στο μέρος αυτό, τον Φεβρουάριο του 1933, ο Τέλμαν μίλησε μπροστά σε σαράντα στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας για τις προοπτικές του κόμματος μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, κατά την τελευταία δημόσια εμφάνισή του πριν συλληφθεί από τους ναζί. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες του μνημείου βρίσκονται αλλού. Πρόκειται για το πρώτο μνημείο του Τέλμαν και για τον πρώτο ενδείκτη υλικότητας της μνήμης του αντιφασιστικού αγώνα στη ΛΔΓ, πριν ακόμα και από τη μουσειοποίηση των στρατοπέδων. Επίσης, το μνημείο είχε πολλαπλή λειτουργικότητα, ως τουριστικός προορισμός, τόπος συνάντησης εκδρομέων, χώρος πολιτικών εκδηλώσεων του κόμματος.⁴⁸ Το μνημείο ανακαινίστηκε στις 7 Φεβρουαρίου του 1953 με λαμπρές εορταστικές εκδηλώσεις και με εναρκτήριο λόγο του Βάλτερ Ούλμπριχτ. Όπως επισημαίνει ο Κριστόφ Χένζελερ, τα πρώτα χρόνια μετά το 1945 ο αντιφασισμός στη ΛΔΓ δεν συνδεόταν μόνο με την αριστερή αντίσταση. Αυτό άλλαξε τη δεκαετία του 1950, και το παράδειγμα της αντικατάστασης του Συλλόγου των Διωχθέντων από τους Ναζί (Verband der Verfolgten des Naziregimes) από την Επιτροπή Αντιφασιστικού Αγώνα της ΛΔΓ (Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer, KAW) που υπαγόταν απευθείας στο κόμμα, είναι χαρακτηριστικό αυτής της αλλαγής θεώρησης. Ο Τέλμαν προσωποποιούσε τον νέο αριστερό αντιφασισμό.⁴⁹ Αυτή η ημιθρησκευτική προσωπολατρία τον μετέτρεψε σε είδωλο της

46. BA, DY 6/VORL. 0791/1, Mahn-Gedenkstätte Buchenwald, 15 Σεπτεμβρίου 1958, Bl. 14.

47. Άγνωστο, διότι γνωρίζουμε κυρίως τα αγάλματα του Τέλμαν στη Βαϊμάρη και σε άλλες πόλεις της Γερμανίας, καθώς και το πάρκο Ερνστ Τέλμαν στο Πρεντολάουερ Μπεργκ του Βερολίνου.

48. Christoph Henseler, «Thälmanns Gethsemane: Die Gedenkstätte Ziegenhals und ihr Ende», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 6, τχ. 58 (2010): 527.

49. Υπάρχει εκτεταμένη γερμανική βιβλιογραφία σχετικά με τον «αντιφασιστικό μύθο της ΛΔΓ». Τον όρο εισήγαγε κυρίως ο Michael Zimmermann στο Thomas Flierl, *Mythos Antifaschismus: Ein Traditionskabinett wird kommentiert* (Βερολίνο: Christoph Links Verlag, 1992), 135-142.

ΛΔΓ. Πολλές ταινίες από τα κρατικά στούντιο της Deutsche Film-Aktiengesellschaft (DEFA) στην Ανατολική Γερμανία επέτειναν αυτή την αγιοποίηση.⁵⁰ Η τάση αντιστράφηκε μετά το 1989, όταν ξεκίνησαν οι μεγάλης κλίμακας αποκαθλώσεις των μνημείων της κομμουνιστικής αντίστασης.⁵¹ Ο Τέλμαν αναπόφευκτα βρέθηκε στο στόχαστρο του « ανέμου της αλλαγής ». Μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών, το μνημείο στο Βρανδεμβούργο ξεθεμελιώθηκε από την τοπική κυβέρνηση (2010) για άγνωστους λόγους. Το μνημείο αποτέλεσε τον πρώτο τόπο μνήμης της ΛΔΓ. Μέσω αυτού το κόμμα αυτοεπιβεβαιωνόταν εξασφαλίζοντας τη νομιμοποίηση του κράτους και την πρωτοκαθεδρία στον αντιφασιστικό αγώνα. Παράλληλα, νομιμοποιούσε τον Ούλμπριχτ στην προσωπική του κυριαρχία στο κόμμα. Δημιουργήθηκε με εθελοντική εργασία των κατοίκων και της αστυνομίας (19.283 ώρες εργασίας συνολικά).⁵²

Αντί επιλόγου

Μετά τη χρονιά ορόσημο, το 1989, επικρατούσε η εντύπωση πως το παρελθόν του κομμουνιστικού καθεστώτος επισκίαζε το παρελθόν του ναζισμού. Η Στάζι θεωρούνταν πιο επονεϊδίστη από την Γκεστάπο. Η εκκαθάριση των κομμουνιστών από το δικαστικό και το διπλωματικό σώμα (αποκομμουνιστικοποίηση) έλαβε ασύγκριτα μεγαλύτερες διαστάσεις από την εκκαθάριση των ίδιων σωμάτων από τους πρώην ναζί (αποναζιστικοποίηση) μετά το τέλος του πολέμου, οι οποίοι δεν τιμωρήθηκαν πλην μερικών εξαιρέσεων. Το κομμουνιστικό και αντιφασιστικό παρελθόν εξοβελίστηκε μετά το 1989, όταν ξεθεμελιώθηκαν μνημεία, τόποι μνήμης και ιστορικές εκθέσεις. Το αίτημα των Γερμανών για εξιλέωση από τα άχθη του ναζιστικού παρελθόντος ξεπεράστηκε με την έντονη επιθυμία για απαλλαγή από την πρόσφατη «δεύτερη γερμανική δικτατορία», όπως ονομάστηκε η περίοδος των ετών 1949-1989.⁵³ Η τάση αυτή εξομοίωσης των δύο ιδεολογιών και καθεστώτων, που είχε ήδη

50. Για παράδειγμα, *Ernst Thälmann-Sohn seiner Klasse* [Ερνστ Τέλμαν: Γιος της τάξης του], σκηνοθεσία Kurt Maetzig, 1953/3· *Ernst Thälmann-Führer seiner Klasse* [Ερνστ Τέλμαν: Αρχηγός της τάξης του], σκηνοθεσία Kurt Maetzig, 1953/3· *Ernst Thälmann*, σκηνοθεσία Georg Schiemann, 1984. Κυκλοφόρησαν μέχρι και παιδικά βιβλία για τον «Τέντι» (χαϊδευτικό του Τέλμαν).

51. Την ξεθεμελίωση των μνημείων ακολούθησε η μετονομασία των δρόμων και ολόκληρων πόλεων, όπως η Καρλ Μαρξ Σταντ.

52. Το περίεργο ήταν πως η επίσκεψη στην αίθουσα αυτή έπρεπε να γίνει με τη συνοδεία ξεναγού και δεν επιτρεπόταν η μεμονωμένη περιήγηση στον χώρο.

53. Bernd Faulenbach, «Konkurrierende Vergangenheiten? Zu den aktuellen Auseinandersetzungen um die deutsche Erinnerungskultur», *Deutschland Archiv*, τχ. 37 (2004), S. 648-659· Richard J. Evans, «Zwei deutsche Diktaturen im 20. Jahrhundert?», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 1-2/05, S. 3-9.

βρει ακραία έκφραση στην έριδα των ιστορικών (1986), συνεχίζεται μέχρι σήμερα, οδηγώντας σε παρερμηνείες και ανιστορικές προσεγγίσεις.⁵⁴ Η κατάρρευση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της θεσμοθετημένης καθεστωτικής μνήμης, συνεπέφερε την απώλεια της μαγείας και της σημασίας του Ζίγκενχαλς και το συμπαρέσυρε στην εγκατάλειψη. Σε αντίθεση με το Ράβενσμπρουκ και το Ζαξενχάουζεν, το Ζίγκενχαλς ως καθαρόαιμο κομματικό μνημείο δεν περιλήφθηκε στον κατάλογο των διατηρητέων μνημείων του Βρανδεμβούργου. Αγοράστηκε σε πλειστηριασμό από έναν επενδυτή το 2002 και κατεδαφίστηκε το 2010, παρ' όλους τους αγώνες των Φίλων του Μνημείου για τον Ερνστ Τέλμαν. Δεν συμπεριλήφθηκε ούτε στο βιβλίο για τους τόπους μνήμης της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας που κυκλοφόρησε το 2009.⁵⁵

Η εργαλειοποίηση των μνημονικών τόπων της κινούνταν στους εξής άξονες: προπαγάνδα κατά της μιλιταριστικής πολιτικής του δυτικού αντιπάλου· προβολή μιας εξιδανικευμένης εικόνας του λαοκρατικού και ειρηνικού ανατολικογερμανικού κράτους· εξύψωση της αντιφασιστικής αντίστασης και αναγωγή της σε ιδρυτικό θεμέλιο λίθο του νέου κράτους. Σε αυτό το σχήμα, το εβραϊκό μαρτύριο αποτελούσε μια παρωνυχίδα.

Η μνήμη δεν είναι στατική και πάγια. Αντιθέτως, επαναπροσδιορίζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος. Οι πολιτικές της μνήμης αναδείχτηκαν σε προνομιακό πεδίο έρευνας τα τελευταία χρόνια. Η διαχείριση της μνήμης του πολέμου διαφέρει σε κάθε κράτος, ανάλογα με τις εκάστοτε προσπάθειες των ελίτ, κυρίως των πολιτικών ηγεσιών, να επιβάλουν τη δική τους ανάγνωση και εκδοχή για το παρελθόν. Η περίπτωση των δύο Γερμανιών είναι χαρακτηριστική. Η θεσμική μνήμη στην Ανατολική Γερμανία δεν συμπεριέλαβε τη Σοά ούτε και την αναγνώρισε ως μέρος της κληρονομιάς της. Η Δυτική Γερμανία, αντίθετα, στο πλαίσιο της γενικότερης στρατηγικής της προκειμένου να ενσωματωθεί στον νέο αναπτυσσόμενο ψυχροπολεμικό κόσμο, ανέλαβε παραπλανητικά να πληρώσει αποζημιώσεις στο Ισραήλ, ενώ παράλληλα την απασχολούσε η μεθόδευση της επανένταξης των ναζί στον βαθύ γερμανικό γραφειοκρατικό μηχανισμό. Οι μετασχηματισμοί των τόπων μνήμης σηματοδοτούν αλλαγές στους πολιτισμικούς ορίζοντες και στην πολιτική πραγματικότητα της εκάστοτε περιόδου στην ιστορία μιας χώρας.

Επιχείρησα να αναδείξω στο παρόν κείμενο την ιδιαιτερότητα των μνημονικών τόπων προσεγγίζοντάς τους ως βαρόμετρα που αντανακλούν τις ιστορικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες κάθε εποχής. Η εργαλειοποίηση των τόπων αυτών στην Ανατολική Γερμανία αποσκοπούσε στο να χτυπήσει τη «μιλιταριστική και ρεβαν-

54. Günther Heydemann και Christopher Beckmann, «Zwei Diktaturen in Deutschland: Möglichkeiten und Grenzen des historischen Diktaturvergleichs», *Deutschland Archiv*, τχ. 30 (1997), S. 12-40.

55. Martin Sabrow, επιμ., *Erinnerungsorte der DDR* (Μόναχο: C. H. Beck, 2009).

σιστική πολιτική» του δυτικού αντιπάλου μέσω της μνείας και της ανάδειξης της αντιφασιστικής πάλης, την οποία ανήγαγε σε ιδρυτικό θεμέλιο λίθο της Ανατολικής Γερμανίας. Το εβραϊκό μαρτύριο και η μνήμη του Ολοκαυτώματος αποτελούσαν σε αυτό το σχήμα μια παρένθεση, ακριβώς επειδή δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες και τα προτάγματα του νέου κράτους. Η αντίστοιχη διαχείριση της μνήμης των στρατοπέδων από τη Δυτική Γερμανία είχε ως προτεραιότητα τη διατήρηση των ψυχροπολεμικών ισορροπιών. Η Γερμανία από το 2000 και μετά θα μετασηματίσει την άγονη δημόσια μνήμη του πολέμου, τη στρατηγική της των πολιτών για το παρελθόν (Vergangenheitspolitik) και την επίσης άνωθεν επιβληθείσα, συχνά βίαιη, προσπάθεια υπέρβασης του παρελθόντος (Vergangenheitsbewältigung) σε δημιουργική επεξεργασία (Aufarbeitung) του επώδυνου παρελθόντος.

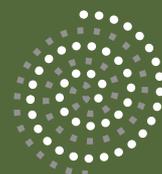
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Αλέξανδρος Τενεκετζής

Η μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Γερμανία τριάντα χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της Ανατολικής Γερμανίας

<https://doi.org/10.12681/praktika.6873>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,
Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη
του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Γερμανία τριάντα χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της Ανατολικής Γερμανίας

Αλέξανδρος Τενεκετζής

Πρόλογος

Με την ιστορία του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου, τις συλλογές και τις εκθέσεις του, ασχολούμαι εδώ και πολλά χρόνια, μιας και βρίσκεται κοντά στα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα γύρω από θέματα μνήμης, δημόσιας ιστορίας και τέχνης, ειδικά σε ό,τι έχει να κάνει με την ιστορία του 20ού αιώνα.

Όταν λοιπόν επισκέφτηκα μαζί με φίλους από το Βερολίνο το Μουσείο Καλών Τεχνών της Λειψίας το 2006, εγκατεστημένος στη Γερμανία και στο πλαίσιο της διδακτορικής μου έρευνας για τα μνημεία του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, αναζήτησα να δω έργα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, τα οποία αναφέρονταν σε έναν παλιό οδηγό της δεκαετίας του 1990 που είχα στην κατοχή μου. Δυστυχώς, όμως, βρέθηκα προ εκπλήξεως, καθώς προς μεγάλη μου απογοήτευση διαπίστωσα ότι είχαν αφαιρεθεί από τη μόνιμη συλλογή όλα τα έργα τέχνης της περιόδου από το 1949 ως το 1989 και στη θέση τους υπήρχε μόνον η τέχνη των «Μεγάλων δασκάλων από την Αναγέννηση μέχρι τον 20ό αιώνα» και κάποια λίγα έργα καλλιτεχνών της Ανατολικής Γερμανίας, οι οποίοι όμως ζωγράφιζαν αφαιρετικά. Αρκετά από αυτά τα έργα επανεκτίθενται σήμερα και έχουν τοποθετηθεί σε διάλογο και αντιδιαστολή με «αυτόνομα έργα», όπως λέγονται, από την πάλαι ποτέ Δυτική Γερμανία. Την ίδια χρονιά, το 2006, η γερμανική βουλή αποφάσιζε, μέσα σε κλίμα οξείας αντιπαράθεσης και διαδηλώσεων, την κατεδάφιση του κοινοβουλίου της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο κέντρο του ιστορικού Βερολίνου, με την πρόβλεψη στη θέση του θα κατασκευαζόταν το Παλιό Ανάκτορο που βομβαρδίστηκε και γκρεμίστηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο· τώρα, εκεί θα κατασκευαζόταν το μουσείο των μη ευρωπαϊκών πολιτισμών. Λίγους μήνες αργότερα, το καλοκαίρι του 2006 και συγκεκριμένα στις 9 Ιουνίου, ξεκινούσε στο Βερολίνο με ενθουσιασμό το Παγκόσμιο Πρωτάθλημα Ποδοσφαίρου, με χιλιάδες κόσμου να παρακολουθεί τους αγώνες κραδαινοντας γερμανικές σημαίες και τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο της χώρας.

Μέσα σε αυτό κλίμα, λίγες μέρες νωρίτερα, στις 2 Ιουνίου του 2006, είχαν ήδη πραγματοποιηθεί τα εγκαίνια της μόνιμης συλλογής του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου με όλες τις τιμές και τη συμμετοχή σύσσωμης της πολιτικής ηγεσίας. Το νέο μουσείο ιστορίας «όλης [πλέον] της Γερμανίας», όπως αναφερόταν, βρισκόταν σε λίγα μέτρα απόσταση από το κοινοβούλιο της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας που ετοιμαζόταν να περάσει στη λήθη, δίνοντας τη θέση του σε ένα σύμβολο του παγκόσμιου ηγεμονικού ρόλου της Γερμανίας.

Γιατί όμως το 2006; Τι είχε γίνει μέχρι τότε ώστε η Γερμανία να αποφασίσει να αλλάξει επίπεδο και από μια χώρα που πάλευε να επουλώσει τις πληγές της διαίρεσης να εμφανίζεται πλέον στον δημόσιο χώρο σαν νέα ευρωπαϊκή και παγκόσμια δύναμη; Πώς χρησιμοποίησε τη δημόσια ιστορία και πώς έχτισε μια νέα; Τίποτα δεν μοιάζει τυχαίο, και τα γεγονότα που έζησα εκείνη τη χρονιά από κοντά με γέμισαν προβληματισμούς που οδήγησαν τελικά στην παρούσα μελέτη, η οποία εντάχθηκε στα ερευνητικά έργα που χρηματοδότησε το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, και στη σημερινή ημερίδα, τους υπεύθυνους του οποίου ευχαριστώ θερμά για την αποδοχή της πρότασής μου και τη στήριξη, όπως και τον Άγγελο Παληκίδη που δέχτηκε να εντάξει τη σημερινή ημερίδα στις δράσεις του Εργαστηρίου Τεχνολογίας, Έρευνας και Εφαρμογών στην Εκπαίδευση.

Εισαγωγή

Αφορμή για την έναρξη της έρευνας στάθηκε η «στρογγυλή» επέτειος του 2019, όταν συμπληρώθηκαν τριάντα χρόνια από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου. Τα τριάντα χρόνια από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, πάντως, ήταν αρκετά από ό,τι φαίνεται για να ξαναγραφτεί η ιστορία. Αυτό αποδεικνύουν τόσο το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με τίτλο «Η σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης»,¹ που εξισώνει τον ναζισμό με τον κομμουνισμό και ρίχνει την ευθύνη της έναρξης του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στη Σοβιετική Ένωση, ενώ ταυτόχρονα υποβαθμίζει, αν δεν ακυρώνει, τη μοναδικότητα της εβραϊκής γενοκτονίας, όσο και η πρόσφατη προγραμματική συμφωνία της νέας γερμανικής κυβέρνησης του σοσιαλδημοκράτη Όλαφ Σολτς, όπου υπάρχει ειδική αναφορά στην «κουλτούρα της μνήμης» και στα θύματα του κομμουνισμού και του Ολοκαυ-

1. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Η σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης», επίσκεψη 13 Δεκεμβρίου 2021, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EL.pdf.

τώματος.² Η απουσία του Τείχους του Βερολίνου, η οποία πλέον είναι μακροβιότερη από την παρουσία του, προκάλεσε νέες αντιδράσεις και πολιτικές πρακτικές, νέους «φράχτες» και φαινόμενα ρεβανσιισμού. Τα ανοιχτά σύνορα και η ελεύθερη μετακίνηση ανθρώπων και ιδεών, που για πολλούς συμβόλιζαν την ίδια την ουσία του 1989, αμφισβητήθηκαν και βρίσκουν πλέον ισχυρή αντίσταση, ειδικά στις χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού,³ όπως είδαμε πρόσφατα στα σύνορα της Πολωνίας.

Αυτή η κατάληξη ασφαλώς δεν είναι τυχαία, αλλά συνδέεται άμεσα με την έκρηξη του εθνικισμού που σημειώθηκε παντού στην Ευρώπη μετά το 1989 ή, πιο σωστά, την έκρηξη των εθνικών διαχωριστικών γραμμών και της επιστροφής στις εθνικές ταυτότητες και ιστορίες – ειδικά στις χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού,⁴ όπου ο Έντσο Τραβέρσο διαπιστώνει «μια νέα εθνοποίηση της συλλογικής μνήμης».⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, το κλείσιμο των λογαριασμών με το τραυματικό παρελθόν –το ναζιστικό ή το κομμουνιστικό– αποτέλεσε προτεραιότητα για τις ηγεσίες των κρατών της γηραιάς ηπείρου που θέλησαν άμεσα να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με την ιστορία, αντικαθιστώντας συχνά την αντιφασιστική μνήμη με αυτή της Σοά,⁶ ώστε να ενταχθούν το συντομότερο δυνατό στη χορεία της δημοκρατικής και καπιταλιστικής Δύσης.

Η μνήμη του Ψυχρού Πολέμου και του υπαρκτού σοσιαλισμού στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο

Πολλοί, βέβαια, το 1989 είχαν δει με καχυποψία, αν όχι με τρόμο, την προοπτική της επανένωσης της Γερμανίας. Το σύνθημα στο πλακάτ «Wir sind ein Volk» (Είμαστε ένας λαός), ένα από τα πιο αναγνωρίσιμα και προβεβλημένα σύμβολα του μουσείου, αντικατέστησε το μέχρι εκείνη τη στιγμή σύνθημα «Wir sind das Volk» (Είμαστε ο λαός), που ακουγόταν στην Ανατολική Γερμανία την περίοδο της πτώσης του Τείχους. Αυτό σηματοδοτούσε τη μετάβαση της Γερμανίας σε μια φάση επαναπροσδιορισμού της εθνικής της ταυτότητας με όρους ενσωμάτωσης, τους οποίους βέβαια έθεσε η δυτική πλευρά, προσπαθώντας άμεσα να αποκηρύξει το

2. *Mehr Fortschritt wagen, Bündnis für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit*, Koalitionsvertrag 2021-2025 zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD), Bündnis 90 / Die Grünen und den Freien Demokraten (FDP), 2021, 124-125.

3. Βλ. Paul Betts, «1989 at Thirty: A Recast Legacy», *Past and Present* 244, τχ. 1 (Αύγουστος 2019): 271-305, 272.

4. Στο ίδιο, 286-287.

5. Enzo Traverso, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης: Ερμηνεύοντας τις βιαιότητες του 20ού αιώνα*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (γαλλική έκδ. 2011· Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2016), 325-326.

6. Στο ίδιο, 313, 319.

«αμαρτωλό» κομμουνιστικό παρελθόν – αφού είχε εκκαθαριστεί εντωμεταξύ το ναζιστικό. Καθίσταται επομένως σαφές ότι δεν μπορούμε να δούμε τη μνήμη του κομμουνισμού στη Γερμανία ξεκομμένη από αυτή του ναζισμού.

Ωστόσο, το καράβι της «Ευρώπης» (sic), δηλαδή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αποτελούσε ακόμα ένα σήμα κατατεθέν του μουσείου, με το οποίο η Γερμανία συνέδεε την ιστορία της, σάλπαρε σε αχαρτογράφητα νερά και κανείς δεν γνώριζε προς τα πού πηγαίνει, όπως δηλώθηκε χαρακτηριστικά στην έκθεση φωτογραφίας του 2009 με τίτλο «1989: Εικόνες μιας εποχής σε μετάβαση». Η Γερμανία έπρεπε, συνεπώς, από τη μια πλευρά να αντιμετωπίσει το παρελθόν της και να προχωρήσει στο εσωτερικό στην ομαλή ενοποίηση, ενσωμάτωση και επαν-«εθνικοποίηση» των πληθυσμών της, σε μια προσπάθεια διπλής μνημονοποίησης των δύο τραυματικών ιστοριών του 20ού αιώνα και διαμόρφωσης μιας ενιαίας ιστορικής αφήγησης,⁷ και από την άλλη πλευρά να πείσει τους γείτονες –υπάρχει ειδική σχετική αναφορά στη νέα προγραμματική συμφωνία– ότι δεν πρόκειται να επαναλάβει τα τραγικά λάθη και γεγονότα του ένοχου παρελθόντος.

Ασφαλιστική δικλείδα υπήρξε, όπως είπαμε, η ένταξη στην Ευρώπη-Ευρωπαϊκή Ένωση και για τον λόγο αυτό δόθηκε ιδιαίτερη σημασία, τουλάχιστον τα πρώτα είκοσι χρόνια, στην προβολή μιας ενωμένης και ειρηνικής Ευρώπης, μέσα από πλήθος σχετικών εκθέσεων στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο. Η σχέση με την Ευρώπη, κυρίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο,⁸ ήταν κομβικής σημασίας, σύμφωνα και με την ιδρυτική διακήρυξη του μουσείου, για «την ερμηνεία και την κατανόηση της κοινής ιστορίας Γερμανών και Ευρωπαίων».⁹ Η σημασία της Ευρώπης είναι μέχρι σήμερα κομβικής σημασίας, όπως αποδεικνύει μεταξύ άλλων το γεγονός ότι η λέξη «Ευρώπη» αναφέρεται πάνω από 250 φορές στην προγραμματική συμφωνία της νέας κυβέρνησης του «σηματοδότη».¹⁰

Η δεκαετία του 1980, όμως, ήταν η δεκαετία της κυριαρχίας των συντηρητικών χριστιανοδημοκρατών, η δεκαετία κατά την οποία άρχισε για πρώτη φορά να γίνεται και πάλι λόγος για γερμανικό έθνος και για γερμανική εθνική ιστορία. Υπήρξε, συνεπώς, προτεραιότητα για τη Γερμανία να διαχειριστεί συγχρόνως ένα διττό τραυματικό παρελθόν το οποίο στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο εκφράστηκε με

7. Βλ. Caroline Pearce, «An Unequal Balance? Memorializing Germany's "Double Past" since 1990», στο *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989*, επιμ. Nick Hodgkin και Caroline Pearce (Ρότσεστερ, Νέα Υόρκη: Camden House, 2011), 172-198.

8. Βλ. Peter Aronsson και Emma Bentz, «National Museums in Germany: Anchoring Competing Communities», στο *Building National Museums in Europe 1750-2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28-30 April 2011*, επιμ. Peter Aronsson και Gabriella Elgenius, EuNaMus Report 1 (Λίνκεπινγκ, Σουηδία: Linköping University Electronic Press, 2011), 349-354, https://ep.liu.se/en/conference-article.aspx?series=&issue=64&Article_No=15.

9. Όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του μουσείου.

10. *Mehr Fortschritt wagen*, 130-131.

πλήθος εκθέσεων. Η πρώτη που διοργανώθηκε από τον νέο φορέα στο Βερολίνο, στο κτίριο Μάρτιν Γκρόπιους Μπάου με διάρκεια από την 1η Σεπτεμβρίου μέχρι την 1η Οκτωβρίου του 1989, λίγες μόνο μέρες πριν από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, είχε τον ενδεικτικό τίτλο «1 Σεπτεμβρίου '39: Μια προσπάθεια συμπίεσης με τη μνήμη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου», ενώ οι υπόλοιπες που ακολούθησαν με θέμα την περίοδο 1933-1945¹¹ ξετυλίγουν τη γερμανική οπτική πρόσληψη της ιστορίας με όχημα τη μνήμη του πολέμου και τη νίκη των δυτικών δυνάμεων. Πρόκειται για εκθέσεις όπως οι «Αιχμάλωτοι πολέμου» του 1990, «Τέχνη και εξουσία στην Ευρώπη των δικτατόρων, 1930-1945» του 1996, «Τέχνη και προπαγάνδα» του 2007, «1 Σεπτεμβρίου '39 Γερμανοί και Πολωνοί» του 2009 κ.ά., εκθέσεις που παρουσιάζουν κατά κύριο λόγο μια αντιαπολυταρχική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία ο ναζισμός και ο κομμουνισμός ταυτίζονταν, ενώ η ίδια προσέγγιση ακολουθήθηκε επίσης στην αναπλαισίωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης μετά το 1990.¹²

Σε εκείνες τις πρώτες εκθέσεις, συνεπώς, ανιχνεύονται τα δείγματα μιας προσπάθειας να επανεθνικοποιηθεί η Γερμανία μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο και στην ευρωπαϊκή παράδοση, κάτι που τέθηκε σε πλήρη εξέλιξη αμέσως μετά την επανένωση. Η στάση αυτή στη σχέση της Ευρώπης με τη Γερμανία θα συμπυκνωθεί τελικά στη μόνιμη συλλογή που θα εγκαινιαστεί το 2006. Ο χαρακτήρας που έλαβε αντιστοιχεί σε μια εθνική αφήγηση –χωρίς να αναφέρεται πουθενά ο όρος «εθνική»– της οποίας οι απαρχές εντοπίζονται στον 1ο αιώνα π.Χ. και φτάνουν, μέσα από μια αδιάκοπη διαδρομή δύο χιλιάδων χρόνων γερμανικής τέχνης και ιστορίας, μέχρι τις ημέρες μας περίπου, ανακαλύπτοντας εκ νέου ή, καλύτερα, ξαναθυμίζοντας στους Γερμανούς και στον υπόλοιπο κόσμο την ύπαρξη μιας γερμανικής εθνικής ταυτότητας κατά τα πρότυπα της κατασκευής των εθνών και των μουσείων του 19ου αιώνα.

Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι αμέσως με την πτώση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας έκλεισαν όλα τα τμήματα στα ιστορικά μουσεία των πόλεων της Ανατολικής Γερμανίας που μνημόνευαν το προηγούμενο κομμουνιστικό καθεστώς και μια διαιρεμένη χώρα. Έκλεισαν ακόμα και οι τόποι μνήμης που σχετίζονταν με την αντιφασιστική νίκη στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον ρόλο των Σοβιετικών, και εξαφανίστηκαν ή μετακινήθηκαν από τον δημόσιο χώρο, ακόμα και από τα μουσεία τέχνης όπως είδαμε, πολλά από τα αντικείμενα και τα μνημεία

11. Βλ. τον κατάλογο των εκθέσεων από το 1988 μέχρι το 2006 στο «Ausstellungen», *Das Deutsche Historische Museum-Magazin* (Βερολίνο: Deutsches Historisches Museum, 2006), 41-45.

12. Βλ. Pearce, «An Unequal Balance?», 174-177.

που συνδέονταν με τον πολιτισμό του προηγούμενου καθεστώτος¹³ – όπως συνέβη, για παράδειγμα, με το σοβιετικό μνημείο στη Δρέσδη που από το κέντρο της πόλης μετακινήθηκε βορειότερα, στα περίχωρα, ενώ βέβαια μνημεία που βρίσκονταν ήδη στην περιφέρεια δεν «ενοχλούνται», όπως το μνημειακό συγκρότημα του Treptow Park.

Αυτό που επίσης έμεινε στη δημόσια σφαίρα, ήταν η καθημερινή ζωή της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ένα φαινομενικά ουδέτερο ιστορικό υλικό, που αποτέλεσε από πολύ νωρίς αντικείμενο ερασιτεχνικού συλλεκτικού και γρήγορα τουριστικού και οικονομικού ενδιαφέροντος, όπως αποδεικνύει επίσης η ίδρυση ιδιωτικών μουσείων και συλλογών στη δεκαετία του 1990.¹⁴ Αποτέλεσε, όμως, αντικείμενο ενδιαφέροντος και του επίσημου κράτους, όπως δείχνουν οι δεκάδες περιοδικές εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τον εορτασμό των δέκα χρόνων από την «Αλλαγή». Με αυτή την «υποκουλτούρα» θα ασχοληθούν οι περιοδικές εκθέσεις του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου, αλλά και η συλλογή που στεγάζεται από το 2006 στον άλλοτε μεθοριακό σταθμό του Tränenpalast,¹⁵ σε μια προφανή προσπάθεια να καθοδηγηθεί αυτή η «νοσταλγία» σε ζητήματα αθώα και εύκολα στη δημόσια διαχείριση,¹⁶ με τόνο φυσικά επικριτικό και υποτιμητικό για το προηγούμενο καθεστώς.¹⁷ Το γεγονός, μάλιστα, ότι τα δύο κεντρικά ομοσπονδικά ιστορικά μουσεία στο Βερολίνο και τη Βόννη αναπλαισιώνουν την ιστορία της εποχής του Ψυχρού Πολέμου ως ιστορία της καθημερινής ζωής και κουλτούρας, σε αντιδιαστολή με την ίδρυση των ερευνητικών ινστιτούτων σύγχρονης ιστορίας σε πόλεις της πρώην Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (Λειψία και Δρέσδη) καταδεικνύει την προσέγγιση της πρόσφατης ιστορίας και της διαχείρισης της μνήμης της, η οποία σε κεντρικό επίπεδο ασχολείται με την αναπαράσταση ατομικών ή τοπικών ιστοριών και αφήνει τη διαπραγμάτευση ιδεολογικών και πολιτικών

-
13. Βλ. Andreas Ludwig, «Musealisierung der Zeitgeschichte: Die DDR im Kontext», *Deutschland Archiv*, τχ. 44 (2011): 604-613, 607-608, και του ίδιου, «Discursive Logics in the Material Presentation of East German History: Exhibitions and History “Ten Years After”», εισήγηση στο συνέδριο «Ten Years After – German Unification», 2 Δεκεμβρίου 1999, στο University of Michigan, Ann Arbor, 2-3· Daphne Berdahl, «Expressions of Experience and Experiences of Expression: Museum Re-Presentations of GDR History», *Anthropology and Humanism* 30, τχ. 2 (2005): 156-170, <https://is.muni.cz/el/cus/jaro2015/CZS04/rd/Berdahl--GDR-Museum-Representations-AH-2005.pdf>.
 14. Βλ. Andreas Ludwig, «Representations of the Everyday and the Making of Memory: GDR History and Museums», στο *Remembering the German Democratic Republic, Divided Memory in a United Germany*, επιμ. David Clarke και Ute Wölfel (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2011), 37-53, <https://doi.org/10.1057/9780230349698>.
 15. Βλ. Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, «Tränenpalast Berlin», επίσκεψη 17 Νοεμβρίου 2021, <https://www.hdg.de/traenenpalast>.
 16. Βλ. Chloe Paver, «Exhibiting Negative Feelings: Writing a History of Emotions in German History Museums», *Museum and Society* 14, τχ. 3 (Ιούλιος 2017): 397-411, 402, <https://doi.org/10.29311/mas.v14i3.681>.
 17. Βλ. Ludwig, «Discursive Logics in the Material Presentation of East German History», 5-10.

προβλημάτων σε επίπεδο κρατιδίων.¹⁸ Τα αντικείμενα, βέβαια, που θα εκτεθούν στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, και τα οποία τελικά θα αποτελέσουν μέρος της μόνιμης συλλογής ύστερα από υπόδειξη της «Επιτροπής εμπειρογνομόνων για τη δημιουργία ενός ιστορικού δικτύου για την “Επανεξέταση-Συμβιβασμό με τη δικτατορία του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας”», δεν παρουσιάζονται ως μέρος της ζωντανής ιστορίας της ενωμένης Γερμανίας ή ως αφορμή για αναστοχασμό για τη σοσιαλιστική κοινωνία. Αντίθετα, εντάσσονται σε μια αποσπασματική και περιορισμένη ερμηνεία μιας καθημερινότητας μέσα σε ένα καθεστώς δικτατορίας και θεωρούνται στοιχείο μιας ιστορίας σύγκρουσης και αντίστασης στο καθεστώς.¹⁹ Ο «κομμουνισμός» και στην περίπτωση της Γερμανίας, όπως σημειώνει ο Τραβέρσο, «δεν εξετάζεται πια (δεν ιστορικοποιείται ή δεν μνημονεύεται) παρά μόνο στην ολοκληρωτική του διάσταση».²⁰

Για αυτό και οι επιμελητές των εκθέσεων αντιμετώπιζαν τα εκθέματά τους περισσότερο ως λείψανα και υλικά κατάλοιπα στο πλαίσιο μιας διδακτικής διαδικασίας, οργανωμένης από τους δυτικούς, τους «Wessis», με σκοπό να αποτραπεί η επανάληψη μιας καταδικαστέας εποχής σε παρακμή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στάθηκε η μνημειώδης έκθεση του 2005 «Οι μύθοι των εθνών», όπου έγινε συστηματική προσπάθεια να αποδομηθούν οι μύθοι της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας και να παρουσιαστεί ένα καθεστώς που βασίστηκε στη λήθη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και στη χρήση αποκλειστικά της αντιφασιστικής μνήμης ως ιδρυτικού του μύθου. Πουθενά, φυσικά, δεν εμφανίζεται η ευθύνη των δυτικών για την υποτίμηση των αξιών και των επιτευγμάτων των ανατολικών, οι οποίοι είδαν τους κόπους τους να χάνονται μετά το 1989 και τις περιουσίες τους να απομειώνονται.²¹ Εξαίρεση αποτελεί η έκθεση «Καθημερινότητα και ενοποίηση: Το πορτρέτο μιας κοινωνίας σε μετάβαση» του 2015, όπου όμως δίνεται έμφαση αποκλειστικά στις ψυχολογικές και τις συναισθηματικές συνέπειες της αλλαγής και στα πρακτικά προβλήματα των Ανατολικογερμανών. Οι εκθέσεις της δεκαετίας του 1990, από την άλλη, «Σταθμοί ζωής στη Γερμανία, 1900-1993», με ειδικό τμήμα για τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, «Συνάδελφοι πολίτες της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας» (1993), «Σύγχρονες: Η διαιρεμένη Γερμανία του '60» (1994), «Αποστολή: Τέχνη. Οι εικαστικοί καλλιτέχνες στη Λαοκρατική Δημοκρατία Γερμανίας μεταξύ αισθητικής και πολιτικής» (1995) και «Κομματική

18. Στο ίδιο, 11-14.

19. Βλ. Irmgard Zündorf, «DDR-Museen als Teil der Gedenkkultur in der Bundesrepublik Deutschland», *Jahrbuch für Kulturpolitik*, τχ. 9 (2009): 139-145, 140.

20. Βλ. Traverso, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης*, 308.

21. Βλ. Paver, «Exhibiting Negative Feelings», 403-404.

αποστολή: Μια νέα Γερμανία» (1997) αντιμετώπιζαν στην καλύτερη περίπτωση την Ανατολική Γερμανία ως τόπο ξένο, ως ιστορικό τοτέμ που έχει οριστικά περάσει στο παρελθόν και στην αχρηστία, ενώ άλλες, όπως η «Γερμανία στον Ψυχρό Πόλεμο, 1945-1963» (1993), παρουσίαζαν έμμεσα το προηγούμενο καθεστώς ως την πιο αρνητική σελίδα της γερμανικής ιστορίας απέναντι στο οικονομικό και δημοκρατικό θαύμα της Δυτικής Γερμανίας.

Η προσέγγιση αυτή συνεχίστηκε αμέσως μετά τα εγκαίνια της μόνιμης συλλογής το 2006, ύστερα από μια παύση περίπου μίας δεκαετίας, κατά την οποία υποχώρησε το ενδιαφέρον για τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας, όπως αποδεικνύουν μεταξύ άλλων οι χλιαροί εορτασμοί του 1999 για τα δέκα χρόνια από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, ενώ δόθηκε έμφαση στη σχέση με την Ευρώπη και στην κοινή ταυτότητα των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενόψει φυσικά και της ενσωμάτωσης των νέων κρατών εξ ανατολών. Στην προοπτική της νέας στρογγυλής επετείου του 2009, εμφανίστηκε με μεγαλύτερη πλέον σφοδρότητα η ερμηνεία ενάντια στη λεγόμενη «δικτατορία του σοσιαλισμού», όπως απαιτούσαν άλλωστε οι νέοι συσχετισμοί μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τέτοιες ήταν εκθέσεις όπως «Η κομματική δικτατορία και η καθημερινότητα στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας» του 2007, η οποία προσπαθούσε να απαντήσει σε ερωτήματα σαν το «πώς κατάφεραν οι πολίτες της ΛΔΓ να αντεπεξέλθουν στην καθημερινότητά τους;» ή το «πώς απέφυγαν τις επιβολές της δικτατορίας και την ιδεολογία της;»· η έκθεση «Τέχνη και Ψυχρός Πόλεμος» (2009-2010), όπου παρουσιαζόταν η διάσταση ελεύθερης και στρατευμένης τέχνης, και η έκθεση «Focus DDR» του 2012, που παρουσίαζε την προπαγάνδα της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, καθώς και πτυχές του κόσμου της εργασίας και της καθημερινότητας. Η έκθεση φυσικά με τίτλο «Η επιθυμία για ελευθερία» του 2012 προσέγγισε το θέμα της «υπέρβασης των ορίων και των διαιρέσεων», σε μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η Ευρώπη ενωμένη χωρίς την παρουσία του Τείχους του Βερολίνου και των διαχωριστικών φραγμών που είχαν επιβάλει οι ανατολικοί, ενώ αυτή του 2017 με τίτλο «Ο κομμουνισμός στην εποχή του», εστίαζε αποκλειστικά στον απολυταρχικό χαρακτήρα και τα θύματά του στον 20ό αιώνα, μια έκθεση σε συνεργασία με το Ομοσπονδιακό Ίδρυμα για την Επανεκτίμηση της Δικτατορίας του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος.

Μέγαρο της Δημοκρατίας μέχρι το 2006 και Φόρουμ Χούμπολτ

Στη Γερμανία της εκ νέου διαιρεμένης μνήμης,²² γίνεται προσπάθεια και στο πεδίο της δημόσιας αρχιτεκτονικής «να αντιμετωπιστεί και να εξαλειφθεί το ακόμα απειλητικό, όπως φαίνεται, αίσθημα της “Οσταλγίας” για τους όποιους νοσταλγούς του σοσιαλιστικού παρελθόντος», όπως σημειώνει ο Ανδρέας Γιακουμακάτος, καθώς «έχει ξεκινήσει αργά αλλά σταθερά η πορεία οικοδόμησης μιας νέας εθνικής αφήγησης μέσω της αρχιτεκτονικής».²³ Πρόκειται για μια προσπάθεια να απαλειφθεί η μνήμη «της εθνικής τραγωδίας του 20ού αιώνα και των ευθυνών που τη συνόδευσαν, παράλληλα με την ακύρωση σαράντα ετών Ιστορίας του άλλου μισού της χώρας, της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας»,²⁴ και μαζί της αντιφασιστικής μνήμης. Την ώρα που η ιστορία της ΛΔΓ έμπαινε στο μουσείο²⁵ και τα πολιτισμικά αγαθά της μετατρέπονταν σε αναμνηστικά και σουβενίρ «ενός αποτυχημένου σοσιαλιστικού μοντερνισμού»,²⁶ ακόμα και η αρχιτεκτονική λύση για την επέκταση του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου, που επιλέχθηκε το 2003 σε σχέδια του αμερικανοκινέζου I. M. Πέι και την υποστήριξε η πλειοψηφία των πολιτών και των πολιτικών δυνάμεων, παρέπεμπε στον προπολεμικό μοντερνισμό και τη Βαϊμάρη. Πρόκειται για έναν ιστορικό μοντερνισμό που επιβλήθηκε προκειμένου να συνδεθεί με έναν ιστορισμό τον οποίο βλέπουμε και σε άλλα κτίρια του Βερολίνου, αναζητώντας τις ρίζες στην προπολεμική περίοδο και ακόμα πιο πίσω, στην αυτοκρατορική περίοδο, αποτελώντας χρήσιμο «εργαλείο ιδιαιτέρως της νέας γερμανικής ακροδεξιάς που, μέσω της ανακατασκευής ιστορικών κτιρίων, έχει εφεύρει έναν αποτελεσματικό μοχλό ιδεολογικής χειραγώγησης και απάλειψης των εγκλημάτων του 20ού αιώνα».²⁷

22. Βλ. Ronald Gebauer, «The Peaceful Revolution and its Aftermath: Collective Memory and the Victims of Communism in East Germany», *Historical Social Research* 35, τχ. 3 (2010): 163-171, 163-164.

23. Ανδρέας Γιακουμακάτος, «Η ανακατασκευή της αρχιτεκτονικής και η αναπαλαίωση της Ιστορίας», *Το Βήμα*, 13 Οκτωβρίου 2019, 42-43.

24. Στο ίδιο.

25. Βλ. Ludwig, «Musealisierung der Zeitgeschichte», 604-613.

26. Betts, «1989 at Thirty», 302.

27. Γιακουμακάτος, «Η ανακατασκευή της αρχιτεκτονικής», 42-43.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι ο σταθερός στόχος μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών ήταν η αποκατάσταση της δημόσιας εικόνας της χώρας, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, κάνοντας χρήση ενός πεδίου που φαινομενικά μόνο υπήρξε ιδεολογικά και πολιτικά ουδέτερο και ανεξάρτητο, όπως είναι αυτό της τέχνης και ειδικότερα των μουσείων. Η ενωμένη Γερμανία, λοιπόν, πέρασε από το τραύμα του διχασμού και της διαδικασίας επαναπροσδιορισμού και συμφιλίωσης με το παρελθόν, του δυσμετάφραστου όρου «Vergangenheitsbewältigung», σε μια αναθεωρητική και ηρωική, θα έλεγα, φάση μετά το 2002, με την εδραίωση της οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας της στην Ευρώπη και με την επιστροφή των συντηρητικών χριστιανοδημοκρατών, της πανίσχυρης όπως αποδείχτηκε Άνγκελα Μέρκελ – εκείνης που δήλωνε emphaticά, αλλά και απολύτως συμβολικά, στην ομιλία της για την 20ή επέτειο της Πτώσης του Τείχους μπροστά από την Πύλη του Βρανδεμβούργου ότι η 9η Νοεμβρίου «ήταν πραγματικά μια ευτυχής στιγμή για τους Γερμανούς και την Ευρωπαϊκή Ιστορία». Την ώρα που παρουσιαζόταν στη μόνη συλλογή του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου η θετική αφήγηση μιας ευρωπαϊκής Γερμανίας, μιας ενιαίας Γερμανίας και ενός γερμανικού έθνους, με δυτικά πρότυπα φυσικά, την ίδια ακριβώς στιγμή επικυρωνόταν μια στρατηγική λήθης, αλλά και συμψηφισμού, παραπέμποντας αδιακρίτως στο καθεστώς της Ανατολικής Γερμανίας, στο Ολοκαύτωμα, στον εθνικοσοσιαλισμό και στη μετανάστευση, όπως διαβάζουμε πάλι στις ημέρες μας στην προγραμματική συμφωνία της νέας κυβέρνησης. Θα κλείσω με κάτι που διάβασα μόλις χθες στο άρθρο του Γιάννη Μπαλαμπανίδη στην *Εφημερίδα των Συντακτών* με τίτλο «Ουτοπία που γέρασε απότομα», για τη σημασία της πτώσης του υπαρκτού σοσιαλισμού: «ο κομμουνισμός συνιστά ένα ιδεολογικό-πολιτικό πρόγραμμα που κλίνεται στον πληθυντικό [...] Η ιστορική αποτίμηση οφείλει να είναι αυστηρή από τη σκοπιά της δημοκρατίας και της χειραφέτησης [...] Αξίζει τον κόπο όμως να αναστοχαστούμε ένα τουλάχιστον κομμάτι αυτής της κληρονομιάς».²⁸

28. Γιάννης Μπαλαμπανίδης, «Ουτοπία που γέρασε απότομα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5 Δεκεμβρίου 2021, επίσκεψη 9 Δεκεμβρίου 2021, https://www.efsyn.gr/themata/thema-tis-efsyn/322261_oytopia-poy-gerase-apotoma.

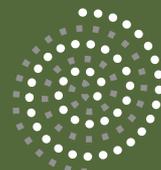
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Κώστας Κορρές

Η μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στο μουσείο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

<https://doi.org/10.12681/praktika.6874>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζικά

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στο μουσείο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας

Κώστας Κορρές

Εισαγωγή

Με άξονα αναφοράς τη δημόσια ιστορία, τις επίσημες πολιτικές μνήμης και τα ζητήματα ιστορικής ταυτότητας, το παρόν άρθρο εξετάζει τη μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού όπως αποτυπώνεται στο νεοσύστατο μουσείο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Εξετάζει επίσης την ιδεολογική άποψη που εκφράζει το μουσείο αυτό και πώς συγκροτείται μουσειολογικά, τόσο από τους φυσικούς εκθεσιακούς χώρους του όσο και από τον επίσημο ψηφιακό του ιστότοπο. Παράλληλα, ερευνά εάν η μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, όπως εκφράζεται από το μουσείο, συγκλίνει ή αποκλίνει από την επίσημη πολιτική μνήμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ιστορία του 20ού αιώνα.

Το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας αποτελεί το πρώτο υπερεθνικό εγχείρημα κατασκευής ενός πανευρωπαϊκού μουσείου με επίκεντρο την ευρωπαϊκή ιδέα και τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, και αποσκοπεί στην κατασκευή μιας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας και μνήμης του 20ού αιώνα, μέσω της μουσειοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της ιστορίας της.¹ Η επίσημη πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη μνήμη του 20ού αιώνα και τη μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού –από το 1989 και μετά την κατάρρευσή του–, ιδίως έπειτα από το 2004 και την ένταξη των κρατών του πρώην ανατολικού συνασπισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βασίζεται στην εξίσωση και την ταύτιση του ναζισμού και του κομμουνισμού, όπως περιγράφεται στο ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με θέμα τη «Σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης», που υιοθετήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2019.² Ο ιστορικός αναθεωρητισμός αυτού του τύπου εκφράζει την εξίσωση και την ταύτιση του ναζισμού και του κομμουνισμού, θεωρώντας τους ως κύριους εχθρούς των ευρωπαϊκών δημοκρατιών.

1. Hans-Gert Pöttering, *Προγραμματική ομιλία του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου*, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Πλήρη πρακτικά των συζητήσεων, Στρασβούργο, Τρίτη 13 Φεβρουαρίου 2007, Έκδοση ΕΕ, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-6-2007-02-13-ITM-003_EL.html.
2. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «Η σημασία της ευρωπαϊκής μνήμης για το μέλλον της Ευρώπης», 19 Σεπτεμβρίου 2019, Στρασβούργο, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EL.html.

Σε αυτό το πλαίσιο θα παρουσιάσουμε επιγραμματικά πώς δημιουργήθηκε το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, καθώς και την τοποθεσία και τον ρόλο που φιλοδοξεί να διαδραματίσει για τη μνήμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της μόνιμης έκθεσής του. Στη συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε με ποιους τρόπους αναπτύσσεται και συγκροτείται η ιδεολογική άποψη που εκφράζει το αφήγημα του μουσείου, αναλύοντας παραδείγματα από συγκεκριμένες ενότητες της έκθεσης που αναφέρονται στον 20ό αιώνα. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στην κριτική εξέταση εκθεμάτων που υποστηρίζουν την κοινή εχθρότητα των ευρωπαϊκών δημοκρατιών στον ολοκληρωτισμό, και ιδίως σε αυτές που αναφέρονται στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη κατά την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού.³

Περιγραφή του μουσείου και της μνήμης της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της μόνιμης έκθεσής του

Η τοποθεσία του Σπιτιού της Ευρωπαϊκής Ιστορίας βρίσκεται δίπλα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στις Βρυξέλλες. Ο Χανς Γκερτ Πέτερινγκ, πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του μουσείου και γερμανός συντηρητικός πολιτικός του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος, πρώην πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ιδρύματος Κόνραντ Αντενάουερ, υπήρξε το 2008 ο εμπνευστής του, έχοντας ως όραμα τη δημιουργία ενός μουσείου «Οίκου της Ευρωπαϊκής Ιστορίας» όπου «θα καλλιεργούνται μαζί η μνήμη της ευρωπαϊκής μας ιστορίας και το έργο της ευρωπαϊκής ενοποίησης».⁴ Το πρότυπο στο οποίο βασίστηκε η ιδέα ήταν το μουσείο Σπίτι της Ιστορίας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στη Βόννη,⁵ το οποίο δημιουργήθηκε το 1994 μετά την επανένωση της Γερμανίας, με διευθυντή τον ιστορικό Χανς Βάλτερ Χούτερ, ο οποίος αργότερα αναγορεύτηκε πρόεδρος της Επιτροπής των Ειδικών του Σπιτιού της Ευρωπαϊκής Ιστορίας.⁶

Σύμφωνα με την ιδρυτική διακήρυξή του, το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας εισάγει μια μουσειολογική καινοτομία, καθώς είναι το πρώτο μουσείο στην Ευρώπη όχι εθνικής αλλά πανευρωπαϊκής ιστορίας, και αποτελεί μια «δεξαμενή

3. Με τον όρο «υπαρκτός σοσιαλισμός» εννοούμε το πρότυπο της ιδεολογίας του κομμουνισμού που επιβλήθηκε ως καθεστώς στην Ανατολική Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έως την περίοδο 1989-1991, όταν κατέρρευσε.

4. Röttering, *Προγραμματική ομιλία του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου*.

5. Haus der Geschichte Bonn, <https://www.hdg.de/en/haus-der-geschichte>.

6. Wolfram Kaiser, Stefan Krankenhagen και Kerstin Poehls, *Exhibiting Europe in Museums: Transnational Networks, Collections, Narratives, and Representations* (Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Berghahn Books, 2014), 24.

της Ευρωπαϊκής μνήμης». ⁷ «Δεν είναι μια αναπαράσταση της πολλαπλότητας των εθνικών ιστοριών», αλλά ένα ιστορικό αφήγημα που παρουσιάζει την Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύγχρονη θεσμική κοινότητα αξιών, με έμφαση στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Αποσκοπεί στην παρουσίαση των ευρωπαϊκών οργανισμών «στην ανάδειξη της ποικιλομορφίας της ιστορίας της Ευρώπης και των κοινών της ριζών». ⁸

Η μόνιμη κύρια έκθεση, η οποία δημιουργήθηκε από διεθνή επιστημονική επιτροπή, ⁹ ακολουθεί την παραδοσιακή γραμμική χρονολογική αφήγηση από τη Γαλλική Επανάσταση έως τις μέρες μας, ενώ περιλαμβάνει και μια εισαγωγική ενότητα για τις «κοινές αξίες της Ευρώπης που πηγάζουν από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα». ¹⁰ Οικοδομείται γύρω από τα «Ορόσημα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης» και αποτελείται από έξι κύριες θεματικές ενότητες. Η έκθεση επικεντρώνεται στην ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου και του 20ού αιώνα, με ειδική έμφαση στην ιστορία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στόχος του είναι «να παρουσιάσει την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσα σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο» προκειμένου να «δώσει στους πολίτες την ευκαιρία να προβληματιστούν για το παρόν». Με άλλα λόγια, το μουσείο παρουσιάζει την επίσημη ιστορία και μνήμη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενισχύοντας την ευρωπαϊκή ταυτότητα των πολιτών της. ¹¹

Πρώτο μουσειολογικό παράδειγμα: Τρίτη θεματική ενότητα «Η Ευρώπη σε ερείπια: 1914-1945», υποενότητα «Ολοκληρωτισμός εναντίον δημοκρατίας»

Η ενότητα ξεκινά με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου το 1914 ως σημείου καμπής της Ευρώπης και μετά την αναφορά στην Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, με την ΕΣΣΔ να περιγράφεται σχηματικά και μονοσήμαντα ως «η πρώτη κομμουνιστική δικτατορία και ως καθεστώς που βασίστηκε στη μαζική τρομοκρατία», ¹²

7. House of European History and European Union, *House of European History: Pocket Guide. Permanent Exhibition* (Λουξεμβούργο: Publications Office of the European Union, 2017).

8. House of European History and European Union, *House of European History: Learn about the EU in 12 steps. Permanent Exhibition* (Λουξεμβούργο: Publications Office of the European Union, 2017).

9. Στη διεθνή επιστημονική επιτροπή του μουσείου Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας συμμετέχει και η αμφιλεγόμενη ιστορικός Maria Schmidt, δεξί χέρι του ακροδεξιού πρωθυπουργού της Ουγγαρίας Βίκτορ Όρμπαν και διευθύντρια του κατεχοχόν αντικομμουνιστικού μουσείου Σπίτι του Τρόμου στη Βουδαπέστη.

10. Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Οικοδομώντας το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας* (Βρυξέλλες: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2013).

11. Andrea Mork, «Content-Creating an Exhibition with European Dimension: The Narrative», στο *Creating the House of European History*, επιμ. Andrea Mork και Perikles Christodoulou (Λουξεμβούργο: Publications Office of the European Union, 2018).

12. House of European History and European Union, *House of European History: Learn about the EU*.

και καταλήγει στην ανάδυση του κομμουνισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, οι οποίοι νοούνται ως εχθροί του κοινοβουλευτισμού και ένοχοι για την κατάλυση των δημοκρατιών. Με άλλα λόγια, η αρχή των δεινών της Ευρώπης τοποθετείται στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και έχει ως κύρια αιτία την Οκτωβριανή Επανάσταση, θέση που παραπέμπει ιστοριογραφικά στο αντικομμουνιστικό «παράδειγμα του ολοκληρωτισμού» των αναθεωρητών ιστορικών Φρανσουά Φυρέ, Στεφάν Κουρτουά και Ερνστ Νόλτε.¹³ Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, που ήταν ιδιαίτερα καταστροφικός στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη –και στις χώρες όπου επιβλήθηκε στη συνέχεια ο υπαρκτός σοσιαλισμός από τους Σοβιετικούς– παρουσιάζεται σαν να οφείλεται κατεξοχήν στον σταλινισμό και στον εθνικοσοσιαλισμό.¹⁴

Ειδικότερα η υποενότητα «Ολοκληρωτισμός και δημοκρατία» καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της εκθεσιακής ενότητας στην αίθουσα, με την παράλληλη παρουσίαση των δύο καθεστώτων, που αναπαριστούνται ως εξίσου βίαια, καταπιεστικά και ολοκληρωτικά. Το μουσειολογικό πλαίσιο είναι συγκριτικό και αντιπαρολογικό: ο σταλινισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός μουσειολογικά προσεγγίζονται παράλληλα ως προς την ιδεολογία τους, τον ηγέτη τους, την οικονομία τους και τη μαζική τρομοκρατία που άσκησαν.¹⁵

Σύμφωνα με τον ούγγρο ιστορικό Πίτερ Άπορ, η απεικόνιση του σοβιετικού κομμουνισμού αποκλειστικά ως ολοκληρωτικού καθεστώτος σε αντιστοιχία με τον ναζισμό αποτελεί μια προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης να μεταμορφώσει τα γκουλάγκ σε αντι-Άουσβιτς, κατασκευάζοντας με αυτό τον τρόπο ένα νέο συμφηφιστικό «ολοκληρωτικό παράδειγμα», στο πλαίσιο του οποίου η ιστορία του κομμουνισμού θα γίνεται κατανοητή μόνο ως αλληλοσυμπληρωματική της ιστορίας του ναζισμού, αντιπροσωπεύοντας από κοινού το δίπολο της καταστροφής της δημοκρατίας και του ευρωπαϊκού πολιτισμού κατά τον 20ό αιώνα.¹⁶

13. Mike Haynes και Jim Wolfreys, επιμ., *History and Revolution: Refuting Revisionism* (Λονδίνο: Verso, 2007).

14. House of European History and European Union, *House of European History: Guidebook. Permanent Exhibition* (Λουξεμβούργο: Publications Office of the European Union, 2017).

15. Κώστας Κορρές, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις τραυματικές μνήμες του 20ού αιώνα με πλαίσιο αναφοράς το νεοσύστατο μουσείο “Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας”», στο *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση*, επιμ. Γιώργος Κόκκινος και Παναγιώτης Γατσωτής (Αθήνα: Πεδίο, 2021), 422-446.

16. Peter Apor, «Master Narratives of Contemporary History in Eastern European National Museums», στο *Great Narratives of the Past: Traditions and Revisions in National Museums. Conference Proceedings from EuNaMus, European National Museums. Identity Politics, The Uses of the Past and the European Citizen*, 2011, επιμ. Dominique Poulot, Felicity Bodenstein και José María Lanzarote Guiral (Λίνκεπινγκ, Σουηδία: Linköping University Electronic Press, 2012), 569-585.

Δεύτερο μουσειολογικό παράδειγμα: Τέταρτη θεματική ενότητα «Ανοικοδόμηση της διαιρεμένης ηπείρου: 1945-δεκαετία του 1970», υποενότητα «Ψυχρός Πόλεμος»

Σε αυτή τη θεματική ενότητα το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας προβάλλει τον διχασμό της ηπείρου ανάμεσα στις δύο παγκόσμιες υπερδυνάμεις, τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «υπό τον φόβο του κομμουνισμού οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες με την υποστήριξη των ΗΠΑ επέλεξαν τον δρόμο της συνεργασίας σε υπερεθνικό επίπεδο». ¹⁷ Αντίθετα, περιγράφοντας τον υπαρκτό σοσιαλισμό υπογραμμίζει ότι «στην Ανατολική Ευρώπη, η απελευθέρωση σήμανε την αντικατάσταση της ναζιστικής τυραννίας από μια κομμουνιστική δικτατορία υπό σοβιετικό έλεγχο», ¹⁸ ως αποτέλεσμα των διασκέψεων των αρχηγών των νικητριών συμμαχικών δυνάμεων στη Γιάлта, την Κριμαία και το Πότσδαμ της Γερμανίας το 1945. Σύμφωνα με το αφήγημα του μουσείου, ως μια από τις απαρχές του Ψυχρού Πολέμου παρουσιάζεται η ανάπτυξη και η δοκιμή της πρώτης ατομικής βόμβας από τους Σοβιετικούς το 1949, γεγονός που προκάλεσε βαθιά δυσπιστία και κατάπληξη στη Δύση, ενώ δίχασε την Ευρώπη υπό την απειλή της πυρηνικής εξολόθρευσης σε κατάσταση παγκόσμιου Ψυχρού Πολέμου. ¹⁹ Στη συνέχεια υποστηρίζεται ότι η Ευρώπη έγινε το επίκεντρο του Ψυχρού Πολέμου, ο οποίος διεύρυνε την ελπίδα για την ένωση των κρατών της Δυτικής Ευρώπης, καθώς εντεινόταν διαρκώς η αίσθηση του εγκλωβισμού της ηπείρου μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων. Σταδιακά από το 1948 έως και το 1952, αναδύθηκε η ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης ως τρίτης δύναμης, ιδέα που άνοιξε τον δρόμο για τη διασυννοριακή συνεργασία και τη δημιουργία του Συμβουλίου της Ευρώπης στη Χάγη, η οποία είχε και την υποστήριξη από τις ΗΠΑ με το Σχέδιο Μάρσαλ, το 1948.

Όσον αφορά τη μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού κατά την πρώτη περίοδο αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, γίνεται αναφορά στη μεταπολεμική σταλινική καταπίεση στην Ανατολική Ευρώπη. ²⁰ Στη συνέχεια, μέχρι και τη δεκαετία του 1960, γίνεται αναφορά στην κατασκευή του Τείχους του Βερολίνου και παρουσιάζονται μέσω φωτογραφιών και προσωπικών αντικειμένων τόσο η βίαιη στρατιωτική καταστολή της Ουγγρικής Εξέγερσης στη Βουδαπέστη το 1956, όσο και η συντριβή της «Άνοιξης της Πράγας» από τον σοβιετικό Κόκκινο Στρατό που εισέβαλε στην Τσεχοσλοβακία το 1968 και κατέπνιξε στο αίμα την απόπειρα με-

17. House of European History and European Union, *House of European History: Guidebook*.

18. Mork, «Content-Creating an Exhibition with European Dimension».

19. Στο ίδιο.

20. Στο ίδιο. Χαρακτηριστικά, ως στοιχείο της σταλινικής καταπίεσης στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, δηλαδή στην Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Ανατολική Γερμανία, αναφέρονται η βία, οι μαζικές συλλήψεις, οι μη δημοκρατικές εκλογές με παραποίηση των εκλογικών αποτελεσμάτων, οι εκτελέσεις πολιτικά διαφωνούντων κ.ά.

ταρρυθμίσεων, φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού της χώρας. Με άλλα λόγια, παρουσιάζεται κυρίως η αρνητική μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού στον ανατολικό συνασπισμό.

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο συνασπισμών στην Ευρώπη τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 παρουσιάζεται πάντα σε αντιπαραβολικό μουσειολογικό πλαίσιο και δίνεται έμφαση στη σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης για τους περισσότερους Ευρωπαίους ως αποτέλεσμα της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη συντελεί στη θέσπιση του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη για πρώτη φορά στην ιστορία, ενώ αυτές οι σημαντικές εξελίξεις φέρνουν τη βελτίωση στους τομείς της στέγασης, της παιδείας, της υγειονομικής περίθαλψης και των κοινωνικών υπηρεσιών τόσο στη Δυτική όσο και στην Ανατολική Ευρώπη. Το μουσείο, βέβαια, αναδεικνύει «μεγάλες και καταφανείς διαφορές ανάμεσα στις οικονομίες της αγοράς της Δυτικής Ευρώπης και τις κρατικά ελεγχόμενες οικονομίες» των κρατών του υπαρκτού σοσιαλισμού,²¹ παρουσιάζοντας τη μειωμένη αγοραστική δύναμη και την περιορισμένη πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά που έχουν οι πολίτες των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, έναντι των πολιτών των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.

Το μουσειολογικό αφήγημα υπερθεματίζει τη βιομηχανική παραγωγή αγαθών, και ιδίως την εμφάνιση του μαζικού καταναλωτισμού, καθώς στην αρχή της ενότητας ο επισκέπτης παρακολουθεί σε μια τηλεοπτική συσκευή εποχής το μαγνητοσκοπημένο «Kitchen Debate» που πραγματοποιήθηκε το 1959 μεταξύ του προέδρου των ΗΠΑ Ρίτσαρντ Νίξον και του γενικού γραμματέα της ΕΣΣΔ Νικήτα Χρουστσόφ, οι οποίοι συνέκριναν καταναλωτικά αγαθά που πρόσφεραν στους πολίτες.²² Ύστερα το μουσείο αφιερώνει μια ολόκληρη αίθουσα και πέντε από τις οκτώ υποενότητες της τέταρτης θεματικής ενότητας για να εκθέσει καταναλωτικά αντικείμενα από τις δεκαετίες του 1950, του 1960 και του 1970 – από τρόφιμα και ρουχισμό μέχρι ηλεκτρικές συσκευές οικιακής χρήσης, όπως το ψυγείο, το πλυντήριο, η τηλεόραση και το τηλέφωνο, έπιπλα, ακόμα και ένα αυτοκίνητο Zastava– κυρίως από τον δυτικό, αλλά και από τον ανατολικό συνασπισμό. Ο υπερκαταναλωτισμός και ο τουρισμός σύμφωνα με το αφήγημα του μουσείου «σηματοδοτούν την έλευση της νεωτερικότητας στην Ευρώπη»,²³ ιδίως στη Δυτική, καθώς οι άνθρωποι των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού απαγορεύεται να ταξιδέψουν εκτός του σιδηρού παραπετάσματος.

21. House of European History and European Union, *House of European History: Guidebook*.

22. Αρετή Αδαμοπούλου, *Τέχνη και ψυχροπολεμική διπλωματία: Διεθνείς εικαστικές εκθέσεις στην Αθήνα (1950-1967)* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2019).

23. House of European History and European Union, *House of European History: Guidebook*.

Η ευρωπαϊκή συνεργασία των κρατών-μελών της Δυτικής Ευρώπης και κατόπιν η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση παρουσιάζονται από το μουσείο ως «παιδί του Ψυχρού Πολέμου» και ουτοπική ιδέα που μετατράπηκε σταδιακά σε έλλογη πράξη. Η μόνιμη κύρια έκθεση του μουσείου οικοδομείται γύρω από συνολικά δεκαπέντε «Ορόσημα της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης» από το 1948 έως και το 2009, και γύρω από επτά «ορόσημα» έως τη δεκαετία του 1970.²⁴

Τρίτο μουσειολογικό παράδειγμα: Πέμπτη θεματική ενότητα «Ραγισμένες βεβαιότητες: 1970-σήμερα», υποενότητες «Ο Κομμουνισμός υπό πίεση» και «Κοινή και διαιρεμένη ευρωπαϊκή μνήμη»

Σε αυτή τη θεματική ενότητα, το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας προβάλλει τις μεγάλες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στην Ευρώπη, ως αποτέλεσμα της εσωτερικής κρίσης και της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ήδη «από τη δεκαετία του 1970, οι σοσιαλιστικές χώρες βρίσκονταν σε οικονομική κρίση και το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού τους χειροτέρευε. Η έλλειψη τροφίμων, η συνεχής παρακολούθηση, η λογοκρισία, οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις ταξιδιών εκτός του κομμουνιστικού συνασπισμού προκαλούν απογοητεύσεις, εντάσεις, δημιουργούν οργή» και αντιφρονούντες.²⁵ Όπως υποστηρίζεται από το μουσείο, η αναγνώριση των ανθρωπινων δικαιωμάτων ως γενική αρχή στην Ευρώπη, «κυρίως με πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους αντιφρονούντες και τα αντιπολιτευτικά κινήματα στην Ανατολική Ευρώπη, όπως η Αλληλεγγύη (Solidarność), το εργατικό κίνημα στα ναυπηγεία του Γκντανσκ στην Πολωνία, καθώς άρχισαν να διεκδικούν περισσότερη ελευθερία, κοινωνική δικαιοσύνη και πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Τα κινήματα αυτά «οδήγησαν τελικά στις επαναστάσεις του 1989, στην πτώση του Τείχους του Βερολίνου και στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου»,²⁶ επιταχύνοντας τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και με την επανένωση της Γερμανίας το 1990, η οποία παρουσιάζεται ως ορόσημο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

24. Mork, «Content-Creating an Exhibition with European Dimension».

25. House of European History, «Shattering Certainties», <https://historia.europa.eu/en/exhibitions-and-events/permanent-exhibition/shattering-certainties#paragraph-end-of-the-boom>.

26. Anna Maria Huth, «The Revolutionary Year of 1989: A Chain of Events», στο *Creating the House of European History*, επιμ. Andrea Mork και Perikles Christodoulou (Λουξεμβούργο: Publications Office of the European Union, 2018).

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το 1989 παρουσιάζονται με δύο παράλληλους τρόπους από το μουσείο: πρώτον, μέσω μιας παράλληλης ταχύτητας μετάδοσης του γεγονότος από τα διεθνή τηλεοπτικά ΜΜΕ της εποχής, με επτά παράλληλες οθόνες που αναμεταδίδουν «ζωντανά» με τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων την κατάρρευση του καθεστώτος στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού,²⁷ δίνοντας έμφαση τόσο στην αλληλεπίδραση των χωρών μεταξύ τους όσο και στις παράλληλες πολιτικές αλλαγές· και, δεύτερον, μέσω μιας βιτρίνας με μουσειακά αντικείμενα και προσωπικές ιστορίες, όπως η ματωμένη μπλούζα ενός θύματος στη Ρουμανική Επανάσταση, το μικρόφωνο που χρησιμοποίησαν ο Λεχ Βαλέσα και η επιτροπή διαπραγμάτευσης του εργατικού συνδικάτου Αλληλεγγύη στην Πολωνία κατά τις διαπραγματεύσεις με την αντιπροσωπεία της πολωνικής κυβέρνησης, ή ακόμα και ένα κομματάκι του τείχους του Βερολίνου που έχει μετατραπεί σε σκουλαρίκι αντί για κάποιο σουβενίρ, δείχνοντας τη σημασία που είχε για καθέναν ξεχωριστά η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Όσον αφορά τη μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού από το 1989 και μετά, η ιστορική αφήγηση του μουσείου σημειώνει ότι με την «πτώση του απόρρητα αρχεία ήρθαν στο φως αποκαλύπτοντας γεγονότα, απωθημένες εμπειρίες και βιώματα των ανθρώπων του ανατολικού συνασπισμού, μεταβάλλοντας την οπτική και την ερμηνεία της Ιστορίας».²⁸ Το παράδειγμα του φακέλου της μετέπειτα βραβευμένης με Νόμπελ Λογοτεχνίας Χέρτα Μίλερ, όπως του πολτοποιημένου χαρτιού από τα αρχεία της μυστικής υπηρεσίας Στάζι στην Ανατολική Γερμανία, είναι μερικά από τα «μουσειακά ίχνη του παρελθόντος που ήρθαν στην επιφάνεια πρόσφατα και έφεραν στο φως την κρατική καταπίεση και κατασκοπεία στα κράτη του πρώην ανατολικού συνασπισμού».²⁹

Ειδικότερα στην υποενότητα «Κοινή και διαιρεμένη ευρωπαϊκή μνήμη», το ερώτημα «Τι είναι ευρωπαϊκή μνήμη;» έχει κεντρική σημασία για τους επιμελητές της έκθεσης, οι οποίοι κάνουν ιδιαίτερη αναφορά στην αναθεωρημένη μνήμη των κρατών του ανατολικού συνασπισμού από το 1989 και μετά. Άξονας αναφοράς είναι η δημόσια ιστορία και ως ενδεικτικά παραδείγματα προβάλλονται μνημεία, μουσεία και καλλιτεχνικά έργα, ως πεδία αντιπαράθεσης και δημόσιας διαμάχης, και εν δυνάμει ως εργαλεία αναθεώρησης της «καταπιεσμένης από το ολοκληρω-

27. Μέσω μοντάζ των δελτίων ειδήσεων παρουσιάζεται η ταχύτατη αλυσίδα των γεγονότων στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού τονίζοντας τη γεωμετρικά αυξανόμενη ταχύτητα με την οποία ξέσπασαν οι «Βελοϋδινες Επανάστασεις». Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Πολωνία: 10 χρόνια· Ουγγαρία: 10 μήνες· Ανατολική Γερμανία: 10 εβδομάδες· Τσεχοσλοβακία: 10 μέρες· Ρουμανία: 10 ώρες».

28. House of European History and European Union, *House of European History: Guidebook*.

29. House of European History, «Shared and Divided European Memory», <https://historia.europa.eu/en/exhibitions-events/permanent-exhibition/shattering-certainties#paragraph-shared-and-divided-european-memory>.

τικό κομμουνιστικό καθεστώς μνήμης και ιστορίας».³⁰ Στο πλαίσιο αυτό, κομβική θέση κατέχει το Μνημείο για τον Κόκκινο Στρατό στη Σόφια, όπως ήταν στην αρχική του μορφή προς τιμήν του Κόκκινου Στρατού που απελευθέρωσε τη χώρα και στη συνέχεια χρωματισμένο ώστε να απεικονίζει τους στρατιώτες ως ήρωες αμερικανικών κόμιξ.

Παράλληλα, και σε αυτή την ενότητα, το μουσείο υπενθυμίζει την ταύτιση ναζισμού και κομμουνισμού, λόγου χάρη με την έκθεση του εικαστικού έργου τέχνης του Γιούρι Λέιντερμαν «Τα θύματα του Κάτνυ και τα θύματα του Κάτιν», στον οποίο συνδέονται δύο σφαγές: εκείνη που πραγματοποιήθηκε από τους Σοβιετικούς το 1940 στο Κάτνυ της Ρωσίας, όταν άνδρες της σοβιετικής μυστικής υπηρεσίας δολοφόνησαν χιλιάδες πολωνούς αιχμαλώτους πολέμου, αξιωματικούς και μέλη της ιντελιγκέντσιας, και εκείνη που πραγματοποιήθηκε από τους ναζί το 1943, όταν σφαγιάστηκαν όλοι οι κάτοικοι του χωριού Κάτιν της Λευκορωσίας.³¹

Με άλλα λόγια, το μουσειολογικό αφήγημα υποστηρίζει ότι η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού όχι μόνο άλλαξε τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, αλλά προκάλεσε και μια ριζική μεταμόρφωση στην ευρωπαϊκή μνήμη του 20ού αιώνα, καθώς έφερε στο προσκήνιο αποσιωπημένες τραυματικές εμπειρίες και μνήμες της συστηματικής καταπίεσης των ερυθρών ολοκληρωτικών καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Επίλογος και συμπεράσματα

Σύμφωνα με τον βρετανό ιστορικό Πέρι Άντερσον, ιστορικά η θεσμική συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης οφείλεται σε δύο καθοριστικές εξελίξεις: πρώτον, στην ιδεολογική ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και, δεύτερον, στην κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, που επιτάχυνε τις διαδικασίες της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ανατολάς.³²

Το Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εξιδανικεύοντας το κοινό παρόν των ευρωπαϊκών λαών στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντιμετωπίζει την πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως «ιστορική αναγκαιότητα, η οποία θεμελιώνεται στην ιδέα ότι υπάρχει μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα» και επιχειρεί να δη-

30. Στο ίδιο.

31. Κορρές, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

32. Perry Anderson, *Ever Closer Union? Europe in the West* (Λονδίνο: Verso Publications, 2021).

μιουργήσει μια «κοινή ευρωπαϊκή μνήμη».³³ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, προσπαθεί να εργαλειοποιήσει τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως και τον υπαρκτό σοσιαλισμό στην Ευρώπη, όπως είδαμε μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, και να εδραιώσει στη συλλογική μνήμη το ιδεολόγημα της διπλής θυματοποίησης της Ευρώπης στον 20ό αιώνα.³⁴

Το σχήμα του ιστορικού αναθεωρητισμού, όπως υιοθετείται από το μουσειολογικό αφήγημα, εμφανίζει ως μοναδική κοινή ευρωπαϊκή μνήμη την αρνητική τραυματική εμπειρία της μεταπολεμικής σταλινικής καταπίεσης των σοβιετικών καθεστώτων επί υπαρκτού σοσιαλισμού στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, αποκρύπτοντας την πολυπλοκότητα του κομμουνιστικού φαινομένου κατά τον 20ό αιώνα, στο οποίο συγχωνεύτηκαν η χειραφέτηση και η καταπίεση.³⁵ Με αυτό τον τρόπο αφενός αποσιωπάται η απελευθερωτική δύναμη του κομμουνισμού ενάντια στον ναζισμό, που εκδηλώθηκε με τα αντιστασιακά και απελευθερωτικά κινήματα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και αφετέρου απαλείφεται η θετική μνήμη του υπαρκτού σοσιαλισμού μεταπολεμικά.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Τόνι Τζαντ, ύστερα από το 1989 ξαναγράφεται η ιστορία της Ευρώπης με υλικό τις απωθημένες μνήμες των χρόνων καταπίεσης των πολιτών του υπαρκτού σοσιαλισμού και η Ευρωπαϊκή Ένωση οικοδομείται πάνω στη θεσμοποιημένη «διπολική μνήμη» των θυμάτων του ολοκληρωτισμού.³⁶ Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η παρουσίαση της μνήμης του υπαρκτού σοσιαλισμού στο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας συμβάλλει στην ιστορική αυτογνωσία των ευρωπαϊκών λαών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης σε ό,τι αφορά το τραυματικό παρελθόν τους ή εάν, αντιθέτως, εργαλειοποιεί το ιστορικό παρελθόν τους με στόχο την πολιτική υποστήριξη των νεοφιλελεύθερων ιδεών και πρακτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως μοναδικής ιστορικής προοπτικής χωρίς εναλλακτική πρόταση (TINA: There Is No Alternative) για ολόκληρη την Ευρώπη.

33. Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Σωτήρης Ντάλης, *Ιστορικά τραύματα και ευρωπαϊκή ιδέα: Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2016), 105-406.

34. Platform for the European Memory and Conscience (2017), *Pan-European Memorial for the Victims of Totalitarianisms in Brussels. Competition Announcement*, <https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2017/04/Competition-announcement.pdf>. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αποφάσισε το 2018 να προκηρύξει αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τη δημιουργία «Πανερωπαϊκού μνημείου για τα θύματα του ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη», το οποίο αναπαριστά γράμματα των θυμάτων των δύο ολοκληρωτισμών και θα τοποθετηθεί ακριβώς δίπλα στο Σπίτι της Ευρωπαϊκής Ιστορίας και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στις Βρυξέλλες, υποστηρίζοντας την εξίσωση και την ταύτιση του ναζισμού και του κομμουνισμού.

35. Enzo Traverso, *Αριστερή μελαγχολία: Η δύναμη μιας κρυφής παράδοσης*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2017).

36. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (Νέα Υόρκη: Penguin Press, 2005).

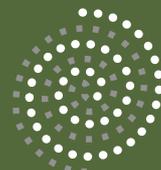
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Βασιλική Σακκά

Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη: Παρατηρήσεις σε μια μικρή έρευνα

<https://doi.org/10.12681/praktika.6901>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου στην Ευρώπη: Παρατηρήσεις σε μια μικρή έρευνα

Βασιλική Σακκά

The past beats inside me like a second heart

John Banville, *The Sea*

Εισαγωγή

Ο Ψυχρός Πόλεμος αποτελεί διδακτικό αντικείμενο σε όλες τις χώρες της Ευρώπης με εκτενέστετες αναφορές και ποικίλες προσεγγίσεις. Η περίοδος του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα και των αρχών του 21ου αποτελεί ύλη κυρίως των τελευταίων τάξεων της ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (λύκειο), αλλά και της κατώτερης δευτεροβάθμιας βαθμίδας σε χώρες με σπειροειδές πρόγραμμα. Διδάσκεται επίσης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σε αρκετές χώρες, σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση, σύμφωνα με την οποία σπάνια έχουν τα παιδιά την ευκαιρία να προσεγγίσουν την περίοδο αυτή – αφού η διδασκαλία συνηθέστατα μετά βίας ολοκληρώνει τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, τα παιδιά στη χώρα μας δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν αναφορές και ανασηματοδοτήσεις του όρου με βάση πρόσφατες πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις (π.χ. πόλεμος στην Ουκρανία).

Η προσέγγιση του Ψυχρού Πολέμου, μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες, χαρακτηριζόταν από μια «από τα πάνω» τάση και παρουσίαζε «γεωγραφική και μεθοδολογική ασυμμετρία», αφού μόνο τα σχετικά αρχεία του δυτικού κόσμου ήταν προσβάσιμα, με συνέπεια να μελετάται κυρίως η πολιτική και διπλωματική ιστορία της Δύσης και ιδίως των ΗΠΑ, ενώ υποβαθμιζονταν πεδία όπως η καθημερινή ζωή, η κοινωνική, η πολιτισμική και η προφορική ιστορία, και παράλληλα απουσίαζε η οπτική της άλλης πλευράς του δίπολου.¹ Η κατάσταση άλλαξε από

1. Muriel Blaive, «The Cold War? I Have it at Home with my Family», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 194-214, 194, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110496178-010/html>. Η ερευνήτρια μελετά το αποτύπωμα και την πρόσληψη του όρου σε μια συνοριακή πόλη ανάμεσα στην Αυστρία και την Τσεχία, αναδεικνύοντας την «ανατολική» οπτική, πέρα από τις δυτικές στερεοτυπικές προσεγγίσεις του θέματος. Ενδιαφέρον έχει ότι ο ίδιος ο όρος «Ψυχρός Πόλεμος» φαίνεται να σημαίνει ελάχιστα πράγματα για τους κατοίκους της περιοχής. Αντιμετωπίζει το θέμα ως μελέτη της «κοινωνικής ιστορίας του κομμουνισμού», η οποία έχει διερευνηθεί ελάχιστα και ανεπαρκώς κατά την άποψή της και εντοπίζει ίχνη νοσταλγίας σε κάποια θέματα.

τη δεκαετία του 1990, ωστόσο πτυχές και όψεις του Ψυχρού Πολέμου παραμένουν ακόμη λιγότερο γνωστές. Η περίοδος που διανύουμε, μέσα από καταγιστικές συμβολικές αναβιώσεις του όρου, επιβάλλει ολιστικές προσεγγίσεις και απαιτεί παιδαγωγική εγρήγορση, αφού η διαφαινόμενη επιστροφή σε προηγούμενες καταστάσεις και διανοητικά περιβάλλοντα προβάλλει την αδήριτη ανάγκη για μια ουσιαστικά αναστοχαστική αναμέτρηση με το παρελθόν: Τι ήταν ο Ψυχρός Πόλεμος; Πώς επανέρχεται καταγιστικά στον δημόσιο λόγο, τις αναλύσεις και τα άρθρα πολιτικών, αναλυτών και ιστορικών; Πώς οι νέες ακαδημαϊκές ερευνητικές προσεγγίσεις θα βρουν τον συντομότερο δρόμο προς την εκπαιδευτική πραγματικότητα; Η βίαιη προσάρτηση της Κριμαίας από τη Ρωσία το 2014 αναζωπύρωσε (και σε συμβολικό επίπεδο) τη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό μεταξύ Ανατολής και Δύσης.² Άλλωστε, το παρόν προσδιορίζει σε μέγιστο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο ανασυγκροτείται το παρελθόν. Η πολύπλοκη και πολυδιάστατη σημερινή πραγματικότητα απαιτεί επικαιροποιημένα ερμηνευτικά κλειδιά και προϋποθέτει μια στοιχειώδη γνώση του γεωπολιτικού ιστορικού παρελθόντος. Αυτό έχει γίνει κατανοητό στα προγράμματα σπουδών δυτικοευρωπαϊκών χωρών οι οποίες διαθέτουν σχετική παράδοση, επιστημονική αυτοδυναμία και δυνατά αντανάκλαστα, με αποτέλεσμα ο Ψυχρός Πόλεμος να παρουσιάζεται περισσότερο ολιστικά και αναλυτικά, σε ευρύτερες ενότητες, με έμφαση τόσο στις γενεσιουργούς αιτίες, όσο και σε εμβληματικά γεγονότα που σημάδεψαν την περίοδο, όπως ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις (Κορέα, Βιετνάμ, Αφγανιστάν), η κούρσα των εξοπλισμών, τα αντιποικιακά κινήματα, η καταναλωτική υστερία, ο ανταγωνισμός στο επιστημονικό και το αθλητικό πεδίο κ.λπ. Επίσης, εμφιαστικά παρουσιάζεται πλέον το αποτύπωμα του Ψυχρού Πολέμου στη δημόσια ιστορία, με αναφορές στην καθημερινότητα, την τοπιογραφία και τις προφορικές μαρτυρίες, καθώς και οι αναπαραστάσεις του Ψυχρού Πολέμου στον κινηματογράφο και τη λογοτεχνία, με εκτενείς αναφορές στη λαϊκή αποτύπωσή του.³

2. Barbara Cristophe, «Introduction: The Cold War in the Classroom. International Perspectives on Textbooks and Memory Practices», στο *The Cold War in the Classroom: International Perspectives on Textbooks and Memory Practices*, επιμ. Barbara Cristophe, Peter Gautschi και Robert Thorp (Σαμ, Ελβετία: Palgrave-Macmillan, 2019), 1-12, 2.

3. «Without the Cold War, what's the point of being an American?» (Τι νόημα έχει να είσαι Αμερικανός χωρίς τον Ψυχρό Πόλεμο;). Αυτή την καυστική ερώτηση θέτει ο αμερικανός συγγραφέας Τζον Απντάικ στα χείλη του πρωταγωνιστή Χάρι Άνγκστρομ, στη σειρά έργων με τον τίτλο *Rabbit*, ερώτηση ενδεικτική για τη σχέση της εθνικής ταυτότητας και της διπολικής παγκόσμιας τάξης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Ο άνθρωπος αυτός μεγάλωσε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου και το 1989, με το επικείμενο τέλος του, στρέφει το βλέμμα προς τα πίσω με νοσταλγία: «Μου λείπει!» εξομολογείται. «Ο Ψυχρός Πόλεμος σου έδινε ένα λόγο για να σηκωθείς το πρωί!». Όπως αναφέρεται στο Christoph Classen, «Enemies, Spies and the Bomb. Cold War Cinema in Comparison: Germany and the US, 1948-1970», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 152-176, 152, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110600000-012>.

Ο πρόσφατος πόλεμος με την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία γέννησε την αναγκαιότητα για αναπροσαρμογές των διδακτικών ενοτήτων της σύγχρονης ιστορίας στα σχολεία, με εκτενείς αναφορές στον Ψυχρό Πόλεμο και τον σχεδιασμό ενοτήτων οι οποίες θα βοηθούν τους μαθητές να κατανοήσουν τη σύγκρουση που μαίνεται σε ευρωπαϊκό έδαφος⁴ και δεν δείχνει σημεία υποχώρησης, όπως και την παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων (ή εκατομμυρίων στην περίπτωση της Πολωνίας) ουκρανών προσφύγων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Πανεπιστήμια, οργανώσεις εκπαιδευτικών, όπως για παράδειγμα η βρετανική Historical Association, η EuroClio (European Association of History Educators), σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αλλά και σε όλο σχεδόν τον κόσμο (λόγου χάρη, η προοδευτική αμερικανική οργάνωση Rethinking Schools, μεταξύ πολλών άλλων)⁵ αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες παραγωγής σχετικού εκπαιδευτικού υλικού προσαρμοσμένου στις νέες ανάγκες που δημιουργούνται για την κατανόηση της σύγκρουσης και για την ανάγκη να βρουν συμπαράσταση και να ενταχθούν οι νεαροί μαθητές και οι μαθήτριες από την Ουκρανία στις χώρες υποδοχής.⁶ Στο υλικό περιλαμβάνονται, αυτονόητα, εκτενείς αναφορές στον Ψυχρό Πόλεμο.

Η έρευνα

Με τη βοήθεια ψηφιακού ερωτηματολογίου, επιχειρήθηκε τον Δεκέμβριο του 2021 μια μικρή έρευνα σχετικά με τη διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου σε χώρες της Ευρώπης.⁷ Αποδέκτες του ερωτηματολογίου ήταν η ομάδα των EuroClio Am-

[org/10.1515/9783110496178-006](https://www.history.org.uk/primary/resource/10363/teaching-about-the-russian-invasion-of-ukraine-and-the-cold-war-period-study-links-to-articles-and-podcasts). Η παραγωγή λογοτεχνικού και κινηματογραφικού υλικού με άξονα τον Ψυχρό Πόλεμο είναι ανεξάντλητη και ποικιλόμορφη.

4. Κάτι που δεν φαίνεται να άγγιξε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και γενικότερα τον εκπαιδευτικό χώρο.
5. Βλ. ενδεικτικά «Teaching about the Russian Invasion of Ukraine and Events Happening There», Historical Association: The Voice for History, 8 Μαρτίου 2022, <https://www.history.org.uk/primary/resource/10363/teaching-about-the-russian-invasion-of-ukraine-and-the-cold-war-period-study-links-to-articles-and-podcasts>», Historical Association: The Voice for History, 28 Αυγούστου 2014, <https://www.history.org.uk/secondary/resource/8516/the-cold-war-period-study-teaching-about-ukraine>», Rethinking Schools, 26 Φεβρουαρίου 2022, <https://rethinkingschools.org/2022/02/26/teaching-about-ukraine/> «The Ukraine Crisis», Choices Program, Brown University, Φεβρουάριος 2022, <https://www.choices.edu/teaching-news-lesson/the-ukraine-crisis/> Natalie Proulx και Katherine Schulten, «How Educators Around the World Are Teaching the Russia-Ukraine War», *The New York Times*, 20 Μαΐου 2022, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://www.nytimes.com/2022/05/20/learning/lesson-plans/how-educators-around-the-world-are-teaching-the-russia-ukraine-war.html>.
6. «Resources to Teach about the Invasion of Ukraine: Made and Curated by the EuroClio Community», Padlet, επίσκεψη 20 Αυγούστου 2022, https://padlet.com/EuroClio_Secretariat/13ck4n4khw4voyxq?fbclid=IwAR16-20R-AgNMUsgq74qWnSDIZCoqeBv7LHhSmyaJlqgt7NZ_HGjVpnoM48.
7. Λίγο πριν από τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία.

bassadors⁸ και λήφθηκαν 26 απαντήσεις από τις ακόλουθες 18 χώρες της Ευρώπης και την Κορέα: Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Κροατία, Βόρεια Μακεδονία, Κύπρο (ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή κοινότητα), Τουρκία, Ουκρανία, Πολωνία, Ρωσία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία, Ελβετία, Ολλανδία, Φινλανδία, Ισλανδία, Νότια Κορέα. Με βάση τις απαντήσεις και τα σχόλια διαμορφώνεται η παρακάτω ενδιαφέρουσα εικόνα.

Ως προς το περιεχόμενο:

1. Ο Ψυχρός Πόλεμος συμπεριλαμβάνεται στη διδακτέα ύλη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης παντού –υποχρεωτικά σε ποσοστό 75%– και σε ποσοστό 25% στην υποχρεωτική εκπαίδευση.
2. Διδάσκεται πολυδιάστατα και σε όλες του τις εκφάνσεις: στρατιωτική, πολιτική, διπλωματική, οικονομική, καθημερινότητα, κοινωνία, πολιτισμός, αθλητισμός, ανθρώπινα δικαιώματα, Τύπος, προπαγάνδα, κατασκευή ψευδών ειδήσεων.
3. Κάποιες χώρες προσεγγίζουν τον Ψυχρό Πόλεμο στη βάση της χρονολογικής ακολουθίας σημαντικών πολιτικοστρατιωτικών γεγονότων κυρίως, παρακολουθώντας τις επιπτώσεις και τις συνέπειες αποφάσεων και ενεργειών σε πολλαπλά επίπεδα (πολιτική, οικονομία, κοινωνία, πολιτισμός) μέχρι την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.
4. Σε αρκετές χώρες στην ενότητα του Ψυχρού Πολέμου περιλαμβάνεται εμφατικά η αποαποικιοποίηση ως σημαντική παράμετρος, αλλά και ως σύμπτωμα του Ψυχρού Πολέμου.
5. Στις περισσότερες χώρες προσεγγίζεται σε άμεση αναφορά και συσχέτισμό με σύγχρονες εκφράσεις και αναβιώσεις του (για παράδειγμα στο Αφγανιστάν, στη Βόρεια Κορέα και τώρα, προφανώς, στην Ουκρανία). Η έννοια του «ψυχροπολεμικού κλίματος» αναλύεται εκτενώς.
6. Η προσέγγιση γίνεται συχνά στη βάση του ερωτήματος «Ποιος φέρει την ευθύνη;» και ανάλογες είναι οι ερμηνείες. Οι μανιχαϊστικού τύπου προσεγ-

8. EuroClio Ambassadors: ομάδα από πρώην μέλη των διοικητικών συμβουλίων της EuroClio ή έμπειρα άτομα με ξεχωριστή δραστηριότητα στο πεδίο δράσεων του οργανισμού και της διδακτικής της ιστορίας, οι οποίοι αποτελούν τους «πρεσβευτές» της σε διεθνείς συναντήσεις, συνέδρια, αποστολές κ.λπ. Είναι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων, κυρίως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η πλειονότητα διδάσκει ιστορία πάνω από 30 χρόνια (41,7%), ενώ ένα ποσοστό 37,5% διδάσκει το αντικείμενο από 20-30 χρόνια, το 16,7% από 11-20 χρόνια και οι υπόλοιποι λιγότερο από 10 χρόνια.

γίσεις είναι αντιστρόφως ανάλογες της ποιότητας και της παράδοσης της ιστορικής εκπαίδευσης στη χώρα αναφοράς.

Ως προς τις διδακτικές προσεγγίσεις:

1. Για τη διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου αξιοποιείται τόσο το εκπαιδευτικό υλικό των σχολικών εγχειριδίων (στα οποία οι αναφορές κυμαίνονται από 3 έως 60 σελίδες, ανάλογα με την ηλικία και τις προδιαγραφές των αντίστοιχων προγραμμάτων σπουδών), όσο και το διαθέσιμο, ανοιχτό και σε ψηφιακή μορφή αρχειακό υλικό από κρατικά αρχεία κατά κύριο λόγο, τον Τύπο, αλλά και προφορικές μαρτυρίες ή καταγραφές, επίσης σε ψηφιακή μορφή, ελεύθερα προσβάσιμες στο διαδίκτυο σε διάφορους έγκυρους ιστότοπους (λόγου χάρη στην Αγγλία, τη Γερμανία, τη Φινλανδία, την Κροατία, τη Ρωσία και αλλού).
2. Αξιοποιούνται ο κινηματογράφος και η λογοτεχνία με πλήθος σχετικών αναπαραστάσεων εποχής και κλίματος για μια άμεση και βιωματική επαφή των μαθητών και των μαθητριών με το θέμα.
3. Ωστόσο, σε βόρειες και σκανδιναβικές χώρες (Νορβηγία, Φινλανδία, Ισλανδία, Ολλανδία) το υλικό συγκροτείται και εμπλουτίζεται από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές ή τις μαθήτριες στη βάση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών με τη μορφή εκτενών πρότζεκτ, τα οποία αναρτώνται σε κεντρικούς εκπαιδευτικούς ιστότοπους και στις ιστοσελίδες των σχολείων για ανατροφοδότηση και αξιοποίηση από άλλα σχολεία και περιοχές· τα τελευταία συμπληρώνουν, εμπλουτίζουν, επικαιροποιούν, προσθέτουν άλλες οπτικές στο υλικό, ενώ αξιολογούνται κεντρικά αναλόγως. Η μεθοδολογική προσέγγιση ακολουθεί τις αρχές του κονστρουκτιβιστικού μοντέλου, με ομαδοσυνεργατικές, ευρετικές διαδικασίες στο πλαίσιο της προσέγγισης του να «ποιούν ιστορία» τα παιδιά.⁹
4. Κομβικό ρόλο στην προσέγγιση του αντικειμένου διαδραματίζει η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών: στις πολυπολιτισμικές τάξεις των ευρωπαϊκών σχολείων ο εκπαιδευτικός και το σχολικό εγχειρίδιο αναμε-

9. Súsanna Margrét Gestsdóttir, Carla van Boxtel και Jannet van Drie, «Teaching Historical Thinking and Reasoning: Construction of an Observation Instrument», *British Educational Research Journal* 44, τχ. 6 (2018): 960-981, 960. Η αξιοποίηση ιστορικών πηγών είναι σημαντική παράμετρος της προσέγγισης «ποιώντας ιστορία» («doing history» approach), καθώς και η τοποθέτηση των θεμάτων σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο (historical contextualization), η αξιολόγηση και η ανάλυση ιστορικών πηγών, η ανάπτυξη επιχειρηματολογίας κ.ά. Η μεθοδολογία αυτή αξιοποιείται στις συγκεκριμένες χώρες, με μακρά σχετική διδακτική παράδοση.

τρώνται «με τον δύσκολο ρόλο της διαμεσολάβησης ανάμεσα στις μικρές ιστορίες των μαθητών και τη Μεγάλη Ιστορία».¹⁰

5. Οι εκπαιδευτικές επισκέψεις που οργανώνονται σε εμβληματικούς τόπους αναφοράς και μνήμης του Ψυχρού Πολέμου,¹¹ όπως το Βερολίνο (Museum Check Point Charlie, Wall Gallery κ.λπ.), αποτελούν μέρος των βιωματικών προσεγγίσεων του θέματος και διενεργούνται από όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες.¹² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν, κατά τη γνώμη μου, οι επισκέψεις σχολείων στα ψυχροπολεμικά μνημεία της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η δημόσια ιστορία είναι εμφαντικά παρούσα.¹³ Θεωρείται ότι η εκπαίδευση στην πολιτιστική κληρονομιά (heritage education) διευκολύνει την άμεση και βιωματική επαφή των παιδιών με το παρελθόν, δημιουργώντας μια αίσθηση άμεσης προσέγγισης σε αυτό.¹⁴
6. Στη στοχοθεσία των προγραμμάτων σπουδών ιστορίας κυριαρχούν η γνώση, η κατανόηση και η ερμηνεία του φαινομένου σε σχέση με την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου. Σε προγράμματα σπουδών αμιγώς στοχοθετικά (σκανδιναβικές χώρες, Ολλανδία), η επιλογή του περιεχομένου της διδασκαλίας του Ψυχρού Πολέμου, στη βάση παραδειγματικής ερευνητικής αναφοράς, ανήκει στην αρμοδιότητα του εκπαιδευτικού ο οποίος θα επιλέξει να διερευνήσει σε βάθος με τους μαθητές και τις μαθήτριάς του ένα ή

10. Χριστίνα Κουλούρη, «Γενική Εισαγωγή», στο *Ο Ψυχρός Πόλεμος (1945-1990)*, επιμ. Αλεξέι Καλλιόνσκι και Νέβεν Μπούντακ, 13-17 (Θεσσαλονίκη: Association for Democracy in the Balkans, 2019), 16. Σημαντική σχετική δραστηριότητα συλλογής προφορικών μαρτυριών αναπτύσσεται μέσα από τους μαθητικούς διαγωνισμούς της EUSTORY του ιδρύματος Körber Stiftung, <https://eustory.org/competitions>.
11. Ωστόσο, το Sybille Frank, «Competing for the Best Wall Memorial: The Rise of a Cold War Heritage Industry in Berlin», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 266-282, 266, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110496178-013>, αναφέρει ότι είναι προβληματικός ο καταγισμός μικρών, κυρίως ιδιωτικών, μουσείων που κατέκλυσε τη Γερμανία από τη δεκαετία του 1990. Αναφέρει μουσεία τα οποία διαφημίζουν «μια αυθεντική εμπειρία της ζωής στην πρώην Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας», με το «να οδηγήσει κάποιος/α ένα Trabant» ή «να κατασκοπεύσει τον γείτονά του» και «να γευτεί αυθεντικές ανατολικογερμανικές γεύσεις». Βλ. επίσης Sybille Frank, *Wall Memorials and Heritage: The Heritage Industry of Berlin's Checkpoint Charlie* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2016).
12. Σε όλη σχεδόν την Ευρώπη υπάρχουν ταξιδιωτικά γραφεία εξειδικευμένα σε σχετικές θεματικές εκπαιδευτικές εκδρομές. Το ψυχροπολεμικό Βερολίνο με τα απομεινάρια του Τείχους αποτελεί ελκυστικότατο προορισμό. Βλ. ενδεικτικά <https://www.ecetravel.com>.
13. Αν και η προσέγγιση των μνημείων της εποχής του Ψυχρού Πολέμου γίνεται όσον αφορά τον πολιτικοϊδεολογικό τους συμβολισμό και λιγότερο την αισθητική και καλλιτεχνική τους αξία, όπως σημειώνεται γενικότερα στο Αλέξανδρος Τενκετζής, *Τα μνημεία για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Εικονομαχίες στην Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1975)* (Αθήνα: Ασίνη, 2020), 425.
14. Ωστόσο αρκετοί ιστορικοί διατυπώνουν ενστάσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα αυτών των επαφών στην ιστορική κατανόηση, αφού θεωρούν ότι προάγουν μια παροντική προσέγγιση του παρελθόντος και υποβαθμίζουν το ιστορικό συγκείμενο. Το θέμα της ιστορικής ενσυναίσθησης είναι σύνθετο. Carla van Boxtel, Stephan Klein και Elen Snoep, *Heritage Education: Challenges in Dealing with the Past* (Άμστερνταμ: Erfgoed Netherlands, 2011), 6.

περισσότερα θέματα και μέσα από αυτά, επαγωγικά, την ιστορία του Ψυχρού Πολέμου, λαμβάνοντας υπόψη την εθνοπολιτισμική σύνθεση της τάξης του, την τοπικότητα, τα ενδιαφέροντα και τις τρέχουσες συγκυρίες. Οι διδακτικοί στόχοι συνδέονται άμεσα με την κατανόηση και την ερμηνεία της σύγχρονης πραγματικότητας, των διαχωρισμών και των αντιπαλοτήτων, της κατασκευής διπόλων και της αναβίωσης της πόλωσης σε μια εποχή κατά την οποία απαιτείται συνεργασία για την επίλυση οικουμενικών προβλημάτων – οι στόχοι, δηλαδή, είναι απολύτως συνδεδεμένοι με την καλλιέργεια της ενεργού πολιτειότητας. Παράλληλα, στη στοχοθεσία τους περιλαμβάνονται έννοιες δεύτερου επιπέδου¹⁵ και ρήματα όπως τα «αναστοχάζομαι», «εντοπίζω», «διερευνώ», «αξιολογώ την αλλαγή ή τη συνέχεια», «εκτιμώ τι ορίζει τη σημαντικότητα ενός γεγονότος» (Νορβηγία, Ισλανδία, Φινλανδία).

Θεωρούμε ότι έχει ενδιαφέρον να παρατεθούν κάποιοι από τους στόχους διάφορων προγραμμάτων σπουδών ιστορίας, όπως καταγράφονται στις σχετικές απαντήσεις του ερωτηματολογίου.

Εκτός από τις βασικές γνώσεις, οι μαθητές και οι μαθήτριες αναμένεται να κατανοήσουν πού θα μπορούσε να οδηγήσει η έλλειψη διπλωματίας [sic], καθώς επίσης να αντιληφθούν τη σημασία της πολυπρισματικής προσέγγισης των γεγονότων, τον ρόλο και τα αποτελέσματα της προπαγάνδας, και να οικοδομήσουν δεξιότητες ώστε να είναι σε θέση να την αποδομήσουν. Επίσης, καθώς στη Γερμανία αντιμετωπίζουμε ακόμη διαμάχες και αμφισβητήσεις ανάμεσα στο δυτικό και το ανατολικό τμήμα της χώρας, οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να κατανοήσουν τις διαφορετικές αφηγήσεις ώστε να προσπαθήσουν να αντιληφθούν γιατί αυτές επηρεάζουν ακόμη πολιτικές και κοινωνικές όψεις της ζωής μας σήμερα.¹⁶ (Γερμανία)

Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να αντιληφθούν πώς είχε πολωθεί ο κόσμος μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και πώς αυτή η πόλωση δημιούργησε συγκρούσεις και πολέμους έτσι ώστε πολλές χώρες να υποφέρουν από τη σύγκρουση ΗΠΑ-ΕΣΣΔ. (Ισπανία)

-
15. Δεν μπορώ να αποφύγω τον πειρασμό να αναφερθώ στο ελληνικό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας του 2018, το οποίο οικοδομήθηκε ακριβώς πάνω στην καλλιέργεια της ενεργού πολιτειότητας και με αναφορά σε έννοιες δεύτερου επιπέδου. Το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών, δυστυχώς, ουδέποτε εφαρμόστηκε. Βλ. σχετικά Άγγελος Παληκίδης, «Πώς πρέπει να διδάσκεται η Ιστορία;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 27 Μαΐου 2017, <https://www.academia.edu>.
 16. Falk Pingel, «The Cold War in History Textbooks: A German-German, French and British Comparison», στο *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, επιμ. Konrad Harauch, Christian Ostermann και Andreas Etges (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017), 113-133, 131, επίσκεψη 8 Ιουνίου 2022, <https://doi.org/10.1515/9783110496178-006>. Ο ερευνητής καταγράφει τις δυσκολίες που υπάρχουν ακόμη και σήμερα στη διδασκαλία του θέματος στη Γερμανία, καθώς και τις μετατοπίσεις των οπτικών στις προσεγγίσεις Γαλλίας και Βρετανίας.

Οι προφανείς στόχοι των μαθησιακών αποτελεσμάτων είναι: Πρώτον, να συσχετίσουν την επιβεβαίωση των ΗΠΑ ως ηγεμονεύουσας δύναμης με την οικονομική βοήθεια που χορήγησε στην Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω του φόβου της αυξανόμενης κομμουνιστικής επιρροής στην ήπειρο. Δεύτερον, να κατανοήσουν τον Ψυχρό Πόλεμο ως το αποτέλεσμα της ηγεμονικής επιρροής των ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία στρατιωτικών συνασπισμών και περιφερειακών συγκρούσεων. Τρίτον, να κατανοήσουν τον τρόπο με τον οποίο οι δύο μεγάλες δυνάμεις πολέμησαν η μία την άλλη και να ερμηνεύσουν τη φύση παραδειγματικών συγκρούσεων. (Πολωνία)

Δεν υπάρχουν ειδικοί στόχοι για τον Ψυχρό Πόλεμο. Έχουμε γενικούς στόχους για την ιστορία και δεν τους επιμερίζουμε στα κεφάλαια. Υλικό για τον Ψυχρό Πόλεμο υπάρχει στα αρχεία, τα οποία αξιοποιούμε. Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να είναι σε θέση να υποστηρίζουν με επιχειρήματα την προσωπική θέση που αναπτύσσουν σχετικά με σημαντικά θέματα της ρωσικής ιστορίας στη σύγχρονη εποχή, στη βάση υλικού από ποικίλες πηγές, της γνώσης των ιστορικών γεγονότων και της γνώσης της ιστορικής ορολογίας. (Ρωσία)

Βασικό στόχο της διδασκαλίας του Ψυχρού Πολέμου αποτελεί το να είναι σε θέση (οι μαθητές και οι μαθήτριες) να περιγράφουν και να εξηγούν την πολιτική τάξη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον χωρισμό του κόσμου σε δύο στρατόπεδα. Μελετάμε την περίοδο αυτή μέσα από διαφορετικά πεδία: πολιτική, οικονομία, επιστήμες και τεχνολογία. Κάθε πεδίο έχει διαφορετικούς στόχους και αποτελέσματα. Δίνεται έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα και στο πώς ο Ψυχρός Πόλεμος και οι πολιτικές του επηρέασαν την καθημερινότητα των ανθρώπων. (Κροατία)

Στόχος της σχετικής διδασκαλίας είναι να μπορούν οι μαθητές και οι μαθήτριες να εξηγούν τις αιτίες του Ψυχρού Πολέμου και τα επακόλουθά του, τον ιδεολογικό, στρατιωτικό και πολιτικό διαχωρισμό του κόσμου. Να μπορούν να αντιληφθούν τις συνέπειες της αντιπαλότητας μεταξύ των δύο πολιτικών συστημάτων. (Βόρεια Μακεδονία)

Επισημαίνονται βασικά σημεία των πολιτικών γεγονότων του 20ού αιώνα στον κόσμο, και στο τέλος κάθε σχετικού κεφαλαίου υπάρχουν τουλάχιστον 3-5 σελίδες οι οποίες επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο αυτά επηρέασαν την Τουρκία. Πολιτικά, οικονομικά, επιστημονικά, κάθε όψη της Τουρκίας εκείνα τα χρόνια. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Οι στόχοι στα προγράμματα σπουδών δεν επικεντρώνονται στον Ψυχρό Πόλεμο. Οι σκοποί της ιστορικής εκπαίδευσης προσδιορίζονται για το σύνολο του διδακτικού αντικειμένου σε κάθε βαθμίδα. (Βοσνία-Ερζεγοβίνη)

Στόχος είναι να κατανοήσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες την κατάσταση στον κόσμο, αφού γνωρίσουν το συγκείμενο των σύγχρονων επίκαιρων γεγονότων. (Ισλανδία)

Να κατανοήσουν τα παιδιά τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε σήμερα. Διάφοροι στόχοι μπορεί να σχετίζονται με αυτό: για παράδειγμα, συζητήστε τα συμφραζόμενα των παγκόσμιων πολέμων ή κάποιους από τους άλλους κομβικούς πολέμους ή συγκρούσεις, και αναστοχαστείτε πάνω στο αν οι συμφωνίες ειρήνης έχουν συνεισφέρει στην ειρήνη και τη συμφιλίωση· διερευνήστε τα περιθώρια ελιγμών και επιλογών των ανθρώπων σε συγκρουσιακές καταστάσεις και αξιολογήστε τις συνέπειες των επιλογών τους· αναστοχαστείτε πάνω στο πώς οι ιδεολογίες και οι νοοτροπίες στον 20ο αιώνα μέχρι και αυτή τη μέρα έχουν συνεισφέρει στην καταπίεση, τον τρόμο και σε γενοκτονίες όπως αυτή του Ολοκαυτώματος, να συγκρίνετε διαφορετικές αναπαραστάσεις γεγονότων και να προβληματιστείτε πάνω στο ότι οι ιστορικές αναπαραστάσεις χαρακτηρίζονται από την άποψη του δημιουργού/συγγραφέα· συζητήστε μέχρι ποιου σημείου οι εξελίξεις σε διαφορετικές περιόδους φέρουν τη σφραγίδα της αλλαγής και της συνέχειας, και αξιολογήστε τι κάνει ένα γεγονός του παρελθόντος να είναι σημαντικό. (Νορβηγία)

Έχουμε διάφορους γενικούς στόχους που αφορούν την ανάπτυξη ιστορικών δεξιοτήτων και όχι ξεχωριστούς για κάθε ενότητα. Στα φινλανδικά προγράμματα σπουδών αναφέρονται ελάχιστες λεπτομέρειες – λίγες γραμμές υπάρχουν για κάθε θεματική ενότητα. Αναμένεται οι μαθητές και οι μαθήτριες να μελετήσουν και να αναλύσουν κάποιες από τις διεθνείς συγκρούσεις που συνδέονται με τον Ψυχρό Πόλεμο, καθώς και να κατανοήσουν τον διπολικό κόσμο. Σε μια ξεχωριστή ενότητα μαθημάτων εξετάζουμε τη Φινλανδία κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου με στόχο να αντιληφθούν οι μαθητές και οι μαθήτριες την πραγματική κατάσταση στη χώρα την περίοδο εκείνη και τις πολιτικές συνέπειες του να είσαι ο κοντινός γείτονας της Σοβιετικής Ένωσης. (Φινλανδία)

Στόχος είναι η κατανόηση του Ψυχρού Πολέμου στην παγκόσμια ιστορία, καθώς και η κατανόηση του Πολέμου της Κορέας στο πλαίσió του. (Νότια Κορέα)

Ο στόχος στην ουσία είναι η απόδοση ευθυνών (who is to blame) και γιατί το NATO νίκησε κ.λπ. (Ιταλία)

Ο κύριος στόχος είναι να αναδειχτεί πόσο κακή ήταν η Σοβιετική Ένωση. Η προπαγάνδα προφανώς ανθεί ακόμη! (Κύπρος)

Είναι εμφανές ότι η παράδοση της ιστορικής εκπαίδευσης κάθε χώρας υπογορεύει και τον τρόπο προσέγγισης του θέματος. Οι φιλελεύθερες προσεγγίσεις των βορειοευρωπαϊκών και των κεντροευρωπαϊκών χωρών, μαζί με την Ισπανία

και την Πορτογαλία, αφήνουν μεγαλύτερα περιθώρια για πολυπρισματικές προσεγγίσεις. Η διαχείριση του τραύματος σε κοινωνίες διχασμένων χωρών, όπως η Γερμανία, υπογραμμίζει τις πρόσθετες δυσκολίες στη διδακτική προσέγγιση του αντικειμένου. Πρώην ανατολικές χώρες όπως η Πολωνία προσπαθούν να βρουν τον βηματισμό τους μεταβαίνοντας από τη μια μεγάλη αφήγηση στην άλλη, ενώ στη Ρωσία αφιερώνονται πολλές σελίδες στα σχολικά εγχειρίδια και διδακτικός χρόνος για να υπερασπιστούν τη δική τους αλήθεια και τη στάση της ΕΣΣΔ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.¹⁷ Η αριστερή προσέγγιση σε χώρες με σχετική παράδοση, όπως η Ιταλία, ερμηνεύει τις περιπαικτικές απαντήσεις των συναδέλφων.¹⁸ Στην περίπτωση της Κύπρου, όπου η κοινωνία βιώνει ακόμη ανάλογους διχασμούς και η ιστορική εκπαίδευση είναι ιδιαίτερα εθνοκεντρική, βλέπουμε την έμφαση στο ειδικό ενδιαφέρον για τη χώρα αναφοράς την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Οι χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας έχουν να διαχειριστούν το τραύμα του πρόσφατου πολέμου που οδήγησε στη διάλυσή της, συνεπώς οι αναφορές είναι ευαίσθητες και οι δυσκολίες προφανείς, ιδιαίτερα όταν η αφήγηση του σχολικού εγχειριδίου αφήνεται ή συγκρούεται με τα προσωπικά βιώματα και τις αφηγήσεις στις οικογένειες και το πολιτισμικό περιβάλλον των παιδιών. Επιπλέον, είναι ασφυκτικός ο εναγκαλισμός και η παρέμβαση της πολιτείας όσον αφορά την ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων.¹⁹

Στην ερώτηση «γιατί κατά τη γνώμη σας είναι σημαντικό να διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος;» οι απαντήσεις, εύλογα, συνάδουν με τις προηγούμενες αναφορές. Η πλειονότητα αναφέρεται στον στόχο της κατανόησης του παρόντος, ενώ η ανάγκη για συνεργασία με στόχο την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ισόρροπη ανάπτυξη και την αρμονική συνύπαρξη τονίζεται εμφατικά στις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης αλλά και στη Βόρεια Μακεδονία.²⁰ Έμφαση δίνεται επίσης στην ανάγκη να εντοπιστούν, να

17. Alexander Khodnief, «Between Radical Shifts and Persistent Uncertainties: The Cold War in Russian History Textbooks», στο *The Cold War in the Classroom: International Perspectives on Textbooks and Memory Practices*, επιμ. Barbara Cristophe, Peter Gautschi και Robert Thorp (Σαμ, Ελβετία: Palgrave-McMillan, 2019), 51-74, 71-72. Ο ερευνητής σημειώνει τρεις μετατοπίσεις στο αφήγημα του Ψυχρού Πολέμου στη ρωσική σχολική ιστοριογραφία: 1) οι ευθύνες βαραίνουν αποκλειστικά τις ΗΠΑ· 2) οι ευθύνες καταμερίζονται και στις δυο υπερδυνάμεις· 3) εντοπίζονται λάθη στη σοβιετική πολιτική και διπλωματία. Η αναθεωρητική τάση, ωστόσο, υποχωρεί μπροστά στο πανίσχυρο πατριωτικό ρωσικό αφήγημα που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ουσιαστικά κριτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος.

18. Ωστόσο, είναι προφανές πως τα προσωπικά δομήματα των εκπαιδευτικών υπαγορεύουν και το ύφος των απαντήσεων.

19. Snezana Coren, «Croatia», στο *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post Cold-War Era*, επιμ. Luizi Cajani, Simone Lassig και Maria Repoussi (Σαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan, 2019), 189-204, 199· Katarina Batarilo-Henschen, «Bosnia-Herzegovina», στο *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post Cold-War Era*, επιμ. Luizi Cajani, Simone Lassig και Maria Repoussi (Σαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan, 2019), 113-128, 123.

20. Ο συνάδελφος ο οποίος απάντησε εδώ είναι φανατικός υποστηρικτής της συνεργασίας στα Βαλκάνια (και

κατανοηθούν και να αντιμετωπιστούν οι μηχανισμοί προπαγάνδας, ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή της κατασκευής ειδήσεων με μεγάλη ευκολία στον ψηφιακό κόσμο των fake news. Η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου αναδεικνύει τις συνέπειες που έχει για τους ανθρώπους ο χωρισμός του κόσμου σε αντίπαλα στρατόπεδα, και λειτουργεί ως αφόρμηση για να συζητηθούν οι εναπομείναντες διαχωρισμοί και τα νέα δίπολα. Ακολουθούν κάποιες ενδεικτικές απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα:

Γιατί μπορούμε να εντοπίσουμε τις ρίζες πολλών σημερινών προβλημάτων στον Ψυχρό Πόλεμο. (Ελβετία)

Το ιταλικό πρόγραμμα σπουδών δεν είναι καλά σχεδιασμένο. Αποτελεί ένα είδος «εορτασμού» του δυτικού πολιτισμού στον οποίο ο Ψυχρός Πόλεμος είναι εκείνος όπου «οι καλοί» (the good guys), δηλαδή εμείς οι ίδιοι, νίκησαν την Αυτοκρατορία του Κακού (την ΕΣΣΔ). Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, να διδαχθεί, γιατί στην Ιταλία κανείς δεν ελέγχει τι γίνεται στην τάξη, πολιτισμικά και διδακτικά τουλάχιστον. (Ιταλία)

Στην περίπτωση της Αλβανίας, είναι απαραίτητο να διδαχθεί αυτή η θεματική. Αποτελέσματα του Ψυχρού Πολέμου, απομόνωση, Τείχος του Βερολίνου κ.λπ. (Αλβανία)

Ο Ψυχρός Πόλεμος είναι σημαντικός για να εξηγήσει κάποιος τη σύγχρονη ιστορία και τον κόσμο σήμερα. (Ισπανία)

Εξηγεί σύγχρονα γεγονότα, σημαντική η διδασκαλία για την κατανόηση του 20ού αιώνα. (Ολλανδία)

Είναι σημαντικό για να χειριζόμαστε τις σχέσεις ανάμεσα σε χώρες και ανθρώπους. Στο βάθος της ιστορίας, αλλά και σήμερα. Για να κατανοήσουμε την προπαγάνδα, τη λειτουργία των ΜΜΕ, τα fake news κ.λπ. τότε και τώρα. (Ουκρανία)

Ο Ψυχρός Πόλεμος έχει κρατήσει τον κόσμο διχασμένο επί μακρόν, ιδεολογικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά. Είναι πολύ σημαντικό για τα νέα παιδιά να κατανοήσουν τη σημασία της συνεργασίας ενάντια σε διαχωρισμούς και του σεβασμού στη διαφορετικότητα, εναντίον της ενίσχυσης του εθνικισμού και της ξενοφοβίας. Οι πρόσφατες εξελίξεις στην παγκόσμια πολιτική οδηγούν και πάλι σε έναν διχασμένο κόσμο, γι' αυτό οι νέοι και οι νέες πρέπει να μεγαλώσουν μέσα σε πνεύμα συνεργασίας και αλληλοσεβασμού. (Βόρεια Μακεδονία)

Είναι σημαντικό η διδασκαλία του Ψυχρού Πολέμου να γίνεται σε σύνδεση με τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. (Πολωνία)

της Συμφωνίας των Πρεσπών) και στο σχολείο (λύκειο) στο οποίο εργάζεται στη Μπίτολα αναπτύσσει συνεργατικές δράσεις με πολλές χώρες της Ευρώπης.

Διαφορετικά τα παιδιά θα εξακολουθήσουν να είναι θύματα της προπαγάνδας. (Κύπρος)

Αυτό το μάθημα αφορά το πρόσφατο παρελθόν μας. Οι μαθητές και οι μαθήτριες συνήθως διδάσκονται ιστορία που αρχίζει χιλιάδες χρόνια πριν. Ειδικά τα κεφάλαια για τον Ψυχρό Πόλεμο και τον μεταπολεμικό κόσμο είναι πολύ σημαντικά και τα σχολικά μας εγχειρίδια τα συμπεριλαμβάνουν (Πρώτος και Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, Ψυχρός Πόλεμος, μεταψυχροπολεμική περίοδος). Αυτά τα γεγονότα επηρεάζουν τον σημερινό κόσμο με κάθε τρόπο (πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, τεχνολογικά). Οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να κατανοήσουν τα γεγονότα και να βρουν ενδιαφέροντα στοιχεία προς συζήτηση, καθώς και να τα συνδέσουν με ευκολία. Διδάσκω και ιστορία της Κύπρου, αλλά μέσα από άλλο εγχειρίδιο και άλλο μάθημα. Όμως, όταν αρχίζω να μιλάω για τον Ψυχρό Πόλεμο και την Τουρκία, μιλάω για την Κύπρο και διδάσκω στους μαθητές και τις μαθήτριές μου τα γεγονότα της Κύπρου.²¹ Αν έχω ιστορίες για την περίοδο εκείνη –οι άνθρωποι στην ηλικία της γιαγιάς μου λατρεύουν να αφηγούνται τις ιστορίες τους–, χρησιμοποιώ το υλικό της προφορικής ιστορίας στην τάξη για να κάνω τους μαθητές και τις μαθήτριες να ενδιαφερθούν για τα γεγονότα της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, ενώ εγώ λατρεύω να μιλάω για την Κύπρο στην ίδια περίοδο. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Με τη διερεύνηση αυτού του θέματος, σε σχέση με τις σύγχρονες τάσεις και τα θέματα τρέχουσας πολιτικής, προσφέρουμε στους μαθητές περισσότερα εργαλεία κατανόησης και ερμηνείας του πρόσφατου παρελθόντος, της ύπαρξης και της λειτουργίας οργανισμών όπως το ΝΑΤΟ, ακόμα και στο συγκείμενο της λογοτεχνίας και των κινηματογραφικών ταινιών (π.χ. οι ταινίες του Τζέιμς Μποντ) και, κυρίως, τους βοηθάμε να «διαβάζουν» και να διαμορφώνουν άποψη εμπειριστατωμένα και με καλή πληροφόρηση σχετικά με τον τρέχοντα ανταγωνισμό δυνάμεων, όπως η Κίνα και οι ΗΠΑ, ο οποίος ασκεί επιρροή σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. (Πορτογαλία)

Στην πατρίδα μου υπάρχουν προφανώς εμφανέστερες συνέπειες ως απόρροια των διαφορετικών, αλλά και κατά κάποιο τρόπο κοινών αφηγήσεων στα δύο τμήματα

21. Τα σχολικά εγχειρίδια στη λεγόμενη «Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου» είναι ίδια με εκείνα που διδάσκονται στην Τουρκία (όπως συμβαίνει και με τα εγχειρίδια των Ελληνοκυπρίων στην Κυπριακή Δημοκρατία). Η «Ιστορία της Κύπρου», σε άλλες διδακτικές ώρες, διδάσκεται μέσω εγχειριδίου που συγγράφεται στην Κύπρο, ξεχωριστό φυσικά για τις δυο κοινότητες, και επικεντρώνεται στο να πιστοποιήσει την τουρκικότητα (και την ελληνικότητα αντίστοιχα) του νησιού. Παύλος Παύλου, «Ο αόρατος “άλλος” και η ανθεκτικότητα του εθνικού αφηγήματος των Ελληνοκυπρίων: Ιστορία και πολιτικοί στόχοι, σχολείο και Τουρκοκύπριοι», στο *Η Κλειώ πάει σχολείο II: Η διδασκαλία της ιστορίας και η Δημόσια Παιδαγωγική*, επιμ. Τριαντάφυλλος Πετρίδης και Μαρία Φραγκουλάκη (Αθήνα: ΟΙΕΕ, 2020), 85-100, 100, επίσκεψη 20 Αυγούστου 2022, <https://www.aheg.gr>. Η μακρά δημοκρατική παράδοση των τουρκοκυπριακών εκπαιδευτικών κοινοτήτων της Κύπρου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανατροπή του καθεστώτος Ντενκτάς το 2004 και στην υπερψήφιση του «Ναι» στο σχέδιο Ανάν για το Κυπριακό.

της χώρας μου. Πιστεύω ότι είναι σημαντικό να κατανοήσουν οι μαθητές πώς συνέβη αυτό. (Γερμανία)

Αν και η ψυχροπολεμική περίοδος τελείωσε, παρόμοιοι διαχωρισμοί και ομαδοποιήσεις εξακολουθούν να υφίστανται και σήμερα. Αυτό επίσης εξακολουθεί να επηρεάζει τη ζωή των ανθρώπων και, φυσικά, την επιστήμη της ιστορίας. (Τουρκοκυπριακή κοινότητα, Κύπρος)

Πολύ σημαντικό να διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος, λόγω της ιδιαίτερης κατάστασης στη μεταπολεμική [μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο] Γιουγκοσλαβία. (Βοσνία-Ερζεγοβίνη)

Ο Ψυχρός Πόλεμος είναι μια σημαντική παράμετρος για τη δημιουργία μη ευθυγραμμισμένων πολιτικών και πολύ σημαντικός για την ιστορία της Κροατίας, διότι κατά την περίοδο εκείνη η χώρα ήταν τμήμα της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Έπειτα από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ευρώπη, η Γιουγκοσλαβία αποσυντέθηκε και έτσι δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο κροατικό κράτος. (Κροατία)

Το κύριο πρόβλημα όταν διδάσκεται ο Ψυχρός Πόλεμος στην Ισλανδία είναι να αποκτήσει νόημα για τους μαθητές και τις μαθήτριες που είναι πολύ αποστασιοποιημένοι/ες από τη σχετική ιδεολογία του. Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία χρόνια υπάρχουν όλο και περισσότερα παραδείγματα από το πώς ήταν τότε τα πράγματα και πώς θα μπορούσαν να ξαναγίνουν. (Ισλανδία)

Φυσικά και είναι σημαντική η διδασκαλία του. Η Κορέα βίωσε τον εμφύλιο πόλεμο στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Δεν συμφωνώ με τον όρο «ψυχρός». Εμείς, αντίθετα, τον ονομάζουμε «Θερμό Πόλεμο». (Νότια Κορέα)

Ο κόσμος σήμερα μορφοποιήθηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο. Η αναβίωση του Ψυχρού Πολέμου είναι επικείμενη και η Κίνα είναι η τρίτη παγκόσμια δύναμη. (Νορβηγία)

Είναι τόσο πολύ συνδεδεμένος ο Ψυχρός Πόλεμος με την παγκόσμια ιστορία, τον ρόλο και το νόημα των μεγάλων δυνάμεων, τις διαμάχες των χωρών μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την άνοδο της Κίνας, την αλλαγή των ρόλων των δυνάμεων, την ανάγκη συνεργασίας αναφορικά με την κλιματική αλλαγή, ώστε είναι ζωτικής σημασίας να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το θέμα οι μαθητές και οι μαθήτριες. Όσο μεγαλώνουν το αντιλαμβάνονται. (Ολλανδία)

Δίνει ερμηνευτικά κλειδιά για την κατανόηση της τρέχουσας κατάστασης στον κόσμο. (Φινλανδία)

Ένα κομβικό κομμάτι του πρόσφατου παρελθόντος επηρεάζει ακόμη την τρέχουσα πολιτική κατάσταση. Είναι μια ευκαιρία να διδάξει κανείς μια διαφορετική χρήση και διαφορετικές ερμηνείες της ιστορίας. (Νορβηγία)

Μελέτη περίπτωσης

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της Ελβετίας. Οι συγγραφείς ενός νέου σχολικού εγχειριδίου σύγχρονης παγκόσμιας ιστορίας για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το «Gymnasium» (τη λυκειακή βαθμίδα), που εκδόθηκε το 2021, αφιερώνουν 195 σελίδες με τον τίτλο «Η ηλικία του Ψυχρού Πολέμου» για την εξαντλητική προσέγγιση του θέματος,²² με υποενότητες όπως οι εξής: ο μεταπολεμικός κόσμος· Δύση και Ανατολή ανάμεσα σε σύγκρουση και προσέγγιση (εδώ συμπεριλαμβάνεται ο Πόλεμος της Κορέας)· η ανάμειξη των μεγάλων δυνάμεων στις αναπτυσσόμενες χώρες (Ινδοκίνα, Βιετνάμ, Αγκόλα, αντικομμουνισμός στη Λατινική Αμερική, εμφύλιοι πόλεμοι στην Κεντρική Αμερική, ο πόλεμος στο Αφγανιστάν)· η αποαποικιοποίηση· η μαζική κατανάλωση και η κριτική του καταναλωτισμού· η Ελβετία κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου· ανεξαρτησία και συγκρούσεις στη Μέση Ανατολή· η Ινδική Χερσόνησος και η ανεξαρτησία της Ινδίας· η εγκαθίδρυση της Κίνας ως δεύτερης μεγάλης κομμουνιστικής δύναμης· ο νέος ρόλος της Ιαπωνίας στην Ανατολή· το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Παράλληλα, ενθέτουν στο εγχειρίδιο δύο συνεντεύξεις με ιστορικούς ερευνητές. Η πρώτη, στην οποία συμμετέχει ο Κρίστιαν Πφίστερ,²³ τιτλοφορείται «Η κατάρα της φθηνής ενέργειας», ενώ το κεφάλαιο κλείνει με μια συνέντευξη της Κριστίνα Σπορ²⁴ με τίτλο «Το εκπληκτικά φιλικό τέλος του Ψυχρού Πολέμου». Οι ενότητες του κεφαλαίου, με πλούσια αφήγηση, περιέχουν πρωτότυπο οπτικοακουστικό υλικό, το οποίο κυκλοφορεί και σε ψηφιακή μορφή: γελοιογραφίες, πόστερ, φωτογραφίες, χάρτες, γραφήματα, μαρτυρίες, υλικό πρωτογενών και δευτερογενών πηγών με πλούσιες ερωτήσεις, εξωστρεφείς δραστηριότητες και αξιοποίηση της δημόσιας ιστορίας, όλα με άμεσες αναφορές σε καθημερινές και σύγχρονες καταστάσεις. Το εγχειρίδιο επικεντρώνεται επίσης σε θέματα όπως τα αντιαποικιακά κινήματα, η

22. Thomas Notz και Walter Frey, *Geschichte fürs Gymnasium / Band 3, 1914 bis heute, Das Zeit alterte Kalten Kriegen* (Βέρνη: Hep Verlag, 2021), 230-425.

23. Christian Pfister, καθηγητής οικονομικής, κοινωνικής, περιβαλλοντικής και παγκόσμιας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης, [https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Pfister_\(Swiss_historian\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Christian_Pfister_(Swiss_historian)).

24. Kristina Spohr, καθηγήτρια στο London School of Economics με ειδικότητα στη μεταπολεμική διεθνή ιστορία της Γερμανίας, τη διεθνή διπλωματία, τον Ψυχρό Πόλεμο, <https://www.lse.ac.uk/International-History/People/academicStaff/spohr/spohr>.

κριτική της καταναλωτικής κοινωνίας, η βιωσιμότητα του πλανήτη και το ενεργειακό πρόβλημα, οι μεταναστευτικές και οι προσφυγικές ροές. Η στοχοθεσία της διδασκαλίας του αντικειμένου περιλαμβάνει την κατανόηση και την ερμηνεία των συνεχιζόμενων διαχωρισμών, των μανιχαϊστικών διπόλων και αποκλεισμών, ενώ μαίνονται η ασύδοτη προπαγάνδα και τα fake news. Το ψηφιακό εγχειρίδιο παρέχει στους συγγραφείς τη δυνατότητα της επικαιροποίησης, όπως στην περίπτωση της Ουκρανίας σήμερα. Οι συγγραφείς αποφεύγουν την αυστηρά διπολική μανιχαϊστική προσέγγιση του Ψυχρού Πολέμου και αξιοποιούν οικουμενικές, διεθνικές και ιστορικοπολιτισμικές οπτικές, σύμφωνα με τις νέες ερευνητικές προσεγγίσεις του θέματος.²⁵ Βέβαια, ας ληφθεί υπόψη ότι οι εκπαιδευτικοί στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης έχουν μεγάλη ελευθερία κινήσεων όσον αφορά την επιλογή της ύλης και των διδακτικών προσεγγίσεων.

Το πολυτροπικό εκπαιδευτικό υλικό, το οποίο είναι διαθέσιμο σε ψηφιακή μορφή σε πολλές γλώσσες και εύκολα προσβάσιμο σε εκπαιδευτικούς και ακαδημαϊκούς ιστότοπους, είναι εξαιρετικά πλούσιο, ενώ εμπλουτίζεται και επικαιροποιείται συνεχώς, αποτελώντας γενναία υποστήριξη στους και τις εκπαιδευτικούς που θα επιλέξουν να ξεφύγουν από τον σφιχτό εναγκαλισμό των κλειστών αναλυτικών προγραμμάτων ιστορίας.²⁶ Ανάμεσα σε όλα, αξίζει να αναφερθεί το εξαιρετικά ενδιαφέρον και πολύτιμο υλικό από το Κέντρο για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (CDRSEE),²⁷ το οποίο κυκλοφόρησε το 2019 και στα ελληνικά: πρόκειται για βιβλίο εργασίας με συλλογές τεκμηρίων πάνω στο θέμα, το οποίο επικεντρώνεται στην περιοχή της Βαλκανικής Χερσονήσου. Εδώ έχουμε ένα παράδειγμα της δημιουργικής προσπάθειας να βρεθούν λύσεις σε ένα γενικευμένο πρόβλημα: τη στερεοτυπική προκατάληψη εναντίον άλλων χωρών και δη των γειτονικών, με τις οποίες το κοινό παρελθόν είναι συγκρουσιακό. Το όραμα είναι πολυεπίπεδο: η πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική

25. Kirsten Bönker, «Den Kalten Krieg neu denken? Neue Studien zum Kalten Krieg», *Neue Politische Literatur*, τχ. 67 (2022): 168-204, 168, <https://doi.org/10.1007/s42520-022-00441-y>.

26. Vassiliki Sakka, «Cracking the Canon, Escaping Curriculum (Να σπάσουμε τον κανόνα: Πόσα μπορεί να κάνει ένας εκπαιδευτικός;)», *Public History Weekly* 9, τχ. 4 (2021), [dx.doi.org/10.1515/phw-2021-18409](https://doi.org/10.1515/phw-2021-18409).

27. Το CDRSEE ιδρύθηκε το 1999 και ανέστειλε τη λειτουργία του το 2019. Κατά τα χρόνια αυτά, στο πλαίσιο του Joint History Project, υπό την επιμέλεια της ιστορικού Χριστίνας Κουλούρη, εξέδωσε πολύτιμο υλικό με τη μορφή εναλλακτικού εκπαιδευτικού υλικού με πηγές σε θεματικές όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, έθνη και κράτη στη νοτιοανατολική Ευρώπη, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Ψυχρός Πόλεμος (1944-1990): πόλεμοι, διαιρέσεις, ενοποίηση (1990-2008), <https://www.academia.edu>. Τα εγχειρίδια αυτά περιέχουν πρωτογενείς και δευτερογενείς πολυτροπικές πηγές που ταξινομούνται σε επιμέρους ενότητες και συνοδεύονται από σύντομα εισαγωγικά αφηγηματικά κείμενα, ερωτήσεις και δραστηριότητες που αξιοποιούν το πρωτότυπο υλικό. Τα τέσσερα πρώτα έχουν μεταφραστεί σε εννέα γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, στα αγγλικά και τα ιαπωνικά, ενώ τα επόμενα δύο στα αγγλικά και σε άλλες τέσσερις γλώσσες της περιοχής. Παρά την έγκριση της ελληνικής πολιτείας για διάθεση στα σχολεία (Ελλάδα και Κύπρος), δεν αξιοποιούνται.

ιστορία των χωρών της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο Ψυχρός Πόλεμος κατά κανόνα δεν διδάσκεται στα σχολεία της νοτιοανατολικής Ευρώπης – αν και περιλαμβάνεται στα προγράμματα σπουδών. Ούτως ή άλλως, η σχολική ιστορία ουσιαστικά δεν προσεγγίζεται μετά το οριακό έτος του 1990. Είναι βαρύ για την περιοχή το ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο του Ψυχρού Πολέμου. Η τραυματική μνήμη του πολέμου της Γιουγκοσλαβίας στοιχειώνει το μάθημα της ιστορίας και πολλές γενναίες απόπειρες για ανανέωση και εμπλουτισμό των προγραμμάτων σπουδών και των διδακτικών εγχειριδίων με πλουραλιστικές και πολυπρισματικές αναφορές προκαλούν πολέμους της ιστορίας (Σερβία, Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη). Η προσέγγιση της ιστορίας των κομμουνιστικών καθεστώτων χαρακτηρίζεται από σημαντικές στρεβλώσεις και καθολική απόρριψη των χαρακτηριστικών της αντίστοιχης περιόδου σε μια διαχείριση εννοιών στη βάση του άσπρου-μαύρου.²⁸ Οι εκπαιδευτικοί οι ίδιοι είναι διχασμένοι εδώ. Με βασική αρχή το «καμία αποσιώπηση, αυστηρή τεκμηρίωση, πολλαπλές πηγές, πολυπρισματική προσέγγιση» συγκροτήθηκε το πολύ διαφωτιστικό και πρωτότυπο σώμα πηγών με χαρακτηριστική αντιπροσωπευτικότητα θεματικών: απόδοση σοσιαλιστικής κουλτούρας, δημόσια τέχνη, καταναλωτισμός, διασκέδαση, μόδα, σχολική ζωή, αρχειακές καταγραφές, Τύπος, διώξεις, προπαγανδιστικές αφίσες, γλωσσικά τεκμήρια και ξύλινη γλώσσα κομματικών ανακοινώσεων κ.ά. Άλλωστε, τα Βαλκάνια αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα πεδίου συνάντησης ψυχροπολεμικών διχασμών και συγκρούσεων (ΝΑΤΟ, Σύμφωνο Βαρσοβίας, Κίνημα Αδεσμεύτων).

Συμπερασματικά

Το αποτύπωμα του αμφιλεγόμενου κοινωνικά και πολιτικά Ψυχρού Πολέμου στις σημερινές σχολικές τάξεις ποικίλλει, αλλά παρουσιάζει επίσης κοινά σημεία σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Με προφανείς διαφοροποιήσεις, οι οποίες είναι ευθέως ανάλογες της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, του πολιτικού κλίματος, της παιδαγωγικής ελευθερίας των εκπαιδευτικών και της παράδοσης μιας γερής και αδιαμεσολάβητης ιστορικής εκπαίδευσης, όπως και της μνημονικής κουλτούρας των χωρών, η προσέγγιση της ιστορικής περιόδου και του θέματος συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο η εποχή της βαθιάς κρίσης που διανύουμε επηρεάζει τη θέαση του παρελθόντος. Αμφιθυμία, ασάφεια και αντιθέσεις στην αφήγηση

28. Τάση η οποία φαίνεται να υποχωρεί, να μετριάζεται, σύμφωνα με τους συναδέλφους. Προφανώς η δεύτερη πια γενιά μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, επιχειρεί νηφαλιότερες προσεγγίσεις, με την ανάλογη συναισθηματική απόσταση από το πρόσφατο παρελθόν.

των σχολικών εγχειριδίων, αμφισβήτηση του Κανόνα και της Μεγάλης Αφήγησης, «ρωγμές» από εκπαιδευτικούς, οι οποίοι ασφυκτιούν στα κλειστά αναλυτικά προγράμματα ιστορίας, υπογραμμίζουν τη δυσκολία προσέγγισης του θέματος, το οποίο έχει ορισμένες ιδιαίτερα τραυματικές διαστάσεις για πολλές χώρες. Τα άλυτα και διογκούμενα πολιτικά προβλήματα δημιουργούν εντάσεις στις σχολικές τάξεις και δεν είναι πάντοτε εύκολο να ανταποκριθούν με επιτυχία οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν ιστορία με συναίσθηση της βαρύτητας του αντικειμένου. Το θέμα προσεγγίζεται με ποικίλους μεθοδολογικούς τρόπους, που ανταποκρίνονται στην ιστορική κουλτούρα της εκάστοτε χώρας αναφοράς. Παρά την κυριαρχία των πολιτικοστρατιωτικών και διπλωματικών γεγονότων, είναι εμφανής η στροφή στην κοινωνική και την πολιτισμική ιστορία της εποχής, καθώς και την «ιστορία από τα κάτω», ενώ στα νέα προγράμματα σπουδών ιστορίας θεσμοθετείται η δημόσια ιστορία.

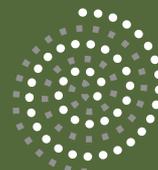
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Παναγιώτης Γατσωτής

Ο Ψυχρός Πόλεμος σε σχολικά βιβλία ιστορίας (2021-2022) και σε πρόσφατα προγράμματα σπουδών ιστορίας

<https://doi.org/10.12681/praktika.6875>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεων του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος σε σχολικά βιβλία ιστορίας (2021-2022) και σε πρόσφατα προγράμματα σπουδών ιστορίας

Παναγιώτης Γατσωτής

Εισαγωγικά

Η ρωσική εισβολή στην Ουκρανία που ξεκίνησε την 24η Φεβρουαρίου του 2022 επανέφερε στην επικαιρότητα, με δραματικό και αδόκητο τρόπο, την ιστορία του Ψυχρού Πολέμου. Οι μνήμες του εισέβαλαν εκ νέου στη ζωή των ανθρώπων, αναζωπυρώνοντας παλιούς φόβους και ελπίδες, αναβιώνοντας παλιές αναπαραστάσεις και στερεότυπα. Μπορεί ο Ψυχρός Πόλεμος να φαινόταν «ξεπερασμένος» μετά την επανένωση της Γερμανίας το 1990, την αποσύνθεση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 και τις τρομοκρατικές επιθέσεις στους Δίδυμους Πύργους το 2001, αλλά σύμφωνα με πολλούς σχολιαστές η ρωσική προσάρτηση της Κριμαίας το 2014 επανέφερε το θέμα στο προσκήνιο, προμηνύοντας κατά κάποιον τρόπο τις πρόσφατες εξελίξεις. Ίσως γι' αυτό σχετικά πρόσφατα προέκυψαν αξιόλογες μελέτες για τη διδακτική επεξεργασία του θέματος, που αναλύουν συστηματικά ποικίλες οπτικές.¹ Πρόκειται για κατεξοχήν επίμαχο θέμα, διότι η κριτική ανάλυση των αφηγημάτων περί Ψυχρού Πολέμου αναπόφευκτα εμπλέκει αξιώσεις ηγεμονίας και ισχύος στο παρόν, αφού η πολιτική βούληση, όποια κι αν είναι αυτή, ενυπάρχει σε κάθε ερμηνεία του κόσμου. Ποιος φέρει την ευθύνη για τον Ψυχρό Πόλεμο; Σε τι βαθμό συνδέονται οι δημόσιες πρακτικές μνημόνευσης του Ψυχρού Πολέμου, σε διάφορα μέρη στον κόσμο, με τις ερμηνείες της ακαδημαϊκής κοινότητας για αυτόν; Σε τι βαθμό αποκλίνουν; Πώς η

1. Konrad H. Jarausch, Christian F. Ostermann, Andreas Etges, επιμ., *The Cold War: Historiography, Memory, Representation* (Βερολίνο και Βοστώνη: De Gruyter Oldenbourg, 2017). Markus Furrer, Peter Gautschi, επιμ., *Remembering and Recounting the Cold War: Commonly Shared History?* (Σβάλμπαχ: Wochenschau Verlag, 2017). Barbara Christophe, Peter Gautschi, Robert Thorp, επιμ., *The Cold War in the Classroom: International Perspectives on Textbooks and Memory Practices* (Σαμ, Ελβετία: Palgrave Macmillan, 2019). Falk Pingel, «The Cold War in History Textbooks: A German-German, French and British Comparison», στο *The Cold War*, επιμ. Jarausch, Ostermann, Etges, 113-133. Στο Aaron Watts, «Polychronicon: The “New” Historiography of the Cold War», *Teaching History* 66 (Μάρτιος 2017): 44-45, ο συγγραφέας προτείνει τη διδακτική αξιοποίηση της συγκριτικής διερεύνησης ερμηνευτικών οπτικών, συνδέοντας έτσι την εργασία στη σχολική τάξη με τις θέσεις της πρόσφατης βιβλιογραφίας για το θέμα του Ψυχρού Πολέμου. Πρβλ. Neven Budak, Alexei Kalion-ski, επιμ., *Teaching Contemporary Southeast European History: Source Books for History Teachers*, τ. 1, *The Cold War (1944-1990)* (Θεσσαλονίκη: Center for Democracy and Reconciliation in South-Eastern Europe, 2016).

δημόσια μνήμη του Ψυχρού Πολέμου διαμόρφωσε στάσεις και διαθέσεις από τη μια και την άλλη πλευρά; Ποιες όψεις ή γεγονότα του Ψυχρού Πολέμου επιλέγονται για να προβληθούν και ποιες αποσιωπώνται; Δεν υπάρχει αμφιβολία, άλλωστε, ότι η ατομική μνήμη επηρεάζεται, συνειδητά ή ασύνειδα, από τις συλλογικές αφηγήσεις που δίνουν νόημα στο παρελθόν.

Από την άποψη των συλλογικών αφηγήσεων, ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τα σχολικά βιβλία, αλλά και τα προγράμματα σπουδών ιστορίας: από τη μια πλευρά, ως μέσα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και διάχυσης «επίσημων» ιστορικών αναπαραστάσεων· από την άλλη, ενδιαφέρουν συγχρόνως ως πεδία κοινωνικών αντιπαραθέσεων σε ευαίσθητα ζητήματα, καθώς κινούνται στον κοινό χώρο μεταξύ πολιτικής, ιστορικής επιστήμης και παιδαγωγικής. Η επεξεργασία –στην πραγματικότητα, η διαπραγμάτευσή τους– μέσα στη σχολική τάξη, δίνει το έναυσμα για να εκφραστούν ποικίλες κοινωνικές και ιστορικές αντιλήψεις τις οποίες κομίζουν οι μαθητές και οι μαθήτριες στο σχολείο, αντλώντας λεκτικό, ιδέες και αξίες από τα ποικίλα οικογενειακά και κοινωνικά περιβάλλοντα προέλευσής τους.

Το παρόν άρθρο ασχολείται με τις προσεγγίσεις του Ψυχρού Πολέμου στα σχολικά βιβλία του μαθήματος της ιστορίας (της έκτης δημοτικού, της τρίτης γυμνασίου, της πρώτης επαγγελματικού λυκείου, της τρίτης γενικού λυκείου) για το σχολικό έτος 2021-2022, καθώς και σε μερικά προγράμματα σπουδών, που επιλέχθηκαν ως μέτρο σύγκρισης: τα ελληνικά προγράμματα 2021/2015, του 2018-2019 και το πρόγραμμα του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου για το έτος 2021-2022. Η διερεύνηση θα μπορούσε βέβαια να επεκταθεί σε εύρος, συμπεριλαμβάνοντας περισσότερα βιβλία σε βάθος χρόνου ή περισσότερα προγράμματα σπουδών από διάφορες χώρες. Θα μπορούσε, επίσης, να πλαισιωθεί από έρευνα για τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών που καλούνται να διδάξουν το ζήτημα ή από έρευνα για τη διάδραση στο πλαίσιο της σχολικής τάξης κατά τη διεξαγωγή ενός τέτοιου μαθήματος. Οι ποικίλοι περιορισμοί του συγγραφέα και ερευνητή αναπόφευκτα προσδιόρισαν τη διαμόρφωση –σε εύρος και σε βάθος– του δείγματος που αξιοποιήθηκε τελικά.

Τα βιβλία

Στο σχολικό βιβλίο του μαθήματος της ιστορίας στην έκτη τάξη του δημοτικού, διατίθεται ελάχιστος χώρος στην πραγμάτευση του Ψυχρού Πολέμου, επειδή η προσέγγιση είναι κατά μείζονα λόγο ελληνοκεντρική. Γι' αυτό και η σύγκριση που ακολουθεί αφορά κυρίως τα υπόλοιπα βιβλία.

Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, ότι οι συγγραφείς του εγχειριδίου της έκτης δημοτικού συνδέουν τον Ψυχρό Πόλεμο με την «έντονη αντιπαράθεση» μεταξύ των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ (κάτι που αποτελεί κοινό τόπο σε όλα τα εγχειρίδια), ενώ γίνεται αναφορά στον πόλεμο του Βιετνάμ (1961-1973).² Η ίδρυση του ΝΑΤΟ, μετά από «πρωτοβουλία των Αμερικανών», παρουσιάζεται ως «αντιστάθμισμα της Σοβιετικής Ένωσης στην Ευρώπη», χωρίς να διευκρινίζονται τα αίτια της στάσης των Σοβιετικών. Οι συγγραφείς αναφέρουν ότι η ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ έγινε «για να προστατεύσει την εδαφική της ακεραιότητα και να προσεγγίσει τη Δύση».³ Η έκφραση που χρησιμοποιείται («για να προστατεύσει») δηλώνει την ύπαρξη απειλής, για την οποία άλλωστε γίνεται λόγος αμέσως προηγουμένως, με τη διατύπωση «κακές σχέσεις της χώρας με τους βόρειους γείτονές της, την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία», οι οποίες «μεγάλωναν την αβεβαιότητα για τη Μακεδονία και τη Θράκη».⁴

Στο ίδιο βιβλίο, ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) αποδίδεται σε «λάθη και παραλείψεις των δύο πλευρών καθώς και [σε] παρεμβάσεις των ξένων Δυνάμεων». Δεν υπάγεται ρητά στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο, αλλά σε μια «δεκαετία αγώνων και θυσιών για την ελευθερία (1941-1949)», όπως τιτλοφορείται το οικείο ένατο κεφάλαιο.⁵ Επίσης, χαρακτηρίζεται «αδελφοκτόνος πόλεμος» και απαριθμούνται οι καταστροφικές συνέπειές του: ανθρώπινα θύματα, υλικές καταστροφές, ανεπούλωτα ψυχικά τραύματα. Μπορεί να ασκηθεί κριτική σε αυτές τις επιλογές των συγγραφέων ως προς την παρουσίαση του εμφύλιου πολέμου με όρους διχασμού και ξενικής παρέμβασης και όχι ως πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης. Κριτική επιδέχεται, εξάλλου, η υπαγωγή του εμφυλίου (1946-1949) στην κατηγορία των «αγώνων και θυσιών για την ελευθερία», σύμφωνα με τον τίτλο του κεφαλαίου.⁶

Ως προς τα γενικότερα σχήματα προσέγγισης του Ψυχρού Πολέμου στα τρία εξεταζόμενα βιβλία παρατηρούνται τρία σημεία. Πρώτον, οι συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γυμνασίου διακρίνουν τις ιστορικές εξελίξεις σε διεθνείς και ελληνικές, αφιερώνοντας διαδοχικά χωριστά κεφάλαια, χωρίς αυτό να μειώνει την ανάδειξη της εμπλοκής του διεθνούς παράγοντα στον ελληνικό εμφύλιο (1946-1949), ενώ συνδέουν στενά το κοινωνικοοικονομικό με το πολιτικό επίπεδο.⁷ Δεύ-

2. Ιωάννης Κολιόπουλος, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Αθανάσιος Καλλιανιώτης και Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου. Βιβλίο μαθητή. Στ' Δημοτικού* (Αθήνα: Διόφαντος, 2021), 221.

3. Στο ίδιο, 219.

4. Στο ίδιο.

5. Στο ίδιο, 212-217.

6. Στο ίδιο, 212-213.

7. Ευαγγελία Λούβη και Δημήτρης Ξιφαράς, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία Γ' Γυμνασίου* (Αθήνα: Διόφαντος, 2021).

τερον, οι συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γενικού λυκείου, από την πλευρά τους, διακρίνουν τις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου σε χωριστά κεφάλαια: στο κεφάλαιο «Ο μεταπολεμικός κόσμος», με έμφαση περισσότερο στην πολιτική και τη διπλωματία, λιγότερο στην οικονομία και την κοινωνία, και στο «Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα».⁸ Τρίτον, οι συγγραφείς του βιβλίου της πρώτης τάξης του επαγγελματικού λυκείου υιοθετούν κατά κύριο λόγο παγκόσμια οπτική, αναδεικνύοντας τη «μεγάλη εικόνα» των εξελίξεων του μεταπολεμικού κόσμου σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ επίσης συνδέουν στενά το κοινωνικοοικονομικό με το πολιτικό επίπεδο.⁹

Ως προς τη διαπραγμάτευση του διπολισμού και το κατά πόσο αυτός παρουσιάζεται ως αγεφύρωτος, παρατηρούνται αξιόλογες αποκλίσεις. Σε αδρές γραμμές, τα βιβλία της τρίτης γυμνασίου και της πρώτης επαγγελματικού λυκείου εντοπίζουν κοινά σημεία μεταξύ των δύο συνασπισμών, κυρίως στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, των «παροχών» και του κράτους πρόνοιας, ενώ στο βιβλίο της τρίτης γενικού λυκείου χρησιμοποιείται ο όρος «σιδηρούν παραπέτασμα» και υπογραμμίζονται οι διαφορές στην πολιτική, αλλά και στην κοινωνική οργάνωση.

Ειδικότερα, οι συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γυμνασίου υποστηρίζουν ότι τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης επηρεάστηκαν, μεταξύ άλλων, από την κοινωνική πολιτική των λαϊκών δημοκρατιών της Ανατολικής Ευρώπης προκειμένου να προχωρήσουν σε «εκτεταμένες παροχές» προς τους πολίτες τους.¹⁰ Προσδιορίζουν, όμως, τον διπολισμό ως σύστημα διεθνών σχέσεων με έντονο και πολύμορφο ανταγωνισμό, ενώ αναφέρονται και στον αντικομμουνισμό-μακαρθισμό στις ΗΠΑ,¹¹ κατ' εξαίρεση σε σύγκριση με τα υπόλοιπα βιβλία. Οι συγγραφείς του βιβλίου της πρώτης επαγγελματικού λυκείου επίσης υπογραμμίζουν τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους πρόνοιας στη μη κομμουνιστική Ευρώπη, η οποία «περιόριζε τα αρνητικά στοιχεία του καπιταλισμού και αξιοποιούσε τα θετικά του σοσιαλισμού».¹² Όπως σημειώθηκε παραπάνω, πιο αγεφύρωτος παρουσιάζεται ο διπολισμός στο βιβλίο της τρίτης γενικού λυκείου με αναφορές στη «σταθερή πρόθεση της Σοβιετικής Ένωσης να επιβάλει τον έλεγχό της στην Ανατολική Ευρώπη», στο «σιδηρούν παραπέτασμα», αλλά και στις «διαφορετικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης», καθώς «οι ΗΠΑ ακολουθούσαν την ελεύθερη

8. Ιωάννης Κολιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νημάς και Χάρης Σχολινάκη-Χελιώτη, *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Γ' Γενικού Λυκείου και Γ' Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας* (Αθήνα: Διόφαντος, 2021).

9. Θεόδωρος Κατσουλάκος, Αναστασία Κυρκίνη, Ιωάννης Μπαφούνης και Γιώργος Σμπιλίρης, *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα. Α' ΕΠΑ.Λ.* (Αθήνα: Διόφαντος, 2021).

10. Λούβη και Ξιφαράς, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 140.

11. Στο ίδιο, 141.

12. Κατσουλάκος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, 133, 152.

οικονομία και το πολυκομματικό πολιτικό σύστημα, ενώ η ΕΣΣΔ υιοθετούσε την κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και ένα μονοκομματικό πολιτικό σύστημα, βασισμένο στην παντοδυναμία του Κομμουνιστικού Κόμματος».¹³ Στο βιβλίο της τρίτης τάξης γενικού λυκείου, είναι εξάλλου αξιολογημένη, ως ενδεικτική του προσανατολισμού των συγγραφέων, και η κατ' αποκλειστικότητα αναφορά στον Βόιτσεχ Γιαρουζέλσκι, τον Λεχ Βαλέσα και την Αλληλεγγύη.¹⁴ Ως απόκλιση αξίζει επίσης να παρατηρηθεί η αναφορά στα βιβλία της τρίτης γυμνασίου και της πρώτης επαγγελματικού λυκείου στον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας (1990-1991). Αντίθετα, στο βιβλίο της τρίτης γενικού λυκείου υπάρχει μία αναφορά στο ίδιο θέμα, στη διδακτική ενότητα «Οι προκλήσεις του 21ου αιώνα»,¹⁵ με έμφαση στην έκλειψη της πόλωσης του Ψυχρού Πολέμου.

Ως προς τις επιλογές του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ (προέδρου της ΕΣΣΔ το 1990-1991), στα βιβλία της έκτης δημοτικού και της πρώτης επαγγελματικού λυκείου δεν υπάρχει καμία αναφορά, λόγω της αδρής προσέγγισης που υιοθετούν οι συγγραφείς τους. Αντίθετα, γίνεται λόγος στα βιβλία της τρίτης γυμνασίου και της τρίτης γενικού λυκείου. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, οι προσεγγίσεις συγκλίνουν, καθώς αναφέρονται στον καθοριστικό ρόλο των επιλογών του Γκορμπατσόφ όσον αφορά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου (1989) και την επανένωση της Γερμανίας (1990).¹⁶

Αναζητήσαμε την κοινωνικοπολιτική διάσταση των αφηγήσεων για τον Ψυχρό Πόλεμο –των αφηγήσεων που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς στα εξεταζόμενα σχολικά βιβλία– στη χρήση των όρων «κράτος πρόνοιας» και «κινήματα αμφισβήτησης». Ο πρώτος όρος απαντά τέσσερις φορές στο βιβλίο της τρίτης γυμνασίου, αναφέρεται μία φορά ως θεμελιακό χαρακτηριστικό της μη κομμουνιστικής Ευρώπης στο βιβλίο της πρώτης επαγγελματικού λυκείου, ενώ απουσιάζει πλήρως από το βιβλίο της τρίτης γενικού λυκείου. Ο δεύτερος όρος απουσιάζει από το βιβλίο της πρώτης επαγγελματικού λυκείου λόγω της συνοπτικής προσέγγισης, απαντά όμως στο βιβλίο της τρίτης γυμνασίου. Οι συγγραφείς του συνδέουν τα «κινήματα αμφισβήτησης» με τον καταναλωτισμό των κοινωνιών της Δύσης και εντάσσουν οργανικά, στην αφήγησή τους για τον Ψυχρό Πόλεμο, την αναφορά σε αυτά. Στο βιβλίο της τρίτης γενικού λυκείου, ο ίδιος όρος απαντά δύο φορές, αλλά όχι στο πλαίσιο της βασικής αφήγησης. Απαντά, πρώτον, στο χρονολόγιο σε μορφή παραθέματος συνδεδεμένος με τον «Μάη του '68» και, δεύτερον, σε σχέση με τη «νεα-

13. Κολιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*, 135, 140.

14. Στο ίδιο, 148.

15. Κολιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*, 228.

16. Λούβη και Ξιφαράς, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 147. Κολιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*, 148.

νική κουλτούρα» των δεκαετιών 1960-1970, ως αντίστιξη στη «μαζική κουλτούρα», ενταγμένος στο πλαίσιο ενός διαφορετικού κεφαλαίου, που τιτλοφορείται «Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα». Με άλλα λόγια, ενώ το πολιτισμικό και το ιδεολογικό στοιχείο ενσωματώνονται οργανικά στο αφήγημα για τον Ψυχρό Πόλεμο από τους συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γυμνασίου, οι συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γενικού λυκείου θίγουν τα «κινήματα αμφισβήτησης» σε διαφορετικό κεφάλαιο από το σχετικό με την αφήγηση για τον Ψυχρό Πόλεμο.

Ως προς τη διαπραγμάτευση του ερωτήματος κατά πόσον ήταν αναπόφευκτη η διάλυση του ανατολικού συνασπισμού, οι προσεγγίσεις των συγγραφέων των βιβλίων της τρίτης γυμνασίου και της τρίτης γενικού λυκείου συγκλίνουν ως προς την επισήμανση του καθοριστικού ρόλου που διαδραμάτισαν, αφενός, η πολιτική Γκορμπατσόφ και, αφετέρου, η αντίδραση στην πολιτική αυτή εντός της Σοβιετικής Ένωσης. Στο βιβλίο της τρίτης γυμνασίου, ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών συνδέεται ρητά με την κατάρρευση της σοβιετικής οικονομίας. Από την πλευρά τους, οι συγγραφείς του βιβλίου της πρώτης επαγγελματικού λυκείου επισημαίνουν την ταχύτατη κατάρρευση του καθεστώτος της Σοβιετικής Ένωσης και τη συνακόλουθη –εξίσου ραγδαία– κατάρρευση των δορυφόρων της.¹⁷

Ως προς τις ερωτήσεις-δραστηριότητες που προτείνουν οι συγγραφείς των εξεταζόμενων σχολικών βιβλίων σε σχέση με την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, παρατηρούνται αξιόλογες αποκλίσεις. Στο βιβλίο της τρίτης γυμνασίου αξιοποιούνται –στο πλαίσιο των προτεινόμενων δραστηριοτήτων– χάρτες, γραπτά παραθέματα, λογοτεχνικά βιβλία, κινηματογραφικές ταινίες και μουσική (τραγούδια εποχής, των Beatles).¹⁸ Διαπιστώνεται, δηλαδή, μια διαθεματική και πολυτροπική προσέγγιση. Στο βιβλίο της πρώτης επαγγελματικού λυκείου, οι συγγραφείς προτείνουν ως δραστηριότητα επεξεργασίας μία κριτική ερώτηση, που διερευνά τις συνέπειες της διάλυσης του ανατολικού συνασπισμού.¹⁹ Από την πλευρά τους, οι συγγραφείς του βιβλίου της τρίτης γενικού λυκείου προτείνουν ερωτήσεις που απαντώνται με βάση το κείμενο του βιβλίου, χωρίς ρητή παρότρυνση να αξιοποιηθούν σχετικές ιστορικές πηγές, ενώ εμμένουν στον όρο «σιδηρούν παραπέτασμα» και πλαισιώνουν την ελληνική κρίση με τον μεταπολεμικό ανταγωνισμό των νικητών του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, δηλαδή πλαισιώνουν τον ελληνικό

17. Λούβη και Ξιφαράς, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 143, 147· Κολιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*, 148· Κατσουλάκος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, 134.

18. Λούβη και Ξιφαράς, *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, 140, 143, 149.

19. «Στην υποενοότητα “Η Ανατολική Ευρώπη” (σ. 134) δίνονται οι εξελίξεις στην περιοχή αυτή μετά το 1989. Σε άλλες χώρες έχουμε αθόρυβες διασπάσεις ή συνενώσεις και σε άλλες διάλυση με σφοδρές συγκρούσεις. Μπορείτε να κάνετε υποθέσεις, για να εξηγήσετε τη διαφορά;» Κατσουλάκος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, 140.

εμφύλιο (1946-1949) με τον Ψυχρό Πόλεμο.²⁰ Στο βιβλίο της έκτης δημοτικού δεν υπάρχουν σχετικές ερωτήσεις-δραστηριότητες λόγω της βραχύτητας με την οποία θίγεται το ζήτημα, όπως προαναφέρθηκε.

Τα προγράμματα σπουδών

Ως προς τις προσεγγίσεις του Ψυχρού Πολέμου στο πλαίσιο των προγραμμάτων σπουδών ιστορίας του 2021/2015,²¹ σε αυτό του δημοτικού δεν γίνεται καμία αναφορά στο ζήτημα, λόγω της ελληνοκεντρικής εστίασης, αν και θίγονται οι συνέπειες (τα «δεινά») του ελληνικού εμφύλιου πολέμου (1946-1949). Το πρόγραμμα σπουδών της τρίτης γυμνασίου αναφέρεται στο ζήτημα και εστιάζει στα αίτια και τις συνέπειες του Ψυχρού Πολέμου και της «κατάρρευσης» των καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης. Η επιλογή και η χρήση του όρου «κατάρρευση» στους δύο από τους τρεις στόχους της διδακτικής ενότητας και στις προτεινόμενες δραστηριότητες υποδηλώνει την έμφαση που του αποδίδουν οι συντάκτες. Στο πρόγραμμα σπουδών της τρίτης γενικού λυκείου, το ζήτημα του Ψυχρού Πολέμου θίγεται σε δύο σημεία: αφενός, στη διδακτική ενότητα «Το ελληνικό ζήτημα από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο» (στη θεματική ιστορία τρίτης γενικού λυκείου, ομάδας προσανατολισμού) και, αφετέρου, στη διδακτική ενότητα «Μορφές κρατικής οργάνωσης στην Ευρώπη κατά τους νεότερους χρόνους [...] Ανάπτυξη των εθνικών κρατών [...] Γερμανία» (στη θεματική ιστορία πρώτης γενικού λυκείου). Και στις δύο περιπτώσεις, η έμφαση δίνεται στο διεθνές πολιτικό, διπλωματικό και γεωστρατηγικό πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, καθώς και στη θέση ή τον ρόλο συγκεκριμένων κρατών σε αυτό. Το εθνικό εντάσσεται στο διεθνές πλαίσιο και διακρίνονται οι αντιθετικές οπτικές των δύο αντίπαλων συνασπισμών.

Αξίζει να σημειωθούν οι διαφορές στην προσέγγιση του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ, αφενός, των προγραμμάτων σπουδών του 2021/2015 και, αφετέρου, των

20. Κολιόπουλος κ.ά., *Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου*, 136, 138, 142, 145, 150.

21. ΦΕΚ Β' 1963/14-5-2021 (Δημοτικό), ΦΕΚ Β' 5233/11-11-2021 (Γυμνάσιο), ΦΕΚ Β' 5284/12-11-2021 (ΓΕ.Λ.). Εκτός από τον ιστότοπο του Εθνικού Τυπογραφείου (<https://www.et.gr>), μπορεί κανείς να βρει τα προγράμματα σπουδών και στον ιστότοπο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (επίσκεψη 27 Φεβρουαρίου 2022, <https://bit.ly/33HsO18>). Κρίσιμη διαφορά μεταξύ των δύο αναρτήσεων (του Εθνικού Τυπογραφείου και του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής) είναι ότι στα ΦΕΚ για το γυμνάσιο και το γενικό λύκειο (στο Εθνικό Τυπογραφείο) δεν περιλαμβάνεται η στήλη «Ενδεικτικές δραστηριότητες», η οποία αντίθετα περιλαμβάνεται στην ανάρτηση-προδημοσίευση των προγραμμάτων σπουδών στον ιστότοπο του Ινστιτούτου. Εκτιμώ ότι η παράλειψη της στήλης δεν ακυρώνει τον κανονιστικό χαρακτήρα των «Ενδεικτικών δραστηριοτήτων» για τη διδακτική πράξη.

αποσυρθέντων προγραμμάτων του 2018-2019.²² Η ειδοποιός διαφορά είναι ότι στην πρώτη περίπτωση (2021/2015) το θέμα εντάσσεται είτε ως κρίκος στην αλυσίδα του εθνικού αφηγήματος για την πορεία του «ελληνικού ζητήματος» (τρίτη τάξη γενικού λυκείου), είτε ως περίοδος ανάπτυξης του γερμανικού εθνικού κράτους (η «επανένωση», στην πρώτη γενικού λυκείου), είτε ως στάδιο των διεθνών εξελίξεων στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα (τρίτη γυμνασίου). Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση (2019), ο Ψυχρός Πόλεμος αποτελεί το διεθνές πλαίσιο (ιδιαίτερο κεφάλαιο) στο οποίο εντάσσονται, μεταξύ άλλων, η μεταπολεμική Ελλάδα, η αποαποικιοποίηση και το Κυπριακό Ζήτημα. Είναι εμφανής η δομική διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις. Σε κάθε περίπτωση, ο χρόνος που προβλέπεται από τα προγράμματα σπουδών ιστορίας του 2021 για την επεξεργασία του θέματος είναι πολύ λιγότερος σε σύγκριση με τις προτεινόμενες 11-13 διδακτικές ώρες του προγράμματος σπουδών ιστορίας του 2019 για την πρώτη γενικού λυκείου, σε συνδυασμό με άλλες 6-8 διδακτικές ώρες για τη μεταψυχροπολεμική εποχή. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι ο Ψυχρός Πόλεμος απουσιάζει ως θέμα από το διακηρυγμένο ελληνοκεντρικό πρόγραμμα σπουδών ιστορίας του 2021/2015 για το δημοτικό (έκτη τάξη), ενώ απαντά στον τίτλο χωριστής διδακτικής ενότητας στο αντίστοιχο του 2018.

Αξίζει να συμπεριλάβουμε στη σύγκριση μια ακόμα προσέγγιση, αυτή του ισχύοντος πλαισίου προγραμμάτων σπουδών του γερμανικού κρατιδίου του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου,²³ καθώς το ζήτημα του Ψυχρού Πολέμου κατέχει βαρύνουσα σημασία τόσο στην εθνική μνήμη της Γερμανίας όσο και στην ιστορική εκπαίδευση όλων των κρατιδίων, ιδιαίτερα όμως της πρωτεύουσας, λόγω των σχετικών με το ζήτημα τοπικών μνημείων (Τείχος του Βερολίνου, Σημείο Ελέγχου Τσάρλι, Μουσείο Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, Φυλακή Στάζι, Πύλη του Βρανδεμβούργου). Εξάλλου, από ένα κατεξοχήν διεθνές ζήτημα, όπως ο Ψυχρός Πόλεμος, δεν θα έπρεπε να απουσιάζει μια ματιά στο τι συμβαίνει εκτός Ελλάδας.

Στο πλαίσιο των προγραμμάτων σπουδών του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου, λοιπόν, ο Ψυχρός Πόλεμος αποτελεί ένα από τα δύο βασικά (υποχρεωτικά) θέματα του μαθήματος της ιστορίας για παιδιά ηλικίας 14-15 ετών (9η-10η βαθμίδα). Στο πρόγραμμα σπουδών ιστορίας του κρατιδίου του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου, το οποίο βρίσκεται σε ισχύ από το 2015, δίνεται έμφαση στη διασαφήνιση των διαφορών μεταξύ του δυτικού και του ανατολικού κόσμου, προπάντων μεταξύ της

22. Για το δημοτικό, βλ. ΦΕΚ Β' 5222/21-11-2018. Για το Γυμνάσιο, βλ. ΦΕΚ Β' 959/21-3-2019. Για την πρώτη και τη δεύτερη τάξη του γενικού λυκείου, βλ. ΦΕΚ Β' 2020/3-6-2019. Όλα τα ΦΕΚ είναι προσβάσιμα στον ιστότοπο του Εθνικού Τυπογραφείου (<http://www.et.gr>).

23. Regina Ultze, *Framework Curriculum 1-10 Compact: An Overview of the Subjects and Content taught in Berlin* (Βερολίνο, Βρανδεμβούργο: Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Familie, 2018), 34-35, επίσκεψη 27 Φεβρουαρίου 2022, <https://bit.ly/3sxLDHG>.

Δυτικής και της Ανατολικής Γερμανίας, σε επίπεδο πολιτικής οργάνωσης, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τρόπων ζωής.²⁴ Αποκαλυπτικό, μάλιστα, της επιλεγμένης οπτικής είναι ότι η ενότητα του Ψυχρού Πολέμου θεωρείται ως εμβάθυνση της αμέσως προηγούμενης ενότητας που αναφέρεται στις ιστορικές διαφορές μεταξύ δημοκρατίας και δικτατορίας, δηλαδή μεταξύ των κοινοβουλευτικών δημοκρατιών και των ολοκληρωτικών καθεστώτων του Μεσοπολέμου. Έμφαση δίνεται, επίσης, στη διερεύνηση εικονιστικών και κινηματογραφικών μαρτυριών, που αποτυπώνουν τις ιστορικές διαφορές μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων κόσμων και διαμορφώνουν στο παρόν την ιστορική κουλτούρα για το επίμαχο παρελθόν. Ο «Διπολικός κόσμος μετά το 1945» αποτελεί, επίσης, ένα από τα τέσσερα βασικά θέματα του προγράμματος σπουδών ιστορίας της ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (11η-13η βαθμίδα, μαθητές και μαθήτριες 16-18 ετών) στο κρατίδιο του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου.²⁵ Διδακτικές επισκέψεις σε τόπους μνήμης του Ψυχρού Πολέμου, συστηματική σύγκριση ιστορικών όψεων (στα πεδία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της οικονομίας, της καθημερινής ζωής, των διεθνών σχέσεων) των δύο γερμανικών κρατών που προέκυψαν στο τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, ανάλυση περιπτώσεων σύγκρουσης (Κορέα, Ουγγαρία, Πολωνία, Κούβα, Βιετνάμ, Τσεχοσλοβακία), ανταγωνισμός των εξοπλισμών, προσέγγιση και ύφεση, αποτύπωση όλων των παραπάνω σε ταινίες, αφίσες, φωτογραφίες κ.ά., τα οποία αναλύονται συστηματικά ώστε να αναδειχτεί η ιστορική κουλτούρα την οποία εκφράζουν ρητά ή υπόρρητα, όλα τα παραπάνω αποτελούν τα συστατικά της προτεινόμενης διδακτικής προσέγγισης στο εν λόγω πρόγραμμα σπουδών.

Συμπερασματικά

Ο Ψυχρός Πόλεμος και η ιστορία του αποτελούν ένα πολύ σημαντικό διεθνές ζήτημα που επανήλθε δραματικά στην επικαιρότητα στις αρχές του 2022. Οι προσεγγίσεις του στα σχολικά βιβλία και στα προγράμματα σπουδών ιστορίας ποικίλλουν ως προς την έμφαση που αποδίδεται σε διάφορες όψεις του, όπως για παράδειγμα στην πολιτική, την πολιτισμική ή την ιδεολογική πλευρά του, καθώς και σε επιμέρους σημεία εστίασης. Οι επιλογές συνδέονται κάθε φορά, προφανώς, με

24. Bildungsserver Berlin-Brandenburg, *Teil C Geschichte Jahrgangsstufen 7-10*, 31, επίσκεψη 27 Φεβρουαρίου 2022, <https://bit.ly/3pyYkjB>.

25. Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Sport Berlin, *Rahmenlehrplan für die gymnasiale Oberstufe Gymnasien Gesamtschulen mit gymnasialer Oberstufe Berufliche Gymnasien Kollegs Abendgymnasien. Geschichte* (Βερολίνο: Oktoberdruck AG, 2006), 26-27, επίσκεψη 25 Απριλίου 2024, <https://bit.ly/4daBXbx>.

ιδεολογικές αντιλήψεις και παραδοχές, αλλά και με επιστημολογικές αντιλήψεις για το πώς δομείται και λειτουργεί το μάθημα της ιστορίας στο σχολείο. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι και η σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα, ιδιαίτερα το πώς προσεγγίζεται το θέμα σε χώρες που «στιγματίστηκαν» από τον Ψυχρό Πόλεμο, όπως η Γερμανία – και η Ελλάδα άλλωστε. Το δείγμα μπορεί, βέβαια, να διευρυνθεί σε πολύ μεγάλο βαθμό τόσο σε εύρος χωρών όσο και σε βάθος χρόνου, ενώ ήδη υπάρχουν αξιόλογες συμβολές στη διεθνή βιβλιογραφία προς αυτή την κατεύθυνση. Αν μη τι άλλο, θα έλεγα ότι το όφελος από την κριτική εμπλοκή της ελληνικής ιστορικής εκπαίδευσης με το συγκεκριμένο θέμα είναι ότι προσφέρει την ευκαιρία αναστοχασμού για ένα κατεξοχήν διεθνές ζήτημα σε έναν βαθιά παγκοσμιοποιημένο και αλληλεξαρτώμενο κόσμο.

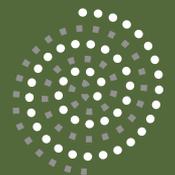
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο Ψυχρός Πόλεμος
στην τέχνη, την ιστορία
και την εκπαίδευση

10 Δεκεμβρίου 2021

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση (10 Δεκεμβρίου 2021)

Επιστημονική επιμέλεια: Αλέξανδρος Τενεκετζής, Άγγελος Παληκίδης

Παναγιώτης Πυρπυρής

Το Τείχος του Βερολίνου: Διδακτικό σενάριο/εργαστήριο

<https://doi.org/10.12681/praktika.6876>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζικά

Επιστημονική Επιτροπή Ψηφιακής Βιβλιοθήκης ΚΕΑΕ

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης,

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού
Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-5-1

www.rchumanities.gr

Η διαδικτυακή ημερίδα «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση» πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Η μνήμη του Υπαρκτού Σοσιαλισμού στη Γερμανία 30 χρόνια μετά: Η πολιτική εκθέσεως του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου και η διαχείριση των δημόσιων μνημείων της πρώην Ανατολικής Γερμανίας» του Αλέξανδρου Τενεκετζή, που χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2021.

Το συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Πρακτικά Συνεδρίων

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Το Τείχος του Βερολίνου: Διδακτικό σενάριο/εργαστήριο

Παναγιώτης Πυρπυρής

Εισαγωγή

Το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία συγκρότησε το 2014 μια ομάδα εκπαιδευτικών για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση ενός πρότζεκτ στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματός του με τίτλο «Δημοκρατία και εκπαίδευση». Η πρωτοβουλία αυτή, η οποία οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο καταγεγραμμένο έλλειμμα της ελληνικής σχολικής εκπαίδευσης σε θέματα παγκόσμιας μεταπολεμικής ιστορίας, στόχευε στη διεύρυνση των ιστορικών αφηγήσεων του σχολικού πλαισίου, στο «άνοιγμα» ενός διαύλου για την προσέγγιση όψεων της σύγχρονης ιστορίας, αλλά και του διαλόγου με τις «δημόσιες» ιστορικές αφηγήσεις.

Η ομάδα εργασίας, την οποία συνέθεταν οι σχολικοί σύμβουλοι φιλολόγων Βασιλική Σακκά, Αικατερίνη Μπρεντάνου και Παναγιώτης Πυρπυρής, καθώς και οι εκπαιδευτικοί Ζέτα Παπανδρέου από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και Σταύρος Αράπογλου από τη δευτεροβάθμια, ανέλαβε να ετοιμάσει φακέλους για την προσέγγιση μιας σειράς γεγονότων που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, ακολουθώντας τις προδιαγραφές του Ιδρύματος της Βουλής. Η επιλογή των επιμέρους θεμάτων έγινε με βάση την ιστορική σημασία και τη σημαντικότητά τους. Εκπονήθηκαν και παραδόθηκαν προς αξιολόγηση και αξιοποίηση τα εξής διδακτικά σενάρια/εργαστήρια:

1. Εισαγωγή στον μεταπολεμικό κόσμο: ο Ψυχρός Πόλεμος.
2. Το Τείχος του Βερολίνου.
3. Ο πόλεμος της Κορέας.
4. Η κρίση των πυραύλων.
5. Παραδείγματα συλλογικών κινητοποιήσεων της δεκαετίας του '60:
 - α) το αντιπολεμικό κίνημα στις ΗΠΑ με αιχμή του δόρατος τον πόλεμο στο Βιετνάμ·
 - β) η Άνοιξη της Πράγας·
 - γ) ο Γαλλικός Μάης του '68·
 - δ) το αμερικανικό κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων·
 - ε) ο αγώνας κατά του απαρτχάιντ στη Νότια Αφρική.

6. Η ριζοσπαστικοποίηση της Λατινικής Αμερικής.
7. Το κυπριακό πρόβλημα.
8. Ο γαλλο-αλγερινός πόλεμος και η ανεξάρτητη Αλγερία.
9. Η αραβο-ισραηλινή σύγκρουση.

Τα παραπάνω εκπαιδευτικά σενάρια/εργαστήρια:

1. Σχεδιάστηκαν για μαθητές και μαθήτριες της τρίτης γυμνασίου και της τρίτης τάξης γενικού λυκείου, και συνδέονταν με τα προγράμματα σπουδών όχι μόνο της ιστορίας αλλά και άλλων μαθημάτων (λόγου χάρη της λογοτεχνίας, της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής κ.λπ.).
2. Μπορούσαν να υλοποιηθούν στην τάξη αυτούσια ή αποσπασματικά, ενώ ταυτόχρονα η ομάδα εργασίας μερίμνησε ώστε ο/η εκπαιδευτικός που θα τα υλοποιούσε να μπορεί να προσαρμόζει το υλικό στις δυνατότητες και στη σύνθεση της τάξης, αλλά και στις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής, πολιτισμικής και εθνοτικής προέλευσης των μαθητών και των μαθητριών.
3. Αξιοποιούσαν ποικίλες παιδαγωγικές μεθόδους και τεχνικές, που υπηρετούσαν τις αρχές του εποικοδομισμού κυρίως.
4. Βασίζονταν σε ιστορικές πηγές, πρωτογενείς και δευτερογενείς, πολυτροπικές και πολυπρισματικές.

Ακολουθώντας τις σύγχρονες προσεγγίσεις της διδακτικής της ιστορίας, τα εκπαιδευτικά σενάρια/εργαστήρια –πέρα από τους γνωστικούς στόχους που έθεταν (γνώση και κατανόηση των ιστορικών γεγονότων), οι οποίοι εξαντλούνταν μέσα από ιστορικές έννοιες πρώτου βαθμού/επιπέδου (τι, ποιος, πού, πότε)–, αποσκοπούσαν κυρίως στην καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης, με την έμφαση που έδιναν σε έννοιες δεύτερου βαθμού/επιπέδου (των ιστορικών μαρτυριών, των αιτιών και των συνεπειών, της σημασίας, της σημαντικότητας, της αλλαγής και της συνέχειας, της ενσυναίσθησης, της ηθικής διάστασης των ερμηνειών του παρελθόντος). Η ιστορική κατανόηση αποτελούσε προϋπόθεση, αλλά και αποτέλεσμα υπό μια έννοια, των κριτικών κι ενσυναισθητικών προσεγγίσεων, ενώ ο ιστορικός γραμματισμός επιδιωκόταν να κατακτηθεί παράλληλα με τον οπτικό και τον μιντιακό γραμματισμό. Δόθηκε επίσης προσοχή ώστε τα σενάρια να εμπεριέχουν το στοιχείο του έμφυλου προσανατολισμού (παρουσία και ρόλος γυναικών), καθώς και της παιδικής ηλικίας.

Καθένα από τα εκπαιδευτικά σενάρια/εργαστήρια συνοδεύεται, σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Ιδρύματος της Βουλής, από «φάκελο για τον/την εκπαιδευτικό», ο οποίος περιείχε συνοδευτικό εκπαιδευτικό, υποστηρικτικό υλικό. Συγκεκριμένα, περιλάμβανε:

1. οδηγίες για τον/την εκπαιδευτικό·
2. χρονολόγιο·
3. σχετικούς με το θέμα ιστορικούς όρους και έννοιες·
4. κείμενα προσανατολισμού (περαιτέρω υποστηρικτικό υλικό για την εφαρμογή του προτεινόμενου παιδαγωγικού εργαστηρίου)·
5. βιβλιογραφία και ιστογραφία.

Τέλος, φιλοδοξία του Ιδρύματος της Βουλής –και της συγγραφικής ομάδας– ήταν ο πρόσθετος εμπλουτισμός της ενότητας με ιστορικά γεγονότα που αφορούσαν την ελληνική πραγματικότητα των δεκαετιών του 1950 και του 1960.

Το Τείχος του Βερολίνου

Το εν λόγω εκπαιδευτικό σενάριο/εργαστήρι, διάρκειας δύο συνεχόμενων διδακτικών ωρών, σχεδιάστηκε από τον γράφοντα με τη συνδρομή της Αικατερίνης Μπρεντάνου. Εφαρμόστηκε πιλοτικά κατά το σχολικό έτος το 2016-2017 σε δύο σχολεία της Γ' Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αθήνας, σε μία τάξη τρίτης γυμνασίου και σε μία τάξη τρίτης γενικού λυκείου, με την παρουσία εκπροσώπων του Ιδρύματος της Βουλής που ενήργησαν ως κριτικοί φίλοι. Προηγήθηκαν ενημερωτικές συναντήσεις με τους εκπαιδευτικούς των σχολείων, στις οποίες τονίστηκε η σημασία της προϋπάρχουσας γνώσης, ο σημαίνων ρόλος της διαδικαστικής και εννοιολογικής γνώσης, όπως και της κατάκτησης μεταγνωστικών δεξιοτήτων. Η ανταπόκριση των μαθητών και των μαθητριών ήταν, θα τολμούσα να πω, ενθουσιώδης.

Οι στόχοι

Μετά την υλοποίηση του εκπαιδευτικού σεναρίου/εργαστηρίου, αναμένεται οι μαθητές και οι μαθήτριες:

1. Να ανακαλούν τα βασικά γεγονότα που έλαβαν χώρα αμέσως μετά τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου στην ηττημένη Γερμανία –με έμφαση στις συνθήκες κάτω από τις οποίες ορθώθηκε το Τείχος του Βερολίνου– βοηθούμενοι και από ιστορικές πηγές.
2. Να έχουν κατανοήσει την έννοια της αλλαγής σε συνάρτηση με τον πολυαιτιακό χαρακτήρα της.
3. Να έχουν συναισθανθεί τις δυσκολίες που ενίοτε αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι, όταν επιβάλλονται διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε ανθρώπους και λαούς.
4. Να έχουν συνθέσει κείμενα, εργαζόμενοι και εργαζόμενες σε ομάδες, και να έχουν εκφραστεί δημιουργικά αξιοποιώντας μέσα της αισθητικής αγωγής (ζωγραφική, μουσική, θεατρικό παιχνίδι).

Υλικά και μέσα: σχολικός πίνακας, χάρτης της Ευρώπης σε απλή ή διαδραστική μορφή, χαρτόνια και μαρκαδόροι, κορδέλες διαφορετικών χρωμάτων, βιντεοπροβολέας, σύνδεση στο διαδίκτυο (προαιρετικά).

Προϋπάρχουσα γνώση: Οι μαθητές και οι μαθήτριες θα πρέπει να γνωρίζουν τις συνθήκες που σηματοδότησαν τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου.

Η δομή και οι δραστηριότητες του εκπαιδευτικού σεναρίου/εργαστηρίου

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Αμόρφωση και Δραστηριότητα 1 (10 λεπτά)

Θεματική: Οι νικητές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου

Την προβολή αποσπάσματος από το ντοκιμαντέρ *Berlin and Potsdam 1945: Aftermath*,¹ με στόχο την ανάκληση της προϋπάρχουσας γνώσης και την απόκτηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες της εποπτείας του χώρου και του χρόνου, ακολουθεί η Δραστηριότητα 1 (5 λεπτά) που αφορά τις πρώτες αντιδράσεις του σοβιετικού και του αμερικανικού στρατού, όταν συναντήθηκαν ως νικητές του πολέμου. Προβάλλονται φωτογραφίες, στις οποίες οι στρατιώτες των δύο στρατών κατά τη συνάντησή τους αλληλοσυγχαίρονταν και αντάλλασσαν ελπιδοφόρα μηνύματα για έναν κόσμο ειρηνικό. Από τους μαθητές και τις μαθήτριες ζητούνται τα εξής: να προσδιορίσουν το είδος των πηγών· να τις τοποθετήσουν στο χωροχρονικό τους πλαίσιο· να διατυπώσουν με συντομία τις απόψεις και τις υποθέσεις που κάνουν αναφορικά με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες παρήχθησαν οι πηγές και, κυρίως, να τις παρατηρήσουν και να αναφέρουν τα συναισθήματα των νικητών. Ο/η εκπαιδευτικός γράφει τις λέξεις-συναισθήματα στον πίνακα. Οι λέξεις που επαναλαμβάνονται αναγράφονται κάθε φορά που ακούγονται (για παράδειγμα, η λέξη «χαρά» μπορεί να γραφτεί πολλές φορές), όχι μόνο για να τονιστούν, αλλά και για να χρησιμοποιηθούν σε επόμενες δραστηριότητες.

Δραστηριότητα 2 (5 λεπτά)

Θεματική: Μαθητικές ομάδες εργασίας

Για τον χωρισμό των μαθητών σε πέντε ομάδες εργασίας προτείνεται η αξιοποίηση των συναισθημάτων που έχουν ήδη καταγραφεί στον πίνακα ως εξής:

1. εντοπίζονται οι λέξεις που εμφανίζονται τις περισσότερες φορές·

1. Βίντεο 1: «Berlin and Potsdam 1945: Aftermath», επίσκεψη 26 Φεβρουαρίου 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=AhyifvjSHbU>· κατά προτίμηση είτε από το 00:10 έως το 00:17 είτε από το 24:41 έως το 30:29.

2. οι πέντε λέξεις που εμφανίζονται συχνότερα αποτελούν το όνομα των ομάδων·
3. οι μαθητές καλούνται να επιλέξουν μία από τις πέντε ομάδες-λέξεις με τον/την εκπαιδευτικό να δρα στη φάση αυτή διαμεσολαβητικά/διευκολυντικά, ώστε να σχηματιστούν ομάδες με τον ίδιο αριθμό μαθητών. Με τη δραστηριότητα αυτή τα θετικά συναισθήματα που έχουν καταγραφεί γίνονται περισσότερο αισθητά και η άμβλυση/διάψευσή τους στην πορεία του μαθήματος εντονότερη.

Δραστηριότητα 3 (10 λεπτά)

Θεματική: Η διαίρεση της Γερμανίας

Οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται, με τη βοήθεια χαρτών και ενός Φύλλου Εργασίας,² να εντοπίσουν:

1. τις ζώνες κατοχής της κάθε χώρας στη διαμελισμένη Γερμανία·
2. τη θέση του Βερολίνου (στην Ανατολική Γερμανία)·
3. τον χωρισμό του Βερολίνου, δηλαδή της πρωτεύουσας της Γερμανίας, σε Ανατολικό και Δυτικό, καθώς όλοι οι νικητές του πολέμου ήθελαν να ασκούν έλεγχο έστω σε ένα κομμάτι της πόλης.

Στη συνέχεια, ο/η εκπαιδευτικός ζητά από πέντε μαθητές ή μαθήτριες (έναν ή μία από κάθε ομάδα) να σχηματίσουν στο πάτωμα της αίθουσας τον χάρτη της Γερμανίας με κορδέλες διαφορετικών χρωμάτων, παρατηρώντας αυτόν που προβάλλεται στον πίνακα. Στον χάρτη πρέπει να διακρίνονται οι ζώνες κατοχής. Κατόπιν, οι μαθητές και οι μαθήτριες, ανά ομάδα, καλούνται να τοποθετηθούν σε καθεμιά από τις ζώνες (τέσσερις ομάδες στις αντίστοιχες ζώνες της σοβιετικής, της αμερικανικής, της αγγλικής και της γαλλικής κατοχής, και η πέμπτη στη θέση που βρίσκεται το Βερολίνο). Αμέσως μετά, μπορούν να σχηματίσουν τις αντίστοιχες ζώνες μέσα στο Βερολίνο και να μετακινηθούν προς τα εκεί. Καλούνται επίσης να κινηθούν από τη μια πλευρά της πόλης και της χώρας στην άλλη.

Κατά τη διάρκεια αυτής της δεκάλεπτης δραστηριότητας ο/η εκπαιδευτικός, αξιοποιώντας την προϋπάρχουσα γνώση των μαθητών και των μαθητριών, ανακαλεί στη μνήμη τους τις διασκέψεις των μελών του αντιφασιστικού συνασπισμού την εποχή που ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος όδευε προς τη λήξη του, στο επίκεντρο των οποίων βρισκόταν τόσο το ζήτημα του καθορισμού των σφαιρών επιρ-

2. Το διδακτικό υλικό του σεναρίου (Φύλλα Εργασίας κ.λπ.) παρατίθεται στο «Παράρτημα».

ροής κάθε δύναμης, όσο και το μέλλον της Γερμανίας. Μπορεί επίσης να εκμιαεύσει από τους μαθητές και τις μαθήτριες ότι οι νικητές του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου δεν χώρισαν τη Γερμανία σε ζώνες κατοχής επειδή οι στρατοί τους συναντήθηκαν εκεί, ούτε μόνον επειδή τους φόβιζαν, αφενός, η επανασύσταση ενός ισχυρού κράτους από το οποίο είχαν ξεκινήσει οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και, αφετέρου, η επανεμφάνιση του милитарισμού, αλλά τη χώρισαν κυρίως διότι όλοι ήθελαν να έχουν μερίδιο ελέγχου σε αυτήν τη χώρα με τη νευραλγική γεωγραφική θέση στο κέντρο της Ευρώπης και την ισχυρή βιομηχανική παράδοση. Τέλος, ο/η εκπαιδευτικός πληροφορεί τους μαθητές ότι η Σοβιετική Ένωση αποδέχτηκε απρόθυμα το Δυτικό Βερολίνο ως δυτικό θύλακα εντός των γερμανικών εδαφών της.

Δραστηριότητα 4 (15 λεπτά)

Θεματική: Πραγμάτευση μικρών σε έκταση δευτερογενών γραπτών πηγών από τις μαθητικές ομάδες εργασίας. Στόχος είναι η ανάδειξη των αιτιών του «διαμελισμού» της Γερμανίας και του Βερολίνου.

Η πραγμάτευση των Φύλλων Εργασίας αναμένεται να καταδείξει ότι οι αγεφύρωτες ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των δυτικών συμμάχων και των Σοβιετικών εκδηλώθηκαν πολύ νωρίς (το 1946 και κυρίως το 1947), όσο και αν το αντιφασιστικό μέτωπο είχε ενώσει τους συμμάχους, ενώ παράλληλα ήρθαν στο προσκήνιο τα αντιτιθέμενα συμφέροντά τους, που συνδέονταν με τον ρόλο και την επιρροή τους στον νέο κόσμο που ανέτελλε. Η ανάδειξη δύο υπερδυνάμεων (ΗΠΑ και ΕΣΣΔ), ο μεταξύ τους ανταγωνισμός και η αμοιβαία καχυποψία τις οδήγησαν σε μια σειρά ενεργειών η οποία στη Βόρεια Ευρώπη είχε ως επίκεντρο το Βερολίνο. Έτσι, διαμέλισαν την πόλη, χωρίζοντας μαζί με τις περιοχές, τις γειτονιές και τους κατοίκους της. Τα αίτια αυτών των εξελίξεων καταγράφονται στον πίνακα.

Χρήσιμη είναι η δημιουργία εννοιολογικού χάρτη ή διαγράμματος στον πίνακα με λέξεις-κλειδιά που (θα) συνοψίζουν τις βασικές πληροφορίες και τα συμπεράσματα που (θα) προκύπτουν από την υλοποίηση των δραστηριοτήτων με βάση τους ακόλουθους άξονες για το Τείχος του Βερολίνου:

1. Πότε χτίστηκε και γιατί;
2. Ποιες οι επιπτώσεις της ανέγερσής του στη ζωή των κατοίκων της πόλης;
3. Τι συμβόλιζε;
4. Πότε (και γιατί) γκρεμίστηκε;
5. Υπάρχουν σήμερα ανάλογα τείχη;

Τα θετικά συναισθήματα, που είχαν βιώσει οι στρατιώτες των δύο στρατών όταν συναντήθηκαν το 1945, έχουν πια εξανεμιστεί. Στο σημείο αυτό ο εκπαιδευτικός διαγράφει με ένα Χ τα συναισθήματα που είχε σημειώσει στον πίνακα κατά τη Δραστηριότητα 2 και ζητά από τους μαθητές και τις μαθήτριες να υποθέσουν τα νέα κυρίαρχα συναισθήματα (λόγου χάρη, καχυποψία, φόβος κ.λπ.).

Εφόσον το επιτρέπει ο χρόνος, ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να προβάλει αφίσες που αισθητοποιούν την προπαγάνδα των δύο αντίπαλων συνασπισμών ώστε να καταστεί σαφές ότι ο Ψυχρός Πόλεμος έχει λάβει επικίνδυνες διαστάσεις και ότι είναι υπαρκτός ο φόβος της θερμής ρήξης.

Δραστηριότητα 5 (5 λεπτά)

Θεματική: Αισθητοποίηση

Η δραστηριότητα αυτή πραγματοποιείται υπό τους ήχους του τραγουδιού *Berlin-Bataclan '72* των Lou Reed και John Cale.³ Ο διδάσκων ή η διδάσκουσα παρουσιάζει εικόνες του Τείχους του Βερολίνου, σημειώνοντας πως δεν χώρισε απλώς την πόλη. Έγινε το σύμβολο της διχοτόμησης της Γερμανίας, της διαίρεσης της Ευρώπης, της διάκρισης των κομμουνιστών της Ανατολικής Ευρώπης από τους θιασώτες του δυτικού πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού.

Η πρώτη διδακτική ώρα μπορεί να κλείσει με την παρουσίαση του βίντεο «Γερμανία: Η κατασκευή του Τείχους του Βερολίνου».⁴

3. Βίντεο 2: Lou Reed, John Cale, Nico (Berlin Underground), «Berlin», επίσκεψη 26 Απριλίου 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=oCOEgnEgApA>.

4. Βίντεο 3: Euronews, «Γερμανία: Η κατασκευή του Τείχους του Βερολίνου», διάρκεια 2 ώρες, 20 λεπτά, επίσκεψη 26 Φεβρουαρίου 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=99bniMidE1E>.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ**Δραστηριότητα 6 (20 λεπτά)**

Θεματική: Μαρτυρίες

Σε κάθε ομάδα δίνεται ένα Φύλλο Εργασίας με μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τη σταδιακή ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου. Οι μαθητές και οι μαθήτριες, αφού συζητήσουν για τη συναισθηματική κατάσταση των αφηγητών, καλούνται να γράψουν μια επιστολή υποδουόμενοι κάποιο πρόσωπο, φιλικό ή συγγενικό του «ήρωα» της πηγής, που βρέθηκε μακριά του μετά την ανέγερση του Τείχους.

Εν συνεχεία, οι ομάδες επιλέγουν έναν εκπρόσωπο, ο οποίος θα καθίσει σε μια από τις πέντε καρέκλες που έχουν τοποθετηθεί στο κέντρο της αίθουσας με τρόπο που να σχηματίζουν μικρό κύκλο. Κάθε εκπρόσωπος θα συστηθεί, θα διαβάσει την επιστολή που έγραψε η ομάδα του και θα απαντήσει σε πιθανές ερωτήσεις των υπόλοιπων μαθητών σχετικά με τη ζωή και τα συναισθήματά του. Οι εκπρόσωποι των πέντε ομάδων θα παραμείνουν στις νέες τους θέσεις.

Δραστηριότητα 7 (15 λεπτά)

Θεματική: Δρώμενο

Ο/η εκπαιδευτικός πληροφορεί τους μαθητές και τις μαθήτριες ότι πολλοί προσπάθησαν να φύγουν από το Ανατολικό Βερολίνο. Ελάχιστοι όμως τα κατάφεραν. Παρουσιάζει εικόνες από απόπειρες απόδρασης ή έναν πίνακα με τις ηλικιακές ομάδες και τη χρονολογία θανάτου των ανθρώπων που βρήκαν το θάνατο στο Τείχος του Βερολίνου και τους καλεί να διατυπώσουν τις παρατηρήσεις τους.

Στη συνέχεια, δίνει σε κάθε μαθητή ή μαθήτρια που κάθεται στον κύκλο το ποίημα του Κ. Π. Καβάφη «Τα Τείχη» με την οδηγία να το διαβάσει πολλές φορές, στην αρχή από μέσα του και στη συνέχεια επαναλαμβανόμενα και συνεχώς με όλο και μεγαλύτερη ένταση φωνής. Οι υπόλοιποι μαθητές παίρνουν χαρτιά μεγέθους Α4 (ή μεγαλύτερα, αν είναι δυνατόν) και μαρκαδόρους, και δημιουργούν γκράφιτι.

Όταν ολοκληρωθεί η διαδικασία, οι μαθητές και οι μαθήτριες στέκονται κρατώντας τα ζωγραφισμένα χαρτιά τους γύρω από τους καθισμένους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους, ενώ οι τελευταίοι διαβάζουν πλέον δυνατά στίχο στίχο το ποίημα του Καβάφη.

Λίγο πριν το τέλος, ο/η εκπαιδευτικός πληροφορεί την τάξη πως στις 9 Νοεμβρίου του 1989, ύστερα από την απόφαση της Ανατολικής Γερμανίας να άρει τους ταξιδιωτικούς περιορισμούς, πολλοί Ανατολικοβερολινέζοι κατευθύνθηκαν στα σημεία ελέγχου ζητώντας να περάσουν στο Δυτικό Βερολίνο, ενώ Δυτικοβερολινέζοι έσπευσαν να καταστρέψουν το Τείχος.

Οι μαθητές μπορούν να σχίσουν ή να απομακρύνουν τα χαρτιά που κρατούν, καθώς ακούγεται το τραγούδι των Pink Floyd «A Great Day for Freedom».⁵ Εναλλακτικά, μπορεί να προβληθεί απόσπασμα από την ταινία *Goodbye Lenin* και συγκεκριμένα το τετράλεπτο 1:18-1:22.⁶

Το εργαστήριο ολοκληρώνεται με τη *συνολική θεώρηση*. Ο διδάσκων ή η διδάσκουσα, αξιοποιώντας τις εργασίες που έχουν εκπονηθεί από τις ομάδες και το υλικό που έχει παρουσιαστεί, επιχειρεί να ανασυνθέσει το κλίμα της εποχής δίνοντας έμφαση στα αίτια που προκάλεσαν την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου και στην επίδραση που είχε στους ανθρώπους. Ως μικρή ερευνητική εργασία, δίνει την επισήμανση των ομοιοτήτων ή/και των διαφορών του Τείχους του Βερολίνου με τα «τείχη» που υπάρχουν ακόμη.

Επιλογικά

Στα προγράμματα σπουδών ιστορίας του 2019 (ΦΕΚ 2020/Β/3-6-2019), στην πρώτη τάξη του γενικού λυκείου αφιερωνόταν ένα κεφάλαιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Σε αυτό προβλεπόταν, μεταξύ άλλων, η προσέγγιση του «διχασμένου Βερολίνου» ως μελέτη περίπτωσης για την κατανόηση της ψυχροπολεμικής διαίρεσης. Οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνταν να αναζητήσουν οπτικοακουστικό υλικό και πληροφορίες για το Τείχος του Βερολίνου και το Σημείο Ελέγχου Τσάρλι πριν από το 1989 (χάρτες, φωτογραφίες, ταινίες, προφορικές μαρτυρίες) και να παρουσιάσουν δραματοποιημένες αφηγήσεις.

Αυτά τα Προγράμματα Σπουδών ιστορίας έμειναν στο συρτάρι με την αλλαγή της κυβέρνησης ύστερα από τις εθνικές εκλογές του 2019. Την ίδια τύχη είχαν και τα εκπαιδευτικά σενάρια του Ιδρύματος της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, όταν δύο χρόνια νωρίτερα, το 2017, άλλαξε η σύνθεση των υπεύ-

5. Βίντεο 4: Pink Floyd, «A Great Day for Freedom», *The Division Bell*, επίσκεψη 26 Φεβρουαρίου 2018, https://www.youtube.com/watch?v=SHuI_FWCoPU.

6. Βίντεο 5: Wolfgang Becker, *Goodbye Lenin*, ταινία (απόσπασμα), επίσκεψη 26 Φεβρουαρίου 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=Kehu8QBHCck>.

θωνων για τα εκπαιδευτικά του προγράμματα. Και αυτό, παρόλο που στο μεταξύ είχαν εγκριθεί από την επιστημονική επιτροπή του Ιδρύματος της Βουλής.

Παράρτημα

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 3: Φύλλο Εργασίας

1. Αφού παρατηρήσετε στον Χάρτη Α τις ζώνες επιρροής στις οποίες χωρίστηκε η Γερμανία και τη θέση του Βερολίνου, πρώτον, να σημειώσετε στον Χάρτη Β τις ζώνες στις οποίες χωρίστηκε το Βερολίνο και, δεύτερον, να προσπαθήσετε να σκεφτείτε γιατί χώρισαν το Βερολίνο, παρόλο που βρισκόταν στην περιοχή ελέγχου μιας συγκεκριμένης δύναμης.
2. Παρατηρήστε στον Χάρτη Γ πώς γινόταν η επικοινωνία του Δυτικού Βερολίνου με την υπόλοιπη Δυτική Γερμανία. Σχολιάστε!

Σημείωση: Οι χάρτες μπορούν να αντληθούν από το διαδίκτυο.

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 4: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 1

Γιατί άλλαξε μεταπολεμικά το ποιόν της σχέσης που είχαν κατά τη διάρκεια του πολέμου οι ΗΠΑ με τη Σοβιετική Ένωση σύμφωνα με την Πηγή 1;

Πηγή 1:

Παρόλο που η Αγγλία και, σε μικρότερο βαθμό, η Γαλλία θεωρούνταν ακόμη Μεγάλες Δυνάμεις, ήταν φανερό πως μια νέα πραγματικότητα διαμορφώθηκε από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Δύο δυνάμεις ήταν ουσιαστικά ικανές να επιβάλουν τη θέλησή τους στον κόσμο: οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ) και η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Αυτές [...] ανέλαβαν τον ρόλο να διαμορφώσουν την παγκόσμια τάξη. Ωστόσο, είχαν διαφορετικές αντιλήψεις για

τον μεταπολεμικό κόσμο και διαφορετικούς σκοπούς. Απ' τη στιγμή που ηττήθηκαν η Γερμανία και η Ιαπωνία, η σχέση συνεργασίας ανάμεσα στις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταβλήθηκε, εξαιτίας των αντιτιθέμενων συμφερόντων τους, και έγινε ανταγωνιστική. Τούτο έγινε αντιληπτό στην περίπτωση της Γερμανίας, συνέβη όμως και αλλού.

Martin Cannon κ.ά., *20th Century World History Course Companion: International Baccalaureate Diploma Programme*, μτφρ. Παναγιώτης Πυρπυρής (Oxford : Oxford University Press, Oxford, 2009), 458.

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 4: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 2

Διαβάστε την Πηγή 2 και σημειώστε τους λόγους που οδήγησαν στη διαίρεση της Γερμανίας μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου.

Πηγή 2:

Το κύριο πρόβλημα μετά την επιτυχή ολοκλήρωση του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου αφορούσε το μέλλον της ηττημένης ισχυρής δύναμης, της Γερμανίας. [...] Οι μεν Σοβιετικοί θεώρησαν ότι η χώρα τους δεν θα ήταν ασφαλής, εάν επανεμφανιζόταν μία ισχυρή Γερμανία στο πλευρό της Δύσης, οι δε Δυτικοί ότι οι χώρες τους δεν ήταν ασφαλείς, εάν δεν ανέκαμπτε η ισχυρή γερμανική οικονομία. Οι οικονομικές δυνατότητες της Γερμανίας ήταν τόσο σημαντικές, ώστε αν η χώρα αυτή εντασσόταν σε έναν από τους δύο συνασπισμούς θα τον ισχυροποιούσε αφάνταστα, και κανείς από τους δύο δεν επιθυμούσε να ελεγχθεί από τον άλλον η κρίσιμη αυτή περιοχή. Αυτή η λογική θα οδηγήσει τελικά, το 1948-1949, στη διαίρεση της Γερμανίας σε Δυτική και Ανατολική.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (7η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, 2005), 86.

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 4: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 3

Διαβάστε την Πηγή 3 και σημειώστε τις ενέργειες των Δυτικών και των Σοβιετικών το 1948, οι οποίες έδειχναν ότι η ένωση της Γερμανίας ήταν σχεδόν αδύνατον να επιτευχθεί κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Πηγή 3:

[Στα μέσα του 1948] οι Δυτικοί αποφασίζουν να επιστεύσουν στα εδάφη των ζωνών κατοχής τους την ανασύσταση ενός γερμανικού κράτους οικονομικά και πολιτικά ισχυρού, και επομένως ικανού να αποτελέσει φράγμα κατά του κομμουνισμού. Οι Αγγλοαμερικανοί προκειμένου να επιτύχουν αυτό τον στόχο τους επιχειρούν νομισματική ενοποίηση στους ενοποιημένους τομείς τους (το λεγόμενο «δίζωνο»). Οι Σοβιετικοί αντιδρούν αποσύροντας τον εκπρόσωπό τους από το τετραμερές συμβούλιο, που μετά τη λήξη του πολέμου συνιστούσε την υπέρτατη εξουσία στο σύνολο της γερμανικής επικράτειας. [...] Τον Ιούνιο του 1948 ο Στάλιν, για να διώξει τους συμμάχους ή απλώς για να δοκιμάσει την αποφασιστικότητα των Αμερικανών, προχώρησε στον αποκλεισμό όλων των οδικών και σιδηροδρομικών προσβάσεων στο δυτικό Βερολίνο, διακόπτοντας την ηλεκτροδότηση και απειλώντας με ασφυξία την πόλη. Οι Αμερικανοί αντιδρούν εγκαθιστώντας μια γιγάντια «αερογέφυρα» απ' όπου μεταφέρουν σ' ένα χρόνο, μέσω των τριών αεροδιαδρόμων που τους είχαν παραχωρηθεί 2,5 εκατομμύρια τόνους κάθε είδους εφοδίων. Συγχρόνως πληροφορούν τους Σοβιετικούς ότι δεν θα διστάσουν να χρησιμοποιήσουν βία προκειμένου να επιβάλουν τον σεβασμό της ελεύθερης εναέριας κυκλοφορίας στους αεροδιαδρόμους που οδηγούν στο Βερολίνο. Μετά από ενδεκάμηνο αποκλεισμό ο Στάλιν υποχωρεί.

Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 3, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, μτφρ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997), 183-184.
Το παράθεμα διασκευάστηκε ελαφρώς για τις ανάγκες της διδασκαλίας.

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 4: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 4

Ποιες ενέργειες των δυτικών Συμμάχων από τη μια και ποιες των Σοβιετικών από την άλλη δείχνουν πως η ένωση της Γερμανίας ήταν σχεδόν αδύνατον να επιτευχθεί μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου σύμφωνα με την Πηγή 4;

Πηγή 4:

Τον Αύγουστο του 1949, στις τρεις δυτικές ζώνες κατοχής διενεργήθηκαν εκλογές [...]. Τον επόμενο μήνα, Σεπτέμβριο, οι δυτικές δυνάμεις δέχτηκαν τη δημιουργία δυτικο-γερμανικού κράτους (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας), με τη συνένωση των τριών ζωνών κατοχής, αγγλικής, αμερικανικής και γαλλικής, και με πρωτεύουσα τη Βόννη. Από την πλευρά τους, τον Οκτώβριο οι Σοβιετικοί δημιούργησαν το ανατολικογερμανικό κράτος (Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας), από τη δική τους ζώνη κατοχής, με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο. Μέσα στην Ανατολική Γερ-

μανία, βρισκόταν το Βερολίνο, και αυτό χωρισμένο σε ανατολικό και δυτικό. Επίσης, στην Ανατολική Γερμανία παρέμεναν σοβιετικά στρατεύματα, ενώ στη Δυτική αμερικανικές, βρετανικές και γαλλικές δυνάμεις. Στη φάση αυτή, τα δύο κράτη δεν αναγνωρίζονταν ως πλήρως κυρίαρχα. [...] Η δημιουργία των δύο γερμανικών κρατών δεν έλυσε το γερμανικό ζήτημα. Η Δυτική Γερμανία διακήρυξε ότι [...] την οριστική της μορφή θα [την] έπαιρνε μετά την επανένωση με το ανατολικό τμήμα. Ενδεικτικό ήταν ότι δεν αναγνώριζε τη Λαοκρατική Δημοκρατία (κατά τους Δυτικογερμανούς, η Ανατολική Γερμανία δεν ήταν κράτος, αλλά ζώνη κατοχής, και έτσι ακριβώς την αποκαλούσαν: «η Ζώνη»). Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, επίσης, [δήλωνε] ότι πραγματικό Σύνταγμα θα αποκτούσε η χώρα μόνο μετά την επανένωσή της.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (7η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, Αθήνα, 2005), 112-113.

ΠΡΩΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 4: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 5

Για ποιον λόγο οι Σοβιετικοί προχώρησαν το 1961 στην «ανέγερση ενός φυσικού φράγματος» στο Βερολίνο σύμφωνα με την Πηγή 5;

Πηγή 5:

Η οικονομία της [Ανατολικής Γερμανίας] δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τη δυτικογερμανική, το δυτικογερμανικό μάρκο απειλούσε να διεισδύσει στην Ανατολική Γερμανία, ενώ η (σχετικά) ελεύθερη εκατέρωθεν πρόσβαση στους δύο τομείς του Βερολίνου επέτρεπε τη διαφυγή πολλών νέων Ανατολικογερμανών στον δυτικό τομέα. [...] Η σταδιακή αυτή αποψίλωση του ανατολικογερμανικού καθεστώτος από το δυναμικό του, μείωνε τις δυνατότητες της ανατολικογερμανικής οικονομίας, λειτουργούσε εξαιρετικά αρνητικά από ψυχολογικής άποψης και έτσι τροφοδοτούσε το κύμα φυγής ακόμη περισσότερο. [...] Προσπαθώντας να προστατεύσουν την Ανατολική Γερμανία από τη φθοροποιό διαδικασία της διαφυγής των νέων της στη Δύση, οι Σοβιετικοί έδωσαν [το 1961] το πράσινο φως για την ανέγερση ενός φυσικού φράγματος, που θα εμπόδιζε την επικοινωνία και θα απέτρεπε τη φυγή.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου* (7η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, Αθήνα, 2005), 205-206.

Σημείωση: Στα Κείμενα Προσανατολισμού υπήρχαν και άλλες ερμηνείες για την κατασκευή του Τείχους του Βερολίνου. Επαφίετο στην κρίση του διδάσκοντος ή της διδάσκουσας το αν και σε ποια χρονική στιγμή θα τις χρησιμοποιούσε.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ**Δραστηριότητα 6: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 1****Πηγή 1:**

Ο άνδρας που βλέπετε στις φωτογραφίες⁷ βρισκόταν στο Δυτικό Βερολίνο, ενώ η σύζυγός του στο Ανατολικό, και επρόκειτο να τον συναντήσει μόλις ο μικρός τους γιος τελείωνε τις διακοπές του σε κατασκήνωση. Στις 12 Αυγούστου του 1961, η ξαφνική τοποθέτηση του φράχτη που χώρισε το Βερολίνο σε Ανατολικό και Δυτικό ανάγκασε το ζευγάρι να συναντηθεί σε κάποιο σημείο του. Όταν γύρισε από την άλλη πλευρά ο φρουρός που βρισκόταν κοντά τους, η μητέρα έδωσε γρήγορα τον γιο της στα χέρια του πατέρα του. Είχε πάρει την απόφασή της, σκούπισε τα δάκρυά της και ήξερε ότι ίσως δεν θα έβλεπε ποτέ ξανά τον γιο της.

Πηγή 2:

Ένας δημοσιογράφος συναντά έναν νεαρό άνδρα που στεκόταν κοντά στα σύνορα και κοιτούσε προσηλωμένος με τα κιάλια του προς το Ανατολικό Βερολίνο. «Βλέπεις κάποιον γνωστό σου;» τον ρωτά εύθυμα ο ρεπόρτερ. «Τη γυναίκα μου», του απαντά ο άνδρας γυρίζοντας προς την άλλη μεριά το πρόσωπό του για να κρύψει τα δάκρυά του.

«Berliners Gather at Barricades Dividing Families and Friends», *The New York Times*, 25 Αυγούστου 1961, μτφρ. Παναγιώτης Πυρπυρής, επίσκεψη 26 Φεβρουαρίου 2018, <https://www.nytimes.com/1961/08/25/archives/berliners-gather-at-barricades-dividing-families-and-friends-mother.html>.

7. Εικόνα 1: Wikimedia Commons, «An East German Mother», επίσκεψη 26 Μαΐου 2022, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:An_East_German_Mother_-_Flickr_-_The_Central_Intelligence_Agency.jpg και εικόνα 2, επίσκεψη 26 Μαΐου 2022, <https://compote.slate.com/images/8509bd00-4639-4a4e-9e77-c59cba74740a.jpg?width=960>.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ**Δραστηριότητα 6: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 2****Πηγή 3:**

Η Άννα Καμίνσκι είναι παιδί του Τείχους του Βερολίνου. Γεννήθηκε στην ανατολική του πλευρά· εκεί μεγάλωσε και εκεί παντρεύτηκε.

«Η οικογένειά μου», λέει η Άννα, «είναι μια «διαιρεμένη οικογένεια. Ο πατέρας μου ήταν Σουηδός και η μητέρα μου καταγόταν από την Ανατολική Γερμανία. Ωστόσο, οι ζωές των γονιών μου χώρισαν μόνον όταν υψώθηκε το Τείχος».

Οι ανατολικογερμανικές αρχές της δεκαετίας του 1950 και του 1960 δεν ενέκριναν τη σχέση της μητέρας της Άννας με τον σουηδό σύντροφό της. Έτσι, όταν η μητέρα της έμεινε έγκυος στο πρώτο τους παιδί (τον μεγαλύτερο αδελφό της Άννας), η αίτηση που υπέβαλε το ζευγάρι για να πάρει άδεια τέλεσης γάμου απορρίφθηκε.

Μετά τη γέννηση του αδελφού της Άννας, η μητέρα της κατάφερε να εξασφαλίσει άδεια για να ταξιδέψει στη Σουηδία. Ήταν 12 Αυγούστου του 1961. «Κανονικά η εξέλιξη αυτή θα σηματοδοτούσε για τη μητέρα μου την αρχή μιας νέας, ανέμελης ζωής», λέει η Άννα.

Πριν φύγει, όμως, η μητέρα της αποφάσισε –ύστερα από παραίνεση των δικών της– να αφήσει το μωρό σε αυτούς. Θα γύριζε να το πάρει, μόλις το ζευγάρι τακτοποιούσε κάπως τη ζωή του στη Σουηδία.

Αλλά στις 13 Αυγούστου, μόλις μία μέρα μετά την αναχώρηση της μητέρας της Άννας για τη νέα της πατρίδα, το Βερολίνο χωρίστηκε στα δύο. Έκτοτε οι αρχές δεν επέτρεπαν ούτε στο μωρό να ταξιδέψει προς τη Σουηδία, αλλά ούτε και στη μητέρα της Άννας να επιστρέψει για να το πάρει. Αν επέστρεφε, θα ήταν υποχρεωμένη να παραμείνει στην Ανατολική Γερμανία. Ταυτόχρονα, δεν επιτράπη ούτε η παραμονή στη χώρα του σουηδού συζύγου της, διότι ήταν συγγραφέας με πολιτικές αντιλήψεις αντίθετες από αυτές της Ανατολικής Γερμανίας.

Η μητέρα της Άννας, λοιπόν, βρέθηκε μπροστά σε ένα σκληρό δίλημμα: ή θα έπρεπε να ζήσει στη Σουηδία χωρίς το παιδί της ή ήταν υποχρεωμένη να εγκαταλείψει τον σύζυγό της και να γυρίσει για να αναθρέψει το παιδί της.

Τελικά, ύστερα από αρκετούς μήνες πήρε την απόφαση να γυρίσει στην πατρίδα της. Και στον γιο της. Ήταν όμως ήδη έγκυος στο δεύτερο παιδί της, την Άννα.

Παρόλο που η Άννα αλληλογραφούσε με τον πατέρα της, δεν τον είδε ποτέ από κοντά. Τούτο γιατί ο μπαμπάς της πέθανε στις αρχές του 1980, όταν η Άννα ήταν μόλις 16 ετών.

«Divided by the Wall: A Family's Tale», ABCNews, 9 Νοεμβρίου 2009,
μτφρ. Παναγιώτης Πυρπυρής, επίσκεψη 25 Μαΐου 2022,

<http://abcnews.go.com/WN/anna-kaminsky-remembers-life-berlin-wall/story?id=9032219>.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ**Δραστηριότητα 6: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 3****Πηγή 4:**

Στις αρχές του Ιανουαρίου του 1961, η Σίγκριτ Πάουλ γέννησε το αγοράκι της σε ένα μαιευτήριο στο ανατολικό Βερολίνο. Ως τότε η επικοινωνία με τον δυτικό τομέα της πόλης γινόταν απρόσκοπτα. Έτσι, όταν το νεογέννητο μωρό της χρειάστηκε να υποβληθεί σε σοβαρή χειρουργική επέμβαση, μεταφέρθηκε – ύστερα από απόφαση των γιατρών του νοσοκομείου στο οποίο το πήγε – σε μια κλινική νεογνών στον δυτικό τομέα της πόλης, που ήταν καλύτερα εξοπλισμένη. Για όσο διάστημα το μωρό παρέμεινε στην κλινική, η Σίγκριτ το επισκεπτόταν καθημερινά διασχίζοντας την πόλη. Το ίδιο έκανε και κάθε φορά που το μωρό της χρειαζόταν να υποβληθεί σε ιατρικό έλεγχο.

Όμως, τον Αύγουστο του 1961, όταν ο μικρός της ήταν μόλις επτά μηνών, όλα άλλαξαν. Τη νύχτα της 12ης Αυγούστου η αστυνομία και ο στρατός της Ανατολικής Γερμανίας έκλεισαν τα σύνορα με αγκαθωτά ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα. Η διαταγή για τη διαίρεση της πόλης είχε δοθεί.

Η ανέγερση του τείχους έκανε αδύνατη την παρακολούθηση της υγείας του γιου της Σίγκριτ από τους γιατρούς που τον είχαν αναλάβει. Μοιραία, λοιπόν, η Σίγκριτ και ο άνδρας της απευθύνθηκαν στα νοσοκομεία του τομέα στον οποίο κατοικούσαν. Ωστόσο, οι γιατροί εκεί δεν είχαν τα μέσα για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τα σοβαρά προβλήματα του μωρού και η υγεία του επιδειωνόταν.

Οι μόνοι γιατροί που μπορούσαν να σώσουν τον μικρούλη βρισκόνταν στην άλλη πλευρά του τείχους. Η μεταφορά ασθενών από το Ανατολικό στο Δυτικό Βερολίνο επιτρεπόταν μόνον αν είχαν κάποιο καρδιακό νόσημα. Η Σίγκριτ συνεννοήθηκε με τους γιατρούς του νοσοκομείου να της παράσχουν πλαστή γνωμάτευση και κατάφερε να πάρει άδεια μεταφοράς του παιδιού της στο Δυτικό Βερολίνο. Όμως, δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει τη δική της άδεια μακροχρόνιας παραμονής εκεί. Αναγκαστικά, λοιπόν, το μωρό έμεινε μόνο του στο νοσοκομείο.

Οι εργασιακές της υποχρεώσεις και τα γραφειοκρατικού τύπου κωλύματα που αντιμετώπιζε έκαναν σχεδόν αδύνατη τη μετάβαση της Σίγκριτ στο νοσοκομείο του Δυτικού Βερολίνου, όπου βρισκόταν το παιδί της. Για πολύ καιρό τα μόνα νέα που λάμβανε η Σίγκριτ για τον γιο της προέρχονταν από επιστολές που της έστελνε μια από τις νοσοκόμες, η οποία φρόντιζε το μωράκι με ιδιαίτερη αγάπη.

Ο χρόνος περνούσε χωρίς η Σίγκριτ και ο σύζυγός της να μπορούν να ξαναμίξουν με το αγοράκι τους. Αποφάσισαν τότε να μεταβούν παράνομα στο Δυτικό Βερολίνο. Ωστόσο, η απόπειρά τους απέτυχε.

Το ζευγάρι δεν πήρε το μωρό του στο σπίτι παρά ενάμιση χρόνο από την ημέρα που το είχε μεταφέρει η Σίγκριτ στο νοσοκομείο του Δυτικού Βερολίνου.

«Παρ' όλη τη χαρά που νιώθαμε ο σύζυγός μου και εγώ», θυμάται η Σίγκριτ, «η περίοδος ήταν πολύ δύσκολη για όλους. Για τον γιο μας, ο αποχωρισμός του από τη νοσοκόμα που τον φρόντιζε ήταν μια επώδυνη εμπειρία. Έπειτα, εμείς του ήμασταν δυο ξένοι. Η μελαγχολία άρχισε να φεύγει σιγά σιγά από τα μάτια του μικρού μας μόνο μετά τη γέννηση της κόρης μας το 1966, κι όταν ο μικρός ήταν πια σε θέση να αλληλογραφεί με τη νοσοκόμα που τον φρόντιζε στο νοσοκομείο του Δυτικού Βερολίνου».

Lena Korner, «The Berlin Wall Kept me Apart from My Baby Son», *The Guardian*, 7 Νοεμβρίου 2009, μτφρ. Παναγιώτης Πυρπυρής, επίσκεψη 25 Μαΐου 2022, <http://www.theguardian.com/lifeandstyle/2009/nov/07/berlin-wall-sigrid-paul>. Το άρθρο διασκευάστηκε ελαφρώς για τις ανάγκες της διδασκαλίας.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 6: Φύλλο Εργασίας για την Ομάδα 4

Πηγή 5:

Όταν οι στρατιώτες άρχισαν να ξετυλίγουν το αγκαθωτό σύρμα που χώρισε το Βερολίνο, τον Αύγουστο του 1961, ο Γιαν-Αρτ ντε Ρόιν ήταν δεκατεσσάρων χρονών και βρισκόταν μακριά από το σπίτι του, σε μια κατασκήνωση στο δυτικό τμήμα της πόλης.

Δύο εβδομάδες αργότερα, η προγραμματισμένη περίοδος της παραμονής του στην κατασκήνωση τελείωσε, αλλά οι γονείς του δεν μπορούσαν να πάνε να τον πάρουν, καθώς ήταν πια αποκλεισμένοι στο Ανατολικό Βερολίνο, όπου βρισκόταν το σπίτι της οικογένειας.

«Θυμάμαι ότι σκεφτόμουν τι μπορούσα να κάνω», λέει ο Γιαν. «Στο σπίτι μου περνούσα καλά. Ήμουν στους προσκόπους, είχα πολλούς φίλους και συγγενείς που αγαπούσα. Με τους γονείς μου πηγαίναμε τακτικά στον δυτικό τομέα της πόλης και πάντα απολάμβανα αυτές τις βόλτες, κυρίως επειδή μου αγόραζαν πράγματα που δεν υπήρχαν σε μας, κυρίως Μίκυ Μάους και εικονογραφημένες ιστορίες με καουμπόηδες. Πριν από την ανέγερση του τείχους κάναμε συχνά με τη μητέρα μου, που εμπορευόταν δερμάτινα είδη, ταξίδια στη Δυτική Γερμανία, και είχαμε φιλικές σχέσεις με ανθρώπους που κατοικούσαν στο δυτικό Βερολίνο. Όμως, δεν αισθανόμουν άνετα να αποταθώ σε αυτούς».

Επί τρεις εβδομάδες ο Γιαν κοιμόταν άσχημα και περνούσε το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας ζητιανεύοντας και παρακολουθώντας την ανέγερση του Τείχους του Βερολίνου.

«Υπήρχε ένας δρόμος που τον περπατούσαμε τακτικά με τους γονείς μου και τον είδα να χωρίζεται στη μέση από το τείχος. Τα σπίτια βρισκόταν στα ανατολικά

του τείχους. Οι στρατιώτες έκλειναν τις πόρτες με τούβλα, ενώ την ίδια στιγμή κόσμος έπεφτε από τα παράθυρα για να μην εγκλωβιστεί στην ανατολική πλευρά».

Μετά από κάποιες μέρες η αστυνομία, ειδοποιημένη από τους γονείς του, άρχισε να τον αναζητά. Ο Γιαν όμως απέφυγε τους αστυνομικούς που τον πλησίαζαν. Εκτιμά πως η εμπειρία του κτισίματος των πορτών και των παραθύρων ήταν μάλλον αυτή που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην απόφασή του να μη γυρίσει, παρά τη νοσταλγία που ένιωθε.

Λίγο αργότερα ο Γιαν αποτάθηκε σε έναν αμερικανό αξιωματικό και του ζήτησε να τον βοηθήσει. Αυτός του έδωσε ταυτότητα δυτικογερμανού πολίτη και τον εφοδίασε με αεροπορικό εισιτήριο ώστε να αναζητήσει την τύχη του σε οποιαδήποτε πόλη της Δυτικής Γερμανίας επιθυμούσε. Τελικά, ο Γιαν επέλεξε να μείνει στην οικογένεια που είχε την κατασκήνωση. Χρειάστηκε να φτάσει το 1970 για να δει τους γονείς του, όταν η μητέρα του, συνταξιούχος πια, κατάφερε να τον επισκεφθεί.

Helen Pidd, «Berlin Wall 50 Years On: Families Divided, Loved Ones Lost», *The Guardian*, 12 Αυγούστου 2022, μπρ. Παναγιώτης Πυρπυρής, επίσκεψη 25 Μαΐου 2022, <http://www.theguardian.com/world/2011/aug/12/berlin-wall-50-years-families-divided>. Το άρθρο διασκευάστηκε ελαφρώς για τις ανάγκες της διδασκαλίας.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΩΡΑ

Δραστηριότητα 6: Φύλλο εργασίας για την Ομάδα 5

Πηγή 6:

Όταν άκουσε την είδηση που θα μπορούσε να την οδηγήσει σε χωρισμό από τον πατέρα του παιδιού της, η Ούρσουλα Μπαχ ήταν σχεδόν είκοσι χρονών και έγκυος έξι μηνών στο πρώτο της παιδί. Το βρέφος τραβούσε όλη της την ενέργεια και η Ούρσουλα ξαπλωμένη σε ένα κρεβάτι αναρρωτηρίου στη Δυτική Γερμανία, όπου είχε πάει με τη μητέρα της, δεν έβλεπε την ώρα να ανακτήσει τις δυνάμεις της και να γυρίσει, παρά τις αντιρρήσεις της μητέρας της, στον αγαπημένο της Φράιντ, που έμενε στην ανατολική πλευρά της Γερμανίας.

Θυμάται ακόμη με ακρίβεια τη ραδιοφωνική αναμετάδοση: «Είναι Κυριακή 13 Αυγούστου του 1961. Ακούτε τις ειδήσεις του Ραδιοφώνου της Βαυαρίας. Νωρίς σήμερα το πρωί στο Βερολίνο η συνοριακή αστυνομία και μέρος του στρατού άρχισαν να απλώνουν αγκαθωτό σύρμα ανάμεσα στον ανατολικό και τον δυτικό τομέα της πόλης. Εξήντα εννέα από τις ογδόντα μία συνοριακές εισόδους έχουν ήδη κλείσει...»

Η μητέρα της εικοσάχρονης νέας είχε αποφασίσει να μην ξαναγυρίσει στην Ανατολική Γερμανία, αλλά η Ούρσουλα ήταν ερωτευμένη με τον Φράιντ, τον πατέρα του παιδιού της. Έτσι, αποφάσισε να γυρίσει. Όμως, ένα χάσμα είχε δημιουργηθεί ανάμεσά τους. «Μας ζητήθηκε να κατασκοπεύουμε ο ένας τον άλλον και να μη βαφτίσουμε το μωρό». Ο Φράιντ ήταν κομμουνιστής, η Ούρσουλα όχι. Ήθελε

επίσης να βαφτίσει το παιδί της. Έτσι, αποφάσισε να εγκαταλείψει την Ανατολική Γερμανία, ελπίζοντας ότι ο Φράιντ θα την ακολουθούσε ή ότι κάποτε θα την αναζητούσε. Η τελευταία εικόνα της από τον Φράιντ είναι από τον σταθμό του τρένου: «Μου έκανε νόημα να ανοίξω το παράθυρο, μα το παράθυρο δεν άνοιγε. Δεν τον ξαναείδα από τότε».

Το ζευγάρι ξανασυναντήθηκε το 1989. Ο γιος τους ήταν 27 χρονών όταν γνώρισε τον πατέρα του.

Helen Pidd, «Berlin Wall 50 Years On: Families Divided, Loved Ones Lost», *The Guardian*, 12 Αυγούστου 2022, μτφρ. Παναγιώτης Πυρπυρής, επίσκεψη 25 Μαΐου 2022, <http://www.theguardian.com/world/2011/aug/12/berlin-wall-50-years-families-divided>.
Το άρθρο διασκευάστηκε ελαφρώς για τις ανάγκες της διδασκαλίας.

Βιβλιογραφία

- Αρβελέρ, Ελένη, και Maurice Aymard, επιμ. *Οι Ευρωπαίοι*. Μετάφραση Πάρις Μπουρλάκης. Αθήνα: Σαββάλας, 2000.
- Barton, Keith, και Levstik Linda. *Διδάσκοντας Ιστορία για το συλλογικό αγαθό*. Μετάφραση Αφροδίτη Θεοδωρακάτου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.
- Berstein, Serge, και Pierre Milza. *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 3, *Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης: 1919 έως σήμερα*. Μετάφραση Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.
- Blow, Frances. «“Everything Flows and Nothing Stays”: How Students Make Sense of the Historical Concepts of Change, Continuity and Development». *Teaching History*, τχ. 145 (2011): 47-55.
- Βόγλης, Πολυμέρης, Κωνσταντίνα Ανδριανοπούλου, Κώστας Κασβίκης, Γιώργος Κόκκινος, Χριστίνα Κουλούρη, Άγγελος Παληκίδης, Ζέτα Παπανδρέου, Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Παναγιώτης Πυρπυρής και Βασιλική Σακκά. *Σχέδιο Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση*. Επίσκεψη 27 Μαΐου 2022. https://www.iep.edu.gr/images/IEP/GENERAL/Deltia_Typou/2017-04-04_ps_istorias.pdf.
- Cannon, Martin κ.ά. *20th Century World History Course Companion: International Baccalaureate Diploma Programme*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009.
- Chapman, Arthur. *Using New Technologies to Enhance Teaching and Learning History*. Λονδίνο: Routledge, 2012.
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης. *Ο μεταπολεμικός κόσμος: Ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1992.
- Ercikan, Kadriye, και Peter Seixas, επιμ. *New Directions in Assessing Historical Thinking*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge, Taylor and Francis, 2015.
- Funder, Anna. *Stasiland: Stories from behind the Wall*. Λονδίνο: Harper Perennial, 2011.
- Judt, Tony. *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*. Μετάφραση Νικηφόρος Σταματάκης και Ελένη Αστερίου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2005.
- Hobsbawm, Eric. *Η Εποχή των Άκρων: Ο σύντομος εικοστός αιώνας, 1914-1991*. Μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης. 2η έκδ. Αθήνα: Θεμέλιο, 2004.
- Καβάφης, Κωνσταντίνος Π. *Ποιήματα 1897-1933*. Επιμέλεια Γιώργος Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ίκαρος, 1984.
- Καρβουναράκης, Θεοδόσης, επιμ. *Ο Ψυχρός Πόλεμος: Μια διεπιστημονική προσέγγιση*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2012.
- Καρβουναράκης, Θεοδόσης. «Η εξωτερική πολιτική του προέδρου Bush (πατρός) και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 16, τχ. 63 (2014): 138-165.
- Κόκκινος, Γιώργος, και Νάκου Ειρήνη, επιμ. *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.
- Lee, Peter, και Denis Shemilt. «A Scaffold not a Cage: Progression and Progression Models in History». *Teaching History*, τχ. 113 (2003): 13-23.
- Lee, Peter, και Denis Shemilt. «“I Just Wish We Could Go Back into the Past and Find Out What Really Happened”: Progression in Understanding about Historical Accounts». *Teaching History*, τχ. 117 (2004): 25-31.
- Lee, Peter, και Denis Shemilt. «Is Any Explanation Better than None? Over-determined Narra-

- tives, Senseless Agencies and One-Way-Streets in Students' Learning about Causes and Consequence in History». *Teaching History*, τχ. 137 (2009): 42-49.
- Lee, Peter, και Denis Shemilt. «The Concept that Dares Not Speak Its Name: Should Empathy Come Out of the Closet?». *Teaching History*, τχ. 143 (2011): 39-49.
- Λιάκος, Αντώνης. *Η δημοκρατία και η ιστορία*. Αθήνα: Πόλις, 2018.
- Major, Patrick. *Behind the Berlin Wall: East Germany and the Frontiers of Power*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2010.
- Perikleous, Lukas, και Denis Shemilt, επιμ. *The Future of the Past: Why History Education Matters*. Λευκωσία: Association for Historical Dialogue and Research, 2011.
- «Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας Α' και Β' τάξης Γενικού Λυκείου», Υπουργική Απόφαση αριθμ. 80347/Δ2/2019, ΦΕΚ 2020/Β/3-6-2019.
- Sarotte, Mary Elise. *The Collapse: The Accidental Opening of the Berlin Wall*. Νέα Υόρκη: Basic Books, 2015.
- Seixas, Peter, και Tom Morton. *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Τορόντο: Nelson Canada, 2012.
- Stearns, Peter N., Peter Seixas και Sam Wineburg, επιμ. *Knowing, Teaching and Learning History: National and International Perspectives*. Νέα Υόρκη: New York University Press, 2000.
- Stradling, Robert. *Multiperspectivity in History Teaching: A Guide for Teachers*. Γερμανία: Council of Europe, 2003. Επίσκεψη 24 Απριλίου 2024. <https://rm.coe.int/0900001680493c9e.pdf>.
- Taylor, Frederick. *The Berlin Wall: A World Divided, 1961-1989*. Νέα Υόρκη: Harper Collins, 2007.
- Τσακαλογιάννης, Πάνος. *Σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία: Από τη Βασίλη στο Τείχος του Βερολίνου (1789-1989)*, τ. 2, 1890-1989. Αθήνα: Εστία, 2000.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*. 7η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, 2005.
- Young, John. *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου 1945-1991*. Μετάφραση Γιώργος Δεμερτζίδης. 5η έκδ. Αθήνα: Πατάκης, 2004.